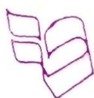
ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 3, ספטמבר 1984, אלול תשמ"ד

תוכן

מול משברי קפיטליזם

ניל קינוק
״ניו-דיל״ לאירופה 1

ריצ׳ארד א. פוגלסונג
עולם העסקים נגד מדינת הרווחה 7

דוד א. קאוז
הכלכלנים ואידיאולוגיה חברתית 14

ברטל אולמן
חופש אקדמי 26

שיתוף וניהול עצמי

סוורין ת. ברוין
איך לעבור לניהול דמוקרטי 34

ז׳אק דהפורני
משק אלטרנטיבי 39

שוויון המינים

רעיה דונאייבסקאיה
מארכס - ושחרור האישה
בחברה הפרימיטיבת והמודרנית 44

ג׳יל ג׳וליוס מאתיוז
אשת הפרולטאר 51

הוגים

יוזף הינדלס
אוטו באואר ואנטוניו גראמשי 58

וויליאם או. תוויאט
קיינס על מארכס 64

תעודה

הצהרה:
היהודים והפולנים 67

מזרח ומערב

ארי צ׳אפלין
״המלחמה העממית״
בתורת הביטחון הרומנית 70

איג פודטלי
הדוקטרינה של המפלגה הסוציאליסטית
הצרפתית מאז 1945 79

פטר גלוץ
אמצעי התקשורת בשנות התשעים 85

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי

״יד טבנקין״, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה
והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל

העורך: **אשר מניב**
תרגום: **רות הדס, חיים כהנא**
מס׳ 3
ספטמבר 1984, אלול תשמ״ד

סדר, גרפיקה והפקה: מפעלי תרבות וחינוך בע״מ

New Socialist

ניל קינוק

"ניו-דיל" לאירופה

כל מפלגות השמאל האירופי, והממשלות הסוציאליסטיות באירופה (המערבית), מאוחדות בתמיכתן בעיקרון ההבראה הכלכלית המשותפת. הסוציאליסטים נוטלים את המנהיגות בתנועות השלום של כל האומות המערב־אירופיות, במערכה למען אזור בטחון אירופי, חופשי מנשק גרעיני. אלה שני הנושאים החשובים ביותר לאירופאים כיום - אך שניהם נעדרים מסדר יומו של השוק המשותף. כן נעדרות מסדר היום הרפורמות הבסיסיות של "הקהיליה הכלכלית האירופית", שהוחלט עליהן בוועידת הלייבור ב־1983 - דרישות המוצגות גם על־ידי אנדריאס פאפנדריאו, ראש ממשלתה הסוציאליסטי של יוון, ואחרים. (...)

הקהיליה הכלכלית האירופית איננה אירופית: היא כוללת רק מספר ארצות מערב־אירופיות; ארצות מזרח־אירופה, לא בלבד שאינן חברות בקהיליה, הן גם מחוץ לתחום הדו־שיח הפוליטי ההכרחי, אם ברצוננו להגיע לשיתוף פעולה כלכלי הדוק יותר ולדטאנט צבאי. הקהיליה אף אינה כלכלית: זו מערכת לקביעת מחירי מזון, בעלת תעריף־מכס חיצוני משותף. והיא איננה קהיליה: היא מפולגת מבפנים ונמצאת במשבר פנימי מתמשך. בתחומים שבהם רצוי היה שיתוף פעולה אירופי, הקהיליה שואפת למיזוג, ותוך כדי כך היא מצמצמת ציוויים פוליטיים מרכזיים לכדי פשרה על בסיס המכנה המשותף הנמוך ביותר.

לא חלה כל התקדמות לעבר מדיניות כלכלית משותפת, שתתמודד עם המשבר הכלכלי של העשור האחרון, ושתיצור את המשאבים הדרושים לאירופה כדי להרים תרומה ראויה למיגור הרעב והפחד בשאר חלקי העולם. "הקהיליה" משתעשעת בסובסידיות לחקלאים, בה בשעה שמספר המובטלים בארצות החברות בה הולך וקרב ל־20 מיליון.

ניל קינוק נבחר לפני שנה למנהיג החדש של מפלגת הלייבור הבריטית ומועמדה לראשות הממשלה. מאמר זה נכתב לקראת הבחירות לפרלמנט האירופי שהתקיימו ביוני שנה זו. בחלקו הוא דן בהצעת הלייבור לעזוב את הקהיליה האירופית המשותפת, אם לא ניתן לשנותה (חלק זה קוצר כאן), אבל חשיבותו בתכנית הרחבה יותר למפלגות הסוציאל־דמוקרטיות באירופה.

מתוך New Socialist, לונדון, מס' 16, מארס־אפריל 1984.

בינואר 1983 הציע הנשיא מיטראן רפורמה רבתית בקרן המטבע ובמוסדות מוני־טאריים בינלאומיים אחרים, על־מנת לגבש אסטרטגיה של התחדשות והבראה. בוועידת הפיסגה בוויליאמסבורג חסמו הגברת תאצ'ר, הקנצלר קוהל והנשיא רייגן את הצעות מיטראן; התנגדותם מקשה על כל מדינה אירופית יחידה לנקוט מדיניות של צמיחה והבראה.

לצאת מהשפל הכלכלי

אם ארה"ב לא תאמץ תכנית הבראה גלובאלית, אירופה חייבת לשאת את קולה שלה ולפעול בעזרת משאביה היא. אנו זקוקים לכעין וועידת "ברטון־וודס" אירופית – בדומה לזו שהתקיימה בשנות המלחמה, ואשר בה הצליח ג'ון מאינארד קיינס להעביר את עיקרי טיעונו לשיתוף פעולה עולמי למען שיקום כלכלי. אם ארה"ב לא תאמץ תכנית מעין זאת, החותרת לסדר חדש באמת במשק העולמי, אירופה יכולה, ואף חייבת, להתקדם בפיתוח הצעותיה ותוכניתה שלה. אירופה המערבית מפיקה כשני שלישים מכלל הייצוא התעשייתי העולמי, וכמחצית הסחר העולמי; ואולם "הקהיליה" אחוזה התכווצות שרירים בגלל המוניטאריזם שהיא כפתה על עצמה.

על "ברטון־וודס" אירופית חדשה ליטול יזמה, כדי למשוך הון משוק הכספים הרב־לאומי. עליה לחתור ליצירת התנאים הדרושים למדיניות של תעסוקה מלאה מודרנית באירופה ולמדיניות מתקדמת בשאר חלקי העולם.

אנו יודעים על הררי החמאה ואגמי היין של "הקהיליה". אנו יודעים, שאחד מכל עשרה פועלים בארצות ה"קהיליה" הוא מחוסר–עבודה. המצב הוא כזה משום שהממשלות אינן משתמשות בהררי הכסף המוחזק ללא שימוש בנכסים ובשוק המניות, או שהוא מושקע במשקים חיוניים יותר, כגון זה של ארה"ב. בגלל האבטלה הנובעת מהמיתון הפסידו ממשלות "הקהיליה" הכנסות ממיסים; הן נאלצו להוציא 50 ביליון ל"ש לשנה על תשלום דמי־אבטלה וקיצבאות. שפל כלכלי הוא ענין יקר ביותר; ברור שאפשר היה להפעיל את אותו הכסף באורח מועיל יותר, ביצירת מקומות עבודה ומשאבים יצרניים אחרים, במקום לממן בו את המשך קיומו של השפל. רוב ממשלות אירופה בחרו בדרך השלילית והפכו לסוכניו של הקיפאון.

אילו יזמנו את הפעלתם של נכסים אלה, היינו יכולים להשקיע בטכנולוגיה מודרנית, בהכשרה משופרת, בתשתית תעשייתית וחברתית ובשרותים קהילתיים. בדרך זו היתה כלכלת אירופה מתחילה להשתחרר מהריקבון והעזובה; הצמיחה, שתתעורר בכל אחת מארצותינו בעקבות מדיניות כזאת, תמצמם את הוצאות הנובעות מן השפל, תאיץ את הכלכלה שלנו (ואת זו של ארה"ב), ותשתקף בעולם השלישי בעליית הביקוש והכנסות המדינה. (...)

פיתוח הדמוקרטיה

אנו זקוקים למדיניות משותפת למען דמוקרטיה כלכלית ולמען פיקוח על תאגידים רב־לאומיים, כדי שאפשר יהיה לנצל את הכוח הכלכלי הגלום בהם באורח קונסטרוק־טיבי, למטרות של התחדשות כלכלית, חברתית ותרבותית של ארצותינו.

השלכות העוצמה הנובעות מהבעלות המסחרית, מהפיתוח ודרכי התפעול המסחריים, אינן חדשות. רק מימדי הקונגלומראט הבינלאומי, והתאמת הטקטיקות המתחייבת מכך, הם חדשים. בכל שלב בהתפתחות הקפיטליזם קמה עוצמה מסחרית

חדשה, במקום מסויים, באזור, במדינה. בכל שלב מגיע גם הרגע, כאשר התפשטותה והפעלתה של עוצמה זו מתנגשות באינטרסים של החברה.

הדמוקרטיה היתה חייבת תמיד לנסח כללים חדשים לניהול המסחר ולשימוש בעוצמה הכלכלית. מעולם לא קבענו כללים יעילים די הצורך; לא השכלנו לנצל את הרחבת הבעלות הציבורית כראוי, כדי שתשלים את החקיקה שבאה להכפיף עוצמה כלכלית לסמכות דמוקרטית. אלה אתגרים הניצבים לפנינו בכל ארץ דמוקרטית.

עתה ניצב בפנינו אתגר חדש. בעידן של קפיטליזם רב־לאומי, חייבת גם הדמוקרטיה להיות רב־לאומית. אי־אפשר להשיג מטרה זו במלואה רק על יסוד הצעות וורדילינג לשיתוף פועלים ולחופש המידע; והמטרה בוודאי לא תושג על־ידי שרידי אותן הצעות, שנותרו לאחר השינויים שהוכנסו על־ידי קבוצות אנטי־סוציאליסטיות בפרלמנט האירופי. אולם בכל־זאת חשוב להבטיח כל שינוי פרוגרסיבי שניתן להשיגו; חשוב לתמוך בקווי המדיניות של ממשלות שמאליות הקרובות לנו ברוחן, כאשר אלה מכוונים להטלת פיקוח על ההון הרב־לאומי.

תכנון הסחר

במשותף אנו צריכים גם לפתח את הסחר. עלינו להכיר בזכותה של ארץ הנוקטת מדיניות של תעסוקה מלאה להתגונן בפני השפעותיה של מדיניות שונה בארצות אחרות. תכנון הסחר נועד להבטיח שארץ המיטיבה עם אזרחיה על־ידי עידוד הביקוש, תיטיב בו־זמנית גם עם שותפיה. וברור, שתכנון משותף של הסחר, פירושו גם תכנון משותף של צמיחה כלכלית והיענות להתפתחות הטכנולוגית.

אין בכוחה של מה שמכונה ״בלכלת השוק החברתית״ (המקובלת עכשיו על המפלגה הסוציאל־דמוקרטית) להביא להתחדשות המשקים הלאומיים שלנו. מערכת המווסתת על־ידי שיעורי ריבית גבוהים, הנתונה בסד של קיצוץ ההוצאה הציבורית והתלויה באבטלה המונית, פשוט אינה מסוגלת להביא להרחבת הסחר. התגברות על המיתון הבינלאומי תבוא בעקבות פעילות מתוכננת ומתואמת של המשקים הלאומיים בתוך הקהיליה ומחוצה לה. המפלגות הסוציאליסטיות של יבשת זו כבר הוכיחו, כי ביכולתן להציע את האמצעים לתפעול משטר צמיחה מעין זה.

המאבק בעוני בעולם השלישי

מפתח נוסף לפעילות משותפת של סוציאליסטים אירופיים הוא המאבק בעוני של רוב עמי העולם. הדיווחים של ווילי בראנדט הבהירו זאת היטב, וכל מי שראה את שלדי הגוועים ברעב, יודע אף הוא - לנו, לאירופאים, חובה מוסרית ואינטרס מעשי בשינוי מערכת יחסינו עם שאר חלקי העולם.

פרנסתם של לפחות מיליון בני־אדם בבריטניה, ומיליונים רבים במקומות אחרים, תלויה בייצוא לארצות העולם השלישי. הירידה בסחר זה (2.5% בשנה שעברה בבריטניה בלבד) מהווה מרכיב משמעותי במיתון. הסיבה העיקרית לירידה זו היא העוני של ארצות העולם השלישי. העוני מואץ על־ידי מדיניות הסחר והחקלאות של אירופה; והוא הופך לשואה, כאשר ארצות העולם השלישי נאלצות להשתמש בהכנסות ממחירים עולים, או ממכירה מוגברת, לכיסוי חובותיהן להון המערבי, במקום לרכוש בהן את סחורותיהם של יצרנים מערביים.

מטרתנו צריכה להיות שכל ממשלה לאומית תשיג את היעד שנקבע על־ידי האו"ם: הקצבת 0.7% מהתל"ג לסיוע. הולנד וסקנדינוויה כבר עברו מכסה זו. האינטרסים של המסחר ושל האנושות כאחד מצביעים על הצורך במחוייבות מורחבת זאת. הקהיליה חייבת להגיע למסגרת גלובאלית, החורגת מקשריה הקולוניאליים הישנים של אירופה ומתרכזת בארצות ובאזורים העניים ביותר.

מעל לכל, אנו, הסוציאליסטים, צריכים להתערב התערבות מתואמת בוועידות פסגה בינלאומיות ובהתכנסויות של וועידת הסחר והפיתוח של האו"ם, על־מנת לתמוך במדיניות של הבראה עולמית. לנוכח עומס החובות של העולם השלישי המתקרב ל־660 מיליארד דולאר, מדיניות סוציאליסטית חייבת לדחות את התרופות הדיפלציוניות של המוניטאריזם, המזינות את השפל בשפל מתמשך. תרופות אלו מנציחות את העוני בעולם השלישי וגוזלות את הלקוחות מן הארצות המפותחות כפי שהן גוזלות את החיים עצמם מעמי הארצות הפחות־מפותחות.

שינוי המסגרת של הקהיליה האירופית

(...) השוק המשותף זקוק להערכה מחדש של עקרונותיו ושל שיטות העבודה שלו. עלינו לגבש השקפה כוללת, הן לגבי גבולותיה של המסגרת הקיימת בקהיליה, והן לגבי היקפו של שיתוף פעולה אירופי רחב ואמיתי יותר. אנו זקוקים להתחלה חדשה – לשיבה אל תכנית המיתאר של התביעות המוצגות על־ידי המפלגות והעמים של אירופה עצמה. אנדריאס פאפנדריאו כבר הדגיש אחדים מנושאים אלה. הוא אמר בנאומו בכנס שטראסבור בדצמבר האחרון, כי הגיעה השעה "לוועידת מסינה חדשה", אשר "תבהיר מחדש את רעיונותינו ביחס לבעיות החשובות של התקופה".

עתה, כמעט 30 שנה אחרי ועידת מסינה שהקימה את מסגרת הקהיליה, כל מי שמתוסכל מן הדרך שבה התפתח אותו מוסד, מי שדוחה את חוסר הגמישות ומתנגד לעל־לאומיות שלו, מן הראוי שישקול הצעות חדשות. ועידה חדשה צריכה להיות גמישה ורחבת־טווח די הצורך, כדי להניח יסוד לקהיליה אירופית אמיתית – קהיליה משוחררת מהפילוסופיה של כלכלת שוק שבאמנת־רומא, ומהוראות הביורוקרטיה בבריסל.(...)

בטווח הקצר יוכלו אולי ממשלותיהם של ארצות מסויימות לחסום את דרכו של שיתוף פעולה אירופי חדש; ויתכן אף שאין סיכוי רב בעתיד הקרוב לכינוס וועידת מסינה חדשה. אולם מפלגות וממשלות מתקדמות יכולות לפתוח בדיון ולהתחיל בשרטוט התנאים להבראה כלכלית של אירופה, שבלעדיה לא נוכל להתמודד עם הבעיות הדחופות של העמים והחברות שלנו. מן הדין, כי רפורמות בסיסיות ופרספקטי־בות חדשות מעין אלו, יעמדו על סדר יומו של השמאל האירופי.

שחרור מנשק גרעיני

מחובתה של אירופה למלא תפקיד בפירוק הנשק ובדיטאנט - ולא כענין שמקומו בסוף התור. מאז האמנה של שנות ה־60 לאיסור ניסויים גרעיניים, והכינוס המיוחד של עצרת האו"ם על פירוק הנשק ב־1978, האמינו רבים שמעצמות־העל הבינו את סכנת השואה הגרעינית, והן מוכנות לסגת מסף התהום. הכנס של 1978 הדגיש את ההכרח בחידוש הדיטאנט ובנקיטת צעדים ליצירת אזורים חופשיים מנשק גרעיני. ועידת מדריד של האינטרנציונאל הסוציאליסטי ב־1980 אימצה לעצמה את המטרה של אירופה כולה כאזור חופשי מנשק גרעיני.

עתה הצטמצם הבסיס לתקווה. אנו חיים במלחמה הקרה השניה. רוב האנשים מודעים להצבת הטילים הסובייטים מדגם ס.ס. 20 לטווח בינוני; אחדים גם מבינים, כי לטילים יבשתיים מסוג זה היתה תמיד תשובה בטילי "פוסיידון" האמריקניים, המוצבים על צוללות, וכי סך הכל אין "פער טילים" לטווח בינוני. לא מכבר הציגה הסי.איי. "מספרים מתוקנים" המאשרים כי אין פער טילים כזה ושאם בכלל, לארה"ב עליונות כוללת בעוצמת שיגור גרעינית.

ברם, בינתיים האיץ ממשל רייגן את הצבתם של טילי שיוט וטילי פרשינג באירופה. אף כי זוכרים להלמוט שמידט, מי שהיה קנצלר גרמניה מטעם ה־ס.פ.ד., כי נאם למען הצבת הטילים, פחות ידוע מה שאירע לאחר־מכן: שמידט הודה, כי באותו מועד לא היה לו מושג על המהירות של טילי הפרשינג שבה הם יכולים להגיע למטרות בברה"מ, או על האיום שהם יהוו לגבי הסובייטים.

ארה"ב שמה לה למטרה להבהיל את אירופה ולדחוף אותה לקבלת האסטרטגיה של "המהלומה הראשונה"; הטיעון הוא שיש לסובייטים עליונות גרעינית. או, כפי שאמר זאת אדמיראל ג'ן לארוק: "האמריקנים מניחים שמלחמת העולם השלישית תתנהל על אדמת אירופה, כפי שהתנהלו מלחמות העולם הראשונה והשניה".

על ארצות אירופה לדחות אסטרטגיה כזאת. אין כאן ענין של האשמת מעצמת־העל הזו או האחרת במירוץ החימוש. הענין הוא בכך שאין להן זכות לפתוח במלחמת עולם שלישית מאירופה. לכן צריכה ממשלת הלייבור הבאה לסרב, והיא אכן תסרב, להציב טילי שיוט ובסיסים גרעיניים של ארה"ב בממלכה המאוחדת; ולכן היא תאמץ לעצמה מדיניות הגנה לא־גרעינית. מאותן סיבות אין אנו רואים את הקפאת הנשק הגרעיני ברמתו הנוכחית - אף כי אנו מברכים עליה - אלא כצעד ראשון לקראת פירוק נשק גרעיני, שיושג במו"מ בין מעצמות־העל.

הנשק הגרעיני מאיים על בטחונה של אירופה ועל בטחון העולם כולו; התרבותו בכל תותח, מטוס או טיל לטווח קצר או בינוני, מנמיכה את סף הסכנה הגרעינית. מדיניותנו בנושא פירוק הנשק הגרעיני היא אסטרטגיה ולא טאקטיקה. היא תמלא תפקיד חיובי בהתקדמותה של אירופה לקראת שחרור מנשק גרעיני.(...)

הואיל ואנו כבר מעצבים קווי מדיניות משותפים עם מפלגות וממשלות אירופיות אחרות - חלקן מחוץ לקהיליה - אנו גם מסוגלים להשיב מלחמה למיליטריזם ולתסמונת השפל; אנו מציבים כנגדם סיכוי רציונאלי ורדיקאלי לפיתוח, לבטחון ולפירוק נשק.

רפורמה של אירופה

במנשר "למען בריטניה טובה יותר", שאימצנו בוועידת הלייבור ב־1983, נאמר, כי נתבע רפורמות בסיסיות במבנה הקהיליה. אם לא נוכל להשיג מטרה זו, נשמור לעצמנו את הזכות, השמורה גם לכל מדינה אחרת, לעזוב את הקהיליה.(...) מסיבות היסטוריות וגיאוגרפיות עתידנו מעוגן באירופה - כשם שעברנו וההווה שלנו מעוגנים בה. אולם רק "הקהיליה" עצמה תקבע אם יהפוך השוק המשותף למקור בעל ערך ממשי עבור הבריטים. הרעיון הבסיסי של הקהיליה, כגורם קושר ומייצב את הדמוקרטיות של אירופה המערבית, היה ונשאר חיובי. ואולם כריאליסטים נוכל להסכים לחברות מתמשכת רק אם, לכל הפחות, לא ניחשף להפסד או לקיפוח חומרי משמעותי. זוהי עמדתנו לאשורה. אין זאת עמדה של "קח הכל ואל תתן דבר" - שאינה סבירה ואינה הגיונית. אולם באותה מידה לא סביר ולא הגיוני "לתת יותר ולקחת פחות" - בפרט כאשר נקודת המוצא היא המבנה הנוכחי ומצבנו הכלכלי הנוכחי; אין אנו מסוגלים, למעשה, לתת יותר, ואין צידוק סביר לתביעה שניקח פחות.

עמדתנו אינה נובעת מלאומנות או אהבה עצמית. היא תוצר העובדות המכתיבות את דרכי ההישרדות הכלכלית של ארצנו. עובדות אלו אומרות, שלא יהיה לנו בסיס כלכלי מודרני ועמיד, אלא אם כן נשיג ונקיים צמיחה ואיזון סביר בסחר התעשייתי ונשים קץ לחלחול התעסוקה וההשקעות המשתק את בריטניה.

אנחנו זקוקים לסביבה כלכלית בטוחה, כי ללא יצירת עושר קבועה, אין אנו מסוגלים לספק אפילו את הצרכים הבסיסיים ביותר בתחומי הרווחה, ההזדמנויות והצדק בבריטניה. בריטניה גם לא תוכל לעולם להרים תרומה ראויה למיגור הרעב והפחד בעולם, ללא כלכלה בריאה בביתה.

סוציאליזם והבראה

לפי אומדני הבנק העולמי נמצאים היום 800 מיליון בני־אדם במצב של תת־תזונה; 800 מיליון הם אנאלפבתים, 1,500 מיליון חיים כמעט או לגמרי בלי שרותי רפואה, ו־250 מיליון ילדים אינם מבקרים בבית־ספר. מדי שנה 15 מיליון ילדים מתים מרעב.

נוכח סטטיסטיקה מבהילה זו, הסכום הכולל של סיוע רשמי לפיתוח עומד על 20 מיליארד דולאר. הוצאותיו הצבאיות של העולם מסתכמות ב־450 מיליארד דולאר.

בארצות אחדות, כולל בריטניה, קפאה התפוקה התעשייתית ברמה של 1981 שלגביה נאמר לנו, כי היתה ״בתחתית המיתון״. לאבטלה ההמונית באירופה יש מימדים של מגיפה. עם עצירת השגשוג קופא הסחר על שמריו. מעמדן המסחרי של הארצות העניות ביותר הולך ורע.

סוציאליסטים דוחים את ההשקפה הצינית, המשותפת לכל השמרנים באירופה, שיש לשאת בחולי המיתון הבינלאומי עד אשר יתרפא בעקבות ״דיאטה״ ממושכת. אנחנו יודעים כי הדרך הטובה ביותר למדיניות של חידוש הצמיחה היא בפעולה משותפת. מפלגת הלייבור כבר משתפת פעולה עם מפלגות סוציאליסטיות באירופה, בקהיליה ומחוצה לה, כדי לגבש אסטרטגית פיתוח משותפת. יש לגבש אסטרטגיה משותפת בכל הרמות. אני מדגיש, שמחוייבותנו הסוציאליסטית למיגור בעיות העוני, המיתון הבינלאומי והמתחים הבינלאומיים ההולכים ומחריפים, תובעת מאיתנו לחפש את אותם קווי מדיניות המאחדים אותנו.

נוכח היאוש והתבוססות שבדיפלציה, עלינו להציב את אתגרי ההתחדשות, הצמיחה וההבראה. עלינו לברך כל ממשלה המתאמצת להשיב את התנופה לכלכלתה ולהרחיב את הסחר שלה. לכן עלינו לפעול לצמצום ההגבלות של המוסדות הקהילתיים, הכופות מדיניות כלכלית מוניטארית, במקום לעודד צמיחה כלכלית; הכופות פרוטקציוניזם מהסוג הגרוע ביותר בחקלאות, ותובעות חופש תנועה מהסוג המזיק ביותר ביחס להון.

אין אלה נימוקים של מתחננים או בדלנים. משמיעים אותם סוציאליסטים באוזני סוציאליסטים אחרים, המבינים כי כדי שהאידיאלים של הרמוניה ושיתוף פעולה בין אומות וקהיליות יעמדו במבחן העתים, יש לתרגם אותם למציאות של תעסוקה ובטחון. כאן טמון ההבדל בין אמונה דתית לשכנוע פוליטי. מושגי האינטרנציונאליזם מושמים ללעג על־ידי הקנסות המוטלים על־ידי על־לאומיות.(...)

כסוציאליסטים, האנושות היא משפחתנו; כל העולם הוא ארצנו. אך אינטרנציונאליזם אמיתי זה חייב לפעול, ולהיות גלוי לעין בפעולתו, כהישג חדש, ככוח מתגבר וכהזדמנות נוספת – שאם לא כן, הוא יעורר מרד של לאומנות בכל מקום ומקום.

Challenge

ריצ'ארד א. פוגלסונג

עולם העסקים נגד מדינת הרווחה

אנשי עסקים מביעים לעתים קרובות אי־אמון בשלטון הממלכתי ומהללים את היתרונות של משחק הכוחות החופשי של השוק. נדמה להם שחברה כזאת יכולה להישאר יציבה מבחינה פוליטית – והם שוכחים שהרמוניה חברתית משרתת את האינטרסים שלהם עצמם.

המאורעות האחרונים במדיניות האמריקנית, יחד עם הכרזות של אנשי העסקים, יוצרים רושם שקהילית אנשי העסקים, בהדרכת הממשל של הנשיא רייגן, מתכוונת לפרק או לצמצם במידה ניכרת את היסודות של מדינת הרווחה שצמחו בארה"ב. ובכל־זאת, אין לפרש את ההתקפות על מדינת הרווחה מצד אנשי העסקים ככתבם וכלשונם. התנגדות עולם העסקים למיסוי, להתערבות ממשלתית ולהוצאות ממלכתיות בתחום הסוציאלי, ידועות מן ההיסטוריה האמריקנית. אף על פי כן, אין להסיק מכאן שמדינת הרווחה ומעורבות ממשלתית, בתור שכאלה, מנוגדות לאינטרס הכללי של עולם העסקים. שכן אנשי העסקים, בדיוק כמו העובדים, סובלים מההשפעה המפוררת של שיטת השוק, המבודדת יחידה עסקית אחת מזולתה, מדגישה יחסי תחרות בלתי־מסוייגת ואינה מותירה מקום לפעולה משותפת. התוצאה היא שלעתים קרובות, אנשי עסקים או שאינם מבינים את האינטרסים המשותפים שלהם, או שאינם מסוגלים להתארגן ולפעול ביחד למימושם.

בהיסטוריה אפשר למצוא מקרים רבים של קוצר ראייה ואינטרסנטיות צרה מצד בעלי העסקים. ההתנגדות העיקשת של הקפיטליסטים הבריטיים לתחיקה התעשייתית במאה ה־19 היא אחת הדוגמאות המובהקות. תחיקה זאת (בשנים 1860 – 1833) קיצרה באופן הדרגתי את יום העבודה החוקי מ־15 שעות ל־10 שעות – ובלעדיה קשה להאמין שהקפיטליזם הבריטי היה מחזיק מעמד לנוכח תנאי העבודה הנוראים באנגליה באותו הזמן. יתר על כן, לאחר מעשה התברר שבמקום להזיק להתפשטות הכלכלית של הקפיטליזם הבריטי, התחיקה הזאת אף חיזקה את התשתית הייצרנית של המשק והביאה להחלפת עבודה על־ידי השקעת הון, ולעליית פריון בלתי־רגילה. וכל זאת למרות האזהרות והנבואות השחורות של אלוף הכלכלנים בזמן ההוא – נסאו סניור – שטען, כי כל הרווח של בעלי ההון הבריטיים נוצר בשעת העבודה האחרונה. ובאשר לצרפת, מארכס ציין, בעת עלייתו לשלטון של נפוליון השלישי, שהרפובליקה

מתוך Challenge, כתב־עת לעניני כלכלה, ארה"ב, פרק 26, מס. 5, דצמבר 1983.
הכותב הוא פרופסור למדעי המדינה. מאמר זה תורגם על־ידי אפרים צור.

הבורגנית נכשלה משום שהבורגנות ״הקריבה בכל עת את האינטרס הכולל שלה, כלומר את האינטרס הפוליטי, למען האינטרסים הפרטיים הצרים והשפלים ביותר״. הבה, נראה גם את הנעשה בדרום־אמריקה היום: נחוץ לחץ אמריקני - או כדי לתמוך צבאית במשטרים קפיטליסטיים, או כדי להניע את האוליגרכיות השליטות לבצע רפורמות הכרחיות למען שימור שיטות הפריווליגליות שלהן עצמן. גם בארה״ב של שנות השלושים התנגד רוב עולם העסקים לרפורמות שניסה לבצע רוזוולט, אף כי קשה לתאר כיצד הקפיטליזם האמריקני היה יכול להישאר בחיים אילולא הצליח רוזוולט בביצוע הרפורמות של הנירדיל.

ברם, בסוף שנות ה־70 הבשיל בארה״ב מצב המאפשר לעולם העסקים לבלום ולהסיג לאחור - הגם שלא לפרק - את הישגי מדינת הרווחה. במרבית התקופה שלאחר מלחמת העולם השניה עבדו השיטות הקיינסיאניות של הכוונת הביקוש המצרפי בהצלחה. הן הצליחו במשמעות כפולה: גם משום שהיו להן תוצאות כלכליות טובות, וגם משום שהבטיחו יציבות פוליטית רבה. אלא שמדיניות כלכלית קיינסיאנית היא שיטה טובה למניעת משברים - אבל בשלב מסויים היא מגיעה בעצמה למצב של משבר. אין בה שום בלם יעיל על גידול הוצאות הממשלה ולכן היא מגיעה לידי מצב שנקרא ״המשבר הפיסקלי של המדינה״. הלחצים הציבוריים להגדלת הוצאות הממשלה תאמו את צרכי המשק עד לנקודה מסויימת; אולם כאשר ההוצאות עברו את הרמה שהיתה נחוצה לצמיחה כלכלית תוך כדי יציבות מחירים, לא היתה שום דרך יעילה לעצור את שטפון הגרעונות - לפחות לא בדרך דמוקרטית. הגידול במנגנון המועסקים על־ידי הביורוקרטיה הממשלתית וחוסר האונים של השלטון לבלום את עליית השכר של הפקידים תרמו גם הם לשטפון הגרעונות.

בכל־זאת, אי־אפשר לייחס את כל הקשיים של המשק האמריקני לתהליך זה, שהרי עובדה היא, כי ארצות אירופה הקפיטליסטיות ידעו בשנות ה־70 קצב צמיחה רב יותר מזה של ארה״ב - למרות המשקל העצום יחסית של תקציב המדינה אצלם ולמרות המעורבות הממשלתית העולה על זו הנהוגה בארה״ב. הגורם החשוב לרמת ההתפתחות הגבוהה של מדינת הרווחה באירופה הוא, כמובן, הערנות הפוליטית הגדולה יותר של מעמד הפועלים וקיומן של מפלגות סוציאל־דמוקרטיות בארצות אלו, המדרבנים תחיקת עבודה ותחיקה צרכנית.

מאין המיתוסים של אנשי העסקים?

מה, אם כן, מצפה למדינת הרווחה האמריקנית? האם נחזור למעורבות ממשלתית מצומצמת, ללא ערובות לנפגעים מן ״הקרבות״ האופייניים לכלכלת השוק? לא, אינני סבור שכך יקרה. יחד עם פרופ׳ היילברונר, אני מאמין, שאי־אפשר לסגת; לא נוכל לוותר על שיטת הביטוח החברתי שנולדה בתקופת המשבר הגדול. קפיטליזם מודרני בלי מדינת רווחה הסועדת את החלשים אינו אפשר מבחינה פוליטית - אלא אם כן נוותר גם על הדמוקרטיה. ואף על פי כן, שומעים קולות בעולם העסקים הקוראים לחיסולה של מדינת הרווחה. לדעתי (ולדעת פרופ׳ היילברונר ואחרים), אם אמנם יתגשם חלומם של אנשי העסקים, תיהרס התשתית הפוליטית של הקפיטליזם האמריקני. מה מניע, איפוא, אנשי עסקים אמריקנים להרבות בדיבורים על יתרונות החופש הכלכלי הבלתי־מסוייג, כאילו אפשר יהיה לחזור למיתוסי העבר של ״משק חופשי?״

ברור שזו שאלה מסובכת. ברצוני להתמקד באחד מהיבטיה - בהשפעתן החינוכית, לטוב או לרע, של אידיאולוגיות ושל מערכות אמונות על בני־אדם

באשר לצרכיהם. כנקודת מוצא, הנני מניח כמה הנחות בדבר תפקידן של מערכות אמונות, תאוריות חברתיות וצרכי הלגיטימציה בדמוקרטיה קפיטליסטית. הנחתי הראשונה היא, שתאוריות חברתיות וכלכליות אינן רק מתארות ומסבירות התנהגות של בני־אדם, אלא גם מעצבות אותה על־ידי שינוי השקפתם על העולם והחיים. אני מניח, שרוב האינטלקטואלים האקדמאים יסכימו להנחה זו. הנחתי

השניה היא, שבחברה המבוססת על ניגודי אינטרסים יש שני תפקידים לאידיאולוגיות ולמערכות האמונות והדעות של השכבות השליטות: ראשית, שהאידיאולוגיות צריכות להצדיק ו/או להפוך למיתוס מקובל את אי־השוויון ואת ההירככיה הקיימת בחברה; שנית (מה שבדרך כלל מוכר פחות), על האידיאולוגיה לתת לשכבות השליטות עצמן קו־מנחה לפעולה. תפקיד זה יעמוד לפעמים בסתירה לתפקיד הראשון: אסור שהאידיאולוגיה השלטת תגרום אצל השכבות השליטות אשליה לגבי הצרכים הדרושים למען קיום מעמדם.

יש שני מיני סתירות בחברה קפיטליסטית הזקוקות לצידוק ולגיטימציה: האחת היא סתירה במערכת הייצור עצמה - סתירה אובייקטיבית שאינה תלויה ברצונו הטוב או הרע של צד זה או אחר - על חלוקת פירות הייצור בין שכר לרווח, בין העובדים לבין המעבידים, ועל הניהול והשליטה של בעל ההון בתהליך העבודה. ברמה אחרת ובעלת אופי כוללני יותר, יש יסוד אובייקטיבי לקונפליקט על השליטה והשימוש בחסכון החברתי. כל חברה צריכה לקיים מערכת חסכון המשמשת להשקעות בפיתוח כושר הייצור לעתיד. במציאות הקפיטליסטית המודרנית, החסכונות של הציבור, אף כי הם באים משכבות רבות, מצויים למעשה בשליטתם של מוסדות פיננסיים רבי־עוצמה (בנקים וחברות ביטוח). הדרך שבה משתמשים בחסכונות הללו משפיעה על החברה כולה, שהרי כך נקבע מה מייצרים, איפוא וכיצד, וכן תלויה בה רמת תעסוקה והצמיחה. אף על פי כן, הכרעות אלו נופלות

במיגזר קטן של החברה ולפי קריטוריון אחד בלבד: רווחיות וכדאיות פרטית. כך נוצר, איפוא, היסוד האובייקטיבי לסתי־רה בין האינטרס הפרטי לבין הצרכים החברתיים שהחסכון וההשקעות היו צריכים לשרת.

השילוב של קפיטליזם בתחום הכלכלי עם דמוקרטיה בתחום הפוליטי מבליט, מצד אחד, את הסתירות הללו, ומצד שני, בתנאים מסויימים, מקהה את עוקצם. אמנם, השימוש בכוח קיים תמיד בחיים הפוליטיים של הדמוקרט־יות הקפיטליסטיות, כדי שהמדינה תוכל לשמור בקפדנות על זכויות הבעלות הפרטית והקנין. אך יחד עם זאת, המערכת מבוססת על הסכם בלתי־כתוב בין הקבוצות הכלכליות העיקריות; עובדים ושכבות בלתי־קפיטליסטיות אחרות משלימים עם עקרון השליטה של בעלי ההון במקום העבודה ובאשר לשמוש במקורות החסכון החברתי, תמורת השלמה של בעלי ההון עם הסדרים פוליטיים המאפשרים לעובדים ולשאר הקבוצות הלא־קפיטליסטיות להציג את תביעותיהם, באמצעות השלטון הפוליטי, לגבי תהליך ההצבר. קונסנסוס זה מתקיים ביתר קלות בתקופות של צמיחה, שבהן כל הקבוצות יכולות לשפר את מצבן הכלכלי בלי לשנות את פרופורציות החלוקה של העוגה הלאומית. לעומת זאת, כאשר הצמיחה נעצרת יש מתחים גוברים והקונסנסוס עלול להתערער. יתר על כן, "בעית" קיום הקונסנסוס במצב כזה היא כפולה: מצד אחד, קבוצות שונות לוחצות על חלוקה מחדש של התוצר החברתי, והמצב דומה ל"משחק־סכום־אפס"; מצד שני, לאחר שהקבוצות השליטות מבחינה כלכלית נהנו בתקופת הצמיחה המהירה משקט תעשייתי רב, הן עלולות להשלות את עצמן שאפשר לקיים את המערכת הקפיטליסטית בלי לדאוג ליצירת הרמוניה ביחסים בין הון לעבודה.

אם כן, כאן אנו חוזרים לשאלה: מדוע אנשי העסקים האמריקניים מתייחסים במידה כה רבה של "אי־אמון" במעורבות מדינתם? מדוע הם מטיפים בעקשנות כזאת ל"חופש כלכלי", כאילו שזה היה אפשר בכלל? דומה, כי התשובה נעוצה בעובדה שאנשי העסקים אינם מצליחים להבין את צרכיהם הפוליטיים של עצמם, משום שהם שקועים יותר מדי בהשקפת העולם של הכלכלה הניאו־קלאסית. זו תיאוריה כלכלית שאינה מכירה בקיום מעמדות ובניגודים בין מעמדות ביחס לחלוקת התוצר החברתי. משום כך אין היא מסוגלת להבין מה התנאים ההכרחיים מבחינה חברתית וכלכלית למען קיום המשטר הקפיטליסטי. מן הראוי, איפוא, לבחון את הסיבות לכך, שהשקפת העולם הניאו־קלאסית אינה מתאימה בתור מערכת אמונות ודעות כדי לקיים את הקפיטליזם בימינו, וכיצד חוסר התאמה זו, יחד עם המשבר הכלכלי הנוכחי, הולידו את מה שנקרא "כלכלת־צד־ההיצע". סבורני, שגם האידיאולוגיה של כלכלת־צד־ההיצע סופה להיכשל. לדעתי, אנו מתקרבים לכעין משק עסקים דרערכי, שיש בו תכנון כלכלי לאומי, הנמצא אמנם בשלב זה בשליטת עולם העסקים, אך הנושא בחובו אפשרויות של התפתחות הדרגתית לקראת סוציאליזם דמוקרטי.

לגלות מחדש את קיום המעמדות

התיאוריה הכלכלית הניאו־קלא־סית נכשלה בתור אידיאולוגיה לקיום הקפיטליזם בעיקר משום שביקשה לנתק כלכלה מפוליטיקה. היא מנסה אמנם להציג את עצמה כמדע פוזיטיבי טהור, ללא העדפות פוליטיות, אבל ביסודה היא מבוססת על הנחה המצדי־קה את יכולתו של בעל ההון לקחת לעצמו את עודף־הערך מהייצרנים הישירים. תוך כדי כך היא מתעלמת ממעמדות וממאבקים על חלוקת העוגה הלאומית. הכלכלה המדינית הקלאסית – בניגוד לאסכולה הניאו־קלאסית השליטה היום – עסקה תמיד בשאלה של חלוקת התוצר החברתי. הרי למשל,

ההגדרה של מה שקראו אז ״הכלכלה המדינית״, בפי דוד ריקרדו (1817): ״התוצר החברתי מתחלק בין שלושה מעמדות, לאמור בעלי הקרקע, בעלי ההון והעובדים. בשלבים שונים של ההתפתחות הכלכלית ישתנה החלק היחסי הניתן לכל אחד מן המעמדות הללו בצורה של רנטה, רווחים ושכר ... לגלות את החוקים המכוונים את יחסי החלוקה הללו, הוא התפקיד העיקרי של הכלכלה המדינית״.

התיאוריה הניאו־קלאסית ניתקה את עצמה מן המסורת של המייסדים בתחום זה. היה זה ״הישגה״ המפוקפק להציע מסקנה, שמנגנון ״השוק החופשי״ מחלק את התוצר החברתי בין גורמי הייצור (קרקע, הון ועבודה) בהתאם לתרומתם השולית של כל אחד מהם לתהליך הייצור. בכך ניתן הצידוק האידיאולוגי לכלכלת השוק. הקפיטליזם הוצג כאילו הוא מקצה, על־פי חישוב אובייקטיבי, לכל גורם בייצור את המגיע לו. ניגודי מעמדות ומאבקים פוליטיים הוצאו בצורה זו מן התמונה. לפיכך יכלה התיאוריה הניאו־קלאסית למקד את תשומת־ליבה בניתוח השווקים והמחירים, ההיצע והביקוש. (מילטון פרידמן אומר, שאין ״ארוחות חינם״ – אבל התיאוריה הכלכלית שלו מראה כיצד הקפיטליסט משיג ארוחת חינם: הוא מקבל משהו בלי להשקיע בו עבודה).

הצרה עם פרידמן ודומיו היא לא רק בצידוק שהם מספקים להפקעת פרי העבודה על־ידי בעלי ההון, אלא שבעזרת התיאוריות על מנגנון השוק הם מתעלמים מקיומם של מעמדות ומניגודי אינטרסים בין המעמדות בקשר לחלוקה של התוצר החברתי. המעמדות, פשוט, אינם מופיעים כלל בתחומי השוק והמחירים שבהם הם מתמקדים, ולכן מאבק בין מעמדות אינו קיים לגבי דידם כחלק בלתי־נפרד מהמערכת הקפיטליסטית. קיצורו של דבר, התיאוריה הניאו־קלאסית אינה יכולה לשמש מדריך שימושי לגבי מה שצריך להיעשות כדי לקיים את הקפיטליזם במציאות הנוכחית.

נותרת השאלה, מדוע, אם כן, חולשת השקפת העולם הניאו־קלאסית על המחשבה של אנשי העסקים? במידה מסויימת אולי משום שהשקפה כזאת מחמיאה לנשמתם של אנשי העסקים הקפיטליסטיים. היא מספקת להם צידוק להיותם ״למעלה״. היא מציגה את הקנין הפרטי בתור מבצר החרות ואת הדאגה לאינטרס האישי בתור צורך מוסרי. אלא שהדבר כרוך בבעיה: התיאוריה הניאו־קלאסית יעילה יותר במתן הרגשה טובה אישית מאשר ביכולתה לספק קו מנחה ציבורי.

עד כמה שאין התיאוריה הניאו־קלאסית מסוגלת לשמש לגיטימציה לקפיטליזם בתקופה זו של משבר כלכלי משתקף בעלייתה של ״כלכלת־צד־ההיצע״. בעצם, מה שמשתמע מ״כלכלת־צד־ההיצע״ היא הכרה – זרה לכלכלה הניאו־קלאסית – שכדי לקיים תמיכה ציבורית בקפיטליזם יש ליצור הרמוניה בין בעלי הקנין והשליטה על ״צד־ההיצע״ (עולם הייצור וההשקעה) לבין התורמים את כוח עבודתם תמורת שכר. ולכן, הכלכלנים הניאו־קלאסיים האורתודוקסיים מוקיעים אותה כ״אידיאולוגית ופוליטית מדי״ – כאילו כלכלה ניאו־קלאסית אינה פוליטית. יש גם משום אירוניה בעובדה, שכלכלת־צד־ההיצע מתמקדת בייצור ובהשקעה, שהיו נקודות המוצא של כלכלה מארכסיסטית – חאת בתקופה שהשמאל אצלנו עסק בשאלות צריכה וחלוקה בלבד, תוך התעלמות מהדאגה המארכסיסטית לייצור.

בקיצור, אף כי אין לכלכלת־צד־ההיצע קשר הגיוני פנימי רב בתור תיאוריה כלכלית, היא מהווה, לדעתי, אידיאולוגיה עדיפה על ההשקפה הניאו־קלאסית הטהורה, בגלל הכרתה בצורך בהרמוניה בין המעמדות, (– – –) ומשום שהיא מצדיקה מבחינה אידיאולוגית חלוקה מחדש וצודקת יותר של

ההכנסה. אף על פי כן, אין היא אלא מלאכת טלאי־על־גבי־טלאי שמרנית, ואין היא שונה מהכלכלה הניאר קלאסית במובן זה ששתיהן מצדיקות את יכולתו של בעל ההון להפקיע את עודף הערך מהייצרנים הישירים.

כלכלת־צד־ההיצע מצטיינת בהת־מקדות בתחום הייצור ובפרספקטיבה מוסרית. (- - -) המלצתה העיקרית היא, כמובן, קיצוץ דרסטי במיסוי לטובת העשירים (החוסכים יותר משום שיש להם יותר לחסוך). המלצה זו קשורה להשקפתה הכלכלית על הכלכלה: היא מניחה שהדבר היחיד הבולם את המשק הוא מעורבות ממשל־תית (פיקוח ומיסוי). אלא שנימוקיה למען מתן יתרונות לעשירים אינם מתבססים כאן על טיעונים מוסריים (״הם הרוויחו יותר - מגיע להם״), כי אם על טיעונים פוליטיים־כלכליים: קיצוצי מיסים לטובת העשירים הם, לדעתם, האמצעי הטוב ביותר למען צמיחה כלכלית. כך מצליחים כלכלני צד־ההיצע להבטיח את ההגמוניה של הקפיטליסטים: אינטרס בעלי ההון מוצג כאינטרס כללי של החברה, על־פי התיאוריה שרווחים יוצרים תעסוקה, מטפחים מוצרים חדשים וטכנולוגיה חדשה ומאפשרים הכנסה נוספת למדינה. מכאן אפשר גם להבין את התנגדותם החריפה לכלכלה קיינסיא־נית, שכן זו עזרה להעניק מעמד הגמוני לצרכנות ולביקוש, במקום לשים את הדגש על הייצור וההיצע. מעניין שרבים מחסידי כלכלת־צד־ההיצע אינם, בעצם, כלכלנים. (---)

אירווינג קריסטול מתאר במאמרו על ״האידיאולוגיה וכלכלת־צד־ההיצע״ את הזרם החדש כ״מרד הומניסטי״ כנגד השיטות המתימטיות־מיכניסטיות של הכלכלה האקדמית המנסה לקבוע מודל קבוע להתנהגות האנושית - דבר שלדעתו איננו אפשר. סבורני, שהוא צודק, שכן הניסיון לרוקן את המדע הכלכלי מתוכנו האנושי העשיר והמגוון של האדם נידון לכשלון. דווקא חסידי כלכלת־צד־ההיצע, שאינם משועבדים לתיאוריה הכלכלית השלטת, מבינים שדמוקרטיה קפיטליסטית מבוססת על שיווי־משקל עדין ובלתי־יציב בין המע־מדות והשכבות החברתיות, ושהקפיט־ליזם האמריקני זקוק היום ללגיטי־מציה מחודשת.

אלא שאם כלכלת־צד־ההיצע מודה בצורך לקיים הרמוניה מינימלית בין המעמדות, היא השיבה על הבעיה בצורה המביאה להתכחשות לקיומה. מצד אחד, כלכלת־צד־ההיצע היא נסיון לעצב פילוסופיה ציבורית חדשה שצריכה לשמש נוסחה כלכלית חדשה לקיום שיווי־משקל מסויים בין ההון לעבודה. פילוסופיה זאת צריכה להחליף את הפילוסופיה הציבורית הישנה, שנקודות ההתייחסות שלה היו בעיקר פוליטיות. במקום הפילוסופיה המד־גישה את יחסי האזרח והמדינה, הפילוסופיה החדשה מדגישה את תפקידיו של האדם וחובותיו לבריאות המשק ולצמיחה כלכלית. הפילוסופיה הישנה נולדה מתוך הליברליזם הפוליטי של המאה ה־18 וה־19, והיא מיקדה את תשומת הלב בתחום המדיני - בתחומי החרות והדמוקרטיה - אבל יחד עם זאת הכלכלה והחברה נותרו תחת ההגמוניה של מערכת השוק. אלא שמצד שני, ההבחנה בין שני המרחבים הללו שוב איננו קיים היום, שכן המדינה ממלאת תפקיד נכבד ביותר בחיים הכלכליים ובמתרחש בתחום החברתי. (- - -)

ההתעלמות הזאת מההסדרים הפוליטיים היא גם חולשתה של אידיאר לוגית צד־ההיצע. אם חסידי כלכלת־צד־ההיצע מודים לפעמים בצורך בהסדרים פוליטיים, הם מעדיפים הכרעות אוטו־ריטיות, משום שהם מאמינים בפתרונות כפויים והם שוללים ויכוח ציבורי ומיקוח פוליטי בדרך לקביעת המדי־ניות הרצויה. (- - -)

שיתוף בהכרעות - שאלה פוליטית

במציאות מסתבר, שבתקופת מיתון והאטה, היציבות של הקפיטליזם דורשת יותר מפילוסופיה ציבורית חדשה. כאשר הצמיחה נעצרת והבסיס החומרי להגמוניה קפיטליסטית נעלם, התערבות אידיאולוגית לבדה לא תספיק. יש הכרח להישען על מנגנון של מיקוח פוליטי ועל שלום חברתי מוסכם. מנהיגי מעמד הפועלים וקבוצות חבר־תיות אחרות חייבים להיות מעורבים בהסכם ובהכרעות שתקבענה את העתיד הכלכלי. והנה, דווקא בנקודה זאת, חסידי כלכלת־צד־ההיצע מפגרים אחרי הצרכים, משום שהם שבויים, יחד עם התיאוריה הניאו־קלאסית, ברעיון "השוק", והם כבלו את עצמם בגישה של דחיה וחוסר אמון כלפי התחום הפוליטי, כדרך לקביעת סדרי עדיפויות כלכליים. הם מסרבים להודות בעובדה, שמנגנון השוק לקוי מאד כאשר מדובר בהסדרים כלכליים במישור הלאומי.

האמת היא שיש בקהיליית אנשי העסקים קולות הקוראים להסדרים פוליטיים מלמעלה. אלה מחייבים תפקיד גדול יותר למדינה בענינים כלכליים ומוכנים לשתף את מעמד הפועלים המאורגן בהשגת תנאים להרמוניה חברתית. אחד מאלה היה הבנקאי הידוע מוואל־סטריט, פליקס רוהטין שהציל בשעתו את ניו־יורק מפשיטת רגל פיננסית.

אולם בלי פריחה מחודשת של המשק, קשה לתאר כיצד האסטרטגיה של אנשים אלה יכולה להביא את ההרמוניה המיוחלת. קודם כל רוהטין לא הביא בחשבון מידה מספקת של השתתפות בבנקאות ובתכנון כלכלי והיה מעדיף מינוי (במקום בחירה) של נציגים לשיתוף של מעמד הפועלים המאורגן. אלא שזה עלול להיכשל משום שמנהיגי העובדים ייעשו מילי־טנטים יותר עקב הלחצים שיבואו מן השורה. בכל אופן, במשק המתלבט בקשיים, כשיש הכרח לתבוע קרבנות, הנכונות להשלים עם קרבנות מותנית בהרגשת שיתוף בהכרעות ובקביעה הדדית של העול המוטל על כל צד ובתחושה שהעומס חולק בצדק. זאת ועוד: האסטרטגיה של רוהטין פירושה התערבות ממלכתית רבת־היקף והכוונת השקעות - וזו עשויה לעורר תביעות לדמוקרטיזציה של תהליך קבלת ההחלטות הממשלתיות בנושא זה.

ההשקעות קובעות בדרך כלל את עתיד החברה כולה. ולכן יעלה באופן טבעי הרצון שההחלטות הללו יבטאו את המאוויים של החברה כולה, באמצ־עות התהליך הדמוקרטי במיגזר הפוליטי. אם כך יקרה, נמצא שהרעיו־נות של רוהטין יפתחו דרך (בניגוד לכוונתו) לקראת סוציאליזם דמוקרטי, שכן בחברה המבורכת במוסדות של דמוקרטיה פוליטית פורמלית, סוציא־ליזם דמוקרטי יוכל להתפתח מתוך הרחבתה של הדמוקרטיה הפוליטית אל התחום הכלכלי.

דוד א. קאון

economic and industrial democracy

הכלכלנים ואידיאולוגיה חברתית

מושג ה"אידיאולוגיה" בתור אל־טרנטיבה ל"אינטרס העצמי" נכלל רק לאחרונה במחקרי הכלכלנים, כאחד המניעים שמאחורי התחיקה הסוציא־לית. תוך סטיה מנורמת המודלים המבוססים על האינטרס העצמי, קאו ורובין מגיעים למסקנה, ש"אידיאולוג־יה משמעותית להסבר הצבעתם של צירי קונגרס על הצעות חוק הכוללות בעיקר מרכיבים כלכליים" (384 :1979 Kau and Rubin). בכל־זאת, מודלים ישנים מסרבים למות; קאו ורובין לוקחים בחשבון אפשרות, כי מה שהם הגדירו כאידיאולוגיה, הוא ביסודו־של־דבר "אינטרס כלכלי מסויים, שלא הצלחנו למדוד אותו ...". אף על פי כן, העובדות מראות בעליל, כי תיאוריות של התנהגות פוליטית המתבססות רק על צורה כלשהי של אינטרס עצמי, אינן ממצות את הנושא. בצדק הם קובעים, שהכלכלנים פיתחו תיאוריות מתוחכמות יותר על האינטרס העצמי, ואילו "התיאוריה" הכלכלית על האי־דיאולוגיה מפגרת. הקרוב ביותר לתיאוריה מעין זאת הוא, כנראה, שומפטר (1947).(1) לשומפטר היה בהחלט מה לומר על גירסה אחת של אידיאולוגיה, גירסה שמעמדה איתן עד היום; היא מעמידה את המניעים האידיאולוגיים באור בלתי־חיובי מאד. למעשה פיתחו הכלכלנים תיאוריה חילופית של האידיאולוגיה; זאת מנסה להסביר התנהגות על־ידי מניעים הומ־ניטריים, הנובעים מדחפים דורשי־טובה, חזקים ועמוקים כמו האינטרס העצמי. לדעת הכלכלנים הרואים באדם סמית את אבי המדע שלהם, די אם מתרכזים באינטרס העצמי ומשחירים את כל המניעים האחרים; את אלה מכנים בדרך כלל בשם "אידיאולוגיה".

אולם ההתמקדות ב"אינטרס העצ־מי" - תוך הזנחת מניעים אנושיים אחרים - מטעה במובנים שונים. אם מייחסים לאותו מוקד תפקיד ראשי או בלעדי בהסבר ההתנהגות החברתית והפוליטית (כפי שנוטים לעשות, כאשר מיישמים ניתוח "כלכלי" על תחומי פעולות הולכים ומתרחבים), סופנו להבין פחות בהתנהגות האנושית, במקום להבין יותר. חשוב מזה, אם ההנחה בדבר "האינטרס העצמי" נש־תלת לתוך מערכות חדשות של פעילות־גומלין אנושית (על־פי תצפיות אמפי־ריות תקפות בחלקן, המוכיחות כי הוא נמצא בכל מקום), אנו מסתכנים בטיפוח התנהגות כזאת, תוך דחיקתם של מעשים פחות אנוכיים. עבודתו החשובה של טיטמוס (1971) על מער־כות להשגת תרומות דם מצביעה לא

מתוך
Economic and Industrial Democracy
כתב־עת בינלאומי, מוצא לאור על־ידי Arbetslivcentrum, שטוקהולם, שוודיה, כרך 3 מס. 1, פברואר 1984. המאמר מופיע כאן בקיצורים מעטים.

בלבד על ההשלכות המוסריות של מער־כת המתוכננת לטיפוח האינטרס העצמי, אלא היא טוענת בהצלחה, שהתוצאות ה״כלכליות״ של שיטה כזאת נחותות לעומת הסתמכות על הטבע האלטרו־איסטי של האדם. (2)

עם זאת, אין פיתוחו של טיעון זה משימה קלה. כלכלנים מעטים עסקו בשאלת האידיאולוגיה בקפדנות מספ־קת. ואכן, אף לאיש מדעי המדינה, שהעיסוק באידיאולוגיה הוא לחם חוקו, לא קל לטפל בנושא זה בקפדנות. רוברט ד. פוטנאם, למשל, כותב:

> **לכל סניגור של ״מדע״ חברתי, הצלילה אל תוך המים הקרים והדלוחים של הספרות על ״אידיאולוגיה״ היא חוויה מהממת ומרתיעה. מעטים המוש־גים בניתוח החברתי, שעוררו כל־כך הרבה פירושים; אך מעטים מהם בלבד תרמו מעט להבנת החברה והמדיניות (1971: 651).**

הבעיה נובעת בחלקה מן העובדה, שהאידיאולוגיה נוטה להתערב במחקר על אודות עצמה.(3) אין אני טוען, שאני מחוסן בפני דילמה זאת. אבל נראה לי, שאפשר לטעון טיעון סביר על־פי ההנחות הבאות: זרם אחד במחשבה הכלכלית מאיר את מושג האידיאולוגיה ואת פעולתה באור שלילי למדי. תורתו של שומפטר מגלמת את הגישה הזאת. השקפה אחרת על התפתחות האידיאולוגיה ממקמת את התיאוריה ואת הפעילים בתחום האידי־אולוגיה בצורה שלילית הרבה פחות. תיאוריה כזאת של האידיאולוגיה זכתה לפיתוח מלא אצל פולאניי (1960), אך מרכיבים מסויימים של אותה הפרספק־טיבה מצויים בכל תולדות המחשבה הכלכלית, ומופיעים בימינו בכתביהם של כלכלנים בולטים.

האידיאולוגיה המנודה

דומה שאין מחלוקת רבה בדבר מקורו של המושג ״אידיאולוגיה״. אנטואן דה־טראסי טבע את המונח ב־1797; הוא היה תיאורטיקן צרפתי, שראה ב״אידיאולוגיה״ מדע חדש של אידיאות, העשוי לסייע בכינון חברה צודקת. הוא לא מצא צידוק לאי־השוויון הקיים, ושאף לחסלו באמצעות מחשבה ונימוקים נמרצים (7 :1970, Drucker). גם אם המטרה היתה מעולה, מושג האידיאולוגיה והעוסקים בה לא זכו לנחיתה רכה אצל הפילוסו־פים והתיאורטיקנים הפוליטיים. אדרבה, מארכסיסטים השתמשו במושג להגדרת ״כל תיאוריה, המדריכה או פועלת ביעילות לטובת הבורגנות״; הליברלים הגדירו אידיאולוגיה בתור ״כל תיאוריה המפתחת אי־סובלנות כלפי תורות אחרות״; ואילו השמרנים ראו את האידיאולוגיה כ״נסיון לכפות על החברה סדר רציונאלי ושיטתי״ (Drucker, 1974: 140).(4) לאחרונה זכה גם ה״אינטלקטואל״ להרשעה דומה לזו שנגזרה על ״האידיאולוגים״ של תקופות קודמות.(5)

התיאוריה המפורטת ביותר של התפתחות האידיאולוגיה בת־זמננו ותפ־קידה בחברה הקפיטליסטית הוצגה על־ידי חוקר ומעריץ בכיר של החברה הקפיטליסטית עצמה, יוסף א. שומפטר, בחיבורו הגדול ״קפיטליזם, סוציאליזם ודמוקרטיה״. שומפטר רואה בנושא האידיאולוגיה אותו הלך־מחשבה שהוצג על־ידי דה־טראסי – חוסר ההגינות שבאי־השוויון הקיים והצורך לכפות תיקונים רציונאליים ומחוש־בים על הסדר הקיים. חוסר ההגינות מחייב השקפה כי הרכוש הושג בדרכי עוולה. שומפטר טוען, כי ההשקפה המארכסיסטית בדבר ההצבר הראשו־ני – שעל־פיה הושג ההצבר הטרום־קפיטליסטי בדרכי אלימות, בשוד ובדי־כוי המוני – ״מתיישבת יפה עם הרעי־נות המקובלים בקרב אינטלקטואלים לסוגיהם, עתה אף יותר מאשר בימיו של מארכס״ (17 :1947). התיזה של מארכס סיפקה לליברלים ולאנשי הרוח של ה״בירדיל״ נקודת זינוק נוחה להתקפה על אי־הצדק הרווח; לפיכך הם

יצאו לדרך כשבאמתחתם מדיניות "שאינה עולה בקנה אחד עם תפקודה היעיל של שיטת היזמה הפרטית" (1947: 64). האירוניה החבויה באידי־אולוגיה כזאת של שוויון ורווחה היא בכך, שהתחיקה המיישמת את אותם הרעיונות התבססה על הנחה של הצל־חת הקפיטליזם ("ייוצר עושר"); פעול־תו של הקפיטליזם יזמה קודם־לכן חלק ניכר מאותם מעשים, שהתחיקה הסוצי־אלית מפתחת ומכלילה" (1947:69).

לפי שומפטר, לא רק המקורות לביצוע התחיקה הסוציאלית היו תוצר של הצלחה קפיטליסטית; גם התהלי־כים שהולידו את המנטאליות האידיאר־לוגית נבעו מהתפתחות הקפיטליזם. שומפטר אינו רואה את האינטרס העצמי, כשלעצמו, כמאפיין עיקרי של המנטאליות הקפיטליסטית, אלא את ה"רציונאליות". האדם הטרום־קפיט־ליסטי היה "חטפן" בדיוק כמו יורשו המודרני. "התהליך הקפיטליסטי מנהיג רציונאליות בהתנהגות ובמחשבה, מסלק כל אמונה מטאפיזית ורעיונות מיסטיים ורומנטיים מכל סוג שהוא" (1947: 127). אלא שאותה גישה ביקורתית, כה הכרחית לפיתוח כלכלי, שהרסה את סמכותם של מוסדות כה רבים (מלכים, אפיפיורים), חותרת בסופרשל־דבר תחת עצמה (הקנין הפרטי והערכים הבורגניים)" (143 : 1947). עם זאת, הוא שולל את חותם הרציונאליות מן המבקשים שוויון וצדק חברתי. הרציונאליות אינה מחסלת את האי־רציונאלי, אלא רק "משחררת אותו ממעצוריו, כשהיא מתירה את הרסן של מסורת קדושה או קדושה־למחצה" (1947: 144).

למרות הצלחתה של החברה הקפי־טליסטית, שאין לה אח ודוגמה, אליבא דשומפטר, הרי יש שנשארים מאחור, אולי אפילו רבים. למי שאין לו, קשה לו להבין את ההגיון שבקפיטליזם. שומפטר טוען, שתמיד קיימות בעיות של רווחה ובטחון כלכליים, ולנפגעים קשה לעשות חשבון נפש. במקום זאת אנו נוטים לתלות את צרותינו "באותו חלק מן המציאות, הנמצא מעבר למה שנוגע לנו במישרין ...". גישה אחרת היתה דורשת הזדהות רגשית עם הסדר החברתי ... כמובן, התקדמות במשך דורות שנוטרים לה טינה היא מתכון בדוק לתסיסה" (1947: 145).

אם כן, השיטה הקפיטליסטית אינה מייצרת רק שפע של עושר חומרי, אלא גם של אי־שביעות רצון. השיטה עצמה גם מבטיחה את הבעת אי־שביעות הרצון ההולכת וגוברת. אלא שקול זה אינו עולה משכבת הנדכאים דווקא. מקור נוסף נמצא במערכת החינוך, שהיא תוצר ישיר והכרחי של ההתפת־חות הקפיטליסטית. הקפיטליזם "בהכרח ... מפתח, מחנך ומסבסד אינטרס משוויין של תסיסה חברתית" (147 :1947). מערכת ההשכלה הגבוהה נחוצה ביותר כדי לספק כוח עבודה בעל מיומנות מתוחכמת, שהוא תנאי להמשך הפיתוח הכלכלי. אולם אותה מערכת מייצרת את ה"אינטלקטואל", אותו אדם בעל השכלה אך ללא "מיומ־נויות מיוחדות", חסר אחריות וידע בסיסי בענינים מעשיים ... ה"סופיס־טים, הפילוסופים, הנואמים" ..." "(147 :1947). שומפטר מייחס עוצמה ניכרת למילה המדוברת; הוא חושב, שהתהליך הקפיטליסטי לא בלבד יוצר את האינטלקטואל, אלא גם מסייע לו באמצעות אותו תהליך של צמיחה כלכלית: ספרים זולים, עיתונים ועלו־נים, השכלה לכל, חופש מהגבלות שונות - כל אלה הם "תוצר לוואי של המכונה הקפיטליסטית" (148 :1947). הבורגנות נאלצת להשלים עם המבקר האינטלקטואל, ככל שהיתה רוצה לדכא את הרטוריקה המהפכנית; אבל "אי־אפשר לחסל את החרות שהיא שוללת, בלי לחסל ברבזמן גם את החרות שהיא מחייבת" (150 :1947).

רמת החיים העולה ותוספת הפנאי להמונים (אך ללא שוויון) מספקות, איפוא, קהל רחב יותר לתוצר ההשכלה המשופרת. זהו רובד של בעלי מקצוע

תת־מועסקים, בלתי־מרוצים, שלא ניתן להעסיקם בעבודה שחורה. להם הכשרון והכלים לבטא את אי־שביעות רצונם. אף כי ההמונים משמשים קהל אוהד לאינטלקטואל, אין הוא חלק מהם; למעשה אין לו שורשים בחברה. במונחים של שומפטר, האינטלקטואל, ״שאין לו סמכות ממשית, חש, כי בכל רגע אפשר לשלוח אותו לכל הרוחות; הוא צריך להחמיא, להבטיח ולהסיח; צריך לטפח אגפים שמאליים ומיעוטים רוטנים ...״ (1947: 154). ולצערו של שומפטר, האינטלקטואל מצליח במידה מסויימת. קו המחשבה, ששומפטר מציג, מאפשר ״להסביר מדוע עמדת הציבור מפתחת עוינות גוברת לאינטרסים של הקפיטליזם״ (1947: 154). לרובד הפוליטיקאים יש אינטרסים משלו, נבדלים מאלה של האינטלקטואלים, אך אין הם חופפים גם את האינטרסים של הבורגנות. הפוליטיקאים פתוחים לשכנוע מצד אינטלקטואלים מודרניים, שכתוצאה מחינוך דומה יש להם הרבה מן המשותף איתם. הגידול המהיר של מנגנון המדינה נותן את מכת המוות, שכן הוא מקדם את קליטת האינטלקטואלים במינהל הציבורי.

כך נוצר אצל שומפטר ואצל אחרים קשר הדוק ומגונה בין האידיאולוג לבין האינטלקטואל. ברוב המקרים הם אותו האדם עצמו, והם מייצגים איום ממשי על תפקודה הסדיר והמתקדם של חברה קפיטליסטית, דמוקרטית ומבוססת על יוזמה חופשית. אף שאינני מתכוון להעריך כאן את ההגיון ואת מידת התקיפות של הטיעון לגבי החשיבה האידיאולוגית ותוצאותיה החברתיות המזיקות הנובעות ממנה, בכל־זאת ישנו היבט אחד של אותו טיעון הראוי להתייחסות נוספת.

שומפטר ושות׳ טועים טעות יסודית בהגבלת המיגוון האידיאולוגי לחלקה השמאלי של החשיבה הפוליטית. למעשה הם עצמם כותבים מאגפו הימני של אותו מיגוון.(6) מחברים שמרניים אלה הולמים בדיוק את התבנית הפסיכולוגית של האידיאולוגיה המתיישרת לימין. המבדיל בין האגפים, היא ראיית האדם כטוב או רע מטבעו.(7) ראיית האדם כטוב ביסודו, עשויה להוביל את הפרט אל אידיאולוגיה שמאלית; אלה שאימצו לעצמם אידיאולוגיה ימנית יותר, נוטים לראותו כרע במהותו. התופעה מוצגת יפה אצל האייק, (פילוסוף כלכלי מרכזי, בעל מגמה שמרנית־ימנית) כאשר הוא מפרש את אדם סמית. הוא טוען שסמית לא המציא את ״דחליל האדם הכלכלי״, ומוסיף:

> **יהיה זה קרוב יותר לאמת לומר, כי (על־פי השקפתו של א. סמית) ... האדם היה עצלן ובטלן מטבעו, בזבזן ואינו רואה את הנולד ... אפילו דברים אלה אינם ממצים את ההשקפה המורכבת והריאליסטית על טבע האדם, שאנשים אלה החזיקו בה. הואיל והאופנה היא ללעוג לסמית ולבני דורו בגלל הפסיכרלוגיה שלהם, המוטעית כביכול, יורשה לי אולי להביע את דעתי, שמבחינה מעשית נוכל עדיין ללמוד יותר על התנהגות האדם מ״עושר העמים״ מאשר מרוב החיבורים היומרניים המודרניים אודות הפסיכולוגיה החברתית ... לסמית לא היה ענין דווקא במה שהאדם מסוגל להשיג לפעמים, כאשר הוא במיטבו; הוא רצה לצמצם ככל האפשר את ההזדמנות הניתנת לו להזיק, כאשר הוא במירעו** (1948: 11).

גישה זאת הולידה, כמובן, טיעון למען כלכלת שוק חפשית ומעורבות ממשלתית מינימלית, המצטמצמת לקביעת ״כללי המשחק״. על־כך כתב האייק בניסוח חד של האידיאולוגיה השמרנית (פרק 6: 1944). חשיבתם של שומפטר ושות׳ כולה ספוגה באותה פרספקטיבה של אדם סמית.

אידיאולוגיה כהומניזם: מקורות

קיימת אלטרנטיבה רבת־עוצמה לתיאוריה של שומפטר, המבקשת להסביר את לידתה של אידיאולוגיית השוויון והצדק החברתי. אלטרנטיבה זו מציגה את המניעים לאידיאולוגיה

כזאת כרצויים וראויים לשבח; לפיה, קריאה לצדק חברתי - בין אם תבוא מבמה מחוקקת ובין אם מבמה מהפכנית - אינה אלא היענות טבעית של בני־אדם, הפועלים מתוך הזדהות נורמלית עם הזולת. התחיקה הסוציאלית היא אחד הגילויים של דאגה זאת, ויש לקבלה כהסתעפות טבעית של השפעת ההתפתחות הקפיטליסטית. לפני שנעסוק בתיאוריה זאת, כדאי להזכיר אופנים אחדים, שבהם נוסחה האידיאולוגיה הזאת על־ידי כלכלנים שמחוץ לתחום השפעתם של אדם סמית ותלמידיו בני־דורו.

ראוי אולי לפתוח בהגותו של ג'רמי בנתאם, הכלכלן הקלאסי, שהתפרסם בתפישתו על מושג התועלת (utility). (---). בנתאם לא עסק באדם־הפרט כשלעצמו, אלא במושג מקיף יותר של החברה: "אפשר לומר, שאדם מצדד בעיקרון התועלת, כאשר מידת החיוב או השלילה שהוא מייחס לפעולה או לאמצעי כלשהם, נקבעים על־ידי המגמה שהוא מייחס להם, להרבות או להמעיט את אושרו של הציבור", (בנתאם 793). אחרי שהוא מניח, כי אושרו של הציבור נמדד על־פי "סך־כל האינטרסים של השותפים השונים שמהם הוא מורכב" (בנתאם 392), מבחין בנתאם אבחנה נורמטיבית בין האינטרסים השונים. בנקודה זו ניתן לגלות את היסוד להתעניינותו הפעילה בצדק חברתי ובמאמצים להגדלת השוויון. (---)

ברור שבנתאם מסווג את הרצון הטוב כמניע להתנהגות אנושית מעל לאינטרס העצמי המוגבל, ומעל למניעים חומריים וכלכליים. סבורני שאבחנתו זו היא המפתח להבנה מלאה יותר של בסיס התחיקה הסוציאלית. אפשר לטעון, כמובן, כי פעולה לפי שיקולי רצון טוב אינה מנוגדת להתנהגות על־פי האינטרס העצמי תוך שאיפה לתועלת מירבית. אכן, במובן מסויים זהו טיעונו של בנתאם, שנשמע גם בימינו לעתים קרובות.

גם "בעיית אדם סמית" (כפי שנוהגים לכנותה) מצביעה על האבחנה התקפה וההכרחית בין מניעים המתבססים על רצון טוב לאלא של האינטרס העצמי. גארי ווילס, בסקירתו על כתבי אדם סמית, מאיר את מהות 'הביעה' בדברי סמית עצמו. בספרו "תיאוריית הרגשות המוסריים" כתב סמית:

> **על כן יש לנו תמיד נטיה חזקה ביותר לגלות אהדה לרצון הטוב. הוא נראה לנו רצוי מכל הבחינות. אנו מזדהים עם הסיפוק שחשים בעל הרצון הטוב ומי שמשמש לו מטרה"** (Wills, 1978: 40).

לחוקרי תורתו של סמית "יש בעיה", כאשר הם קוראים את הדברים הללו לצד הפיסקה המפורסמת ב"עושר העמים", שבה כתוב:

> **איננו מצפים לארוחתנו הודות לרצונם הטוב של האופה, הקצב או מבשל־השיכר, אלא בגלל דאגתם לאינטרס העצמי שלהם. אין אנו פונים לאנושיות שבהם, אלא לאהבתם העצמית; לעולם לא נדבר איתם על הצרכים שלנו, אלא על רווחתם שלהם"** (Wills, 1978: 40).

ווילס כותב בהמשך, שאפשר להתגבר על סתירה מדומה זו, אם מבינים כהלכה כיצד סמית מטפל בחלוקת העבודה: זו מחייבת שיתוף פעולה בתוך כל אחד ממרכיבי החברה ובינם לבין עצמם. ווילס טוען שיתכן, כי האינטרס העצמי הודגש יתר על המידה, וכי יש לראות את הטיעונים ב"עושר העמים" כמשניים לאלה שב"תיאוריית הרגשות המוסריים", המציגה את "המערכת המוסרית המקיפה יותר" (מהגותו של סמית, Wills, 1978; 43). בין אם יש סתירה בדברי אדם סמית ובין אם לאו, תיאוריות המתמקדות באינטרס עצמי ואינן מתחשבות ברצון טוב עלולות שלא להבין חלק חיוני בהתנהגות האדם.

מניעים של צדק סוציאלי

עד עתה טענתי שהכלכלנים התמקדו יותר מדי ברעיונו של סמית על

שליטתו של האינטרס העצמי, אבל אין ביקורת זו נכונה לגבי כל הכלכלנים. אדרבה, כלכלנים מכובדים מאד הניחו שיש השפעה לרצון הטוב ולמניעים מקיפים אחרים, אלא שמספרם קטן יחסית לעומת אסכולת האינטרס העצמי השלטת.(8) הכלכלן האמריקני הידוע ביותר, הקורא תמיד לחרוג מן הגבו־לות שהוצבו, כביכול, על־ידי סמית, הוא קנת בולדינג. חלק ניכר מכתביו נוגע ישירות לנושאים הנידונים כאן. בשאלת אופיה של האידיאולוגיה, השק־פתו של בולדינג רחוקה מאד משומפטר ושות'. לפני כעשרים שנה הציג בולדינג את מה שהוא מגדיר כ"הסתייגות פוליטית" בתור "ביטוי הרגשות הנעלים והאלטרואיסטיים ביותר" (80: 1962). ואכן, המסתייגים עשויים בעצמם לחיות בתנאים כלכליים טובים יחסית, כולל רבים מן הרובד האינטלק־טואלי.

אין להשתומם, שבולדינג רואה את הדרישה לצדק סוציאלי באור חיובי, ולא כמו שומפטר ושות'. אנשי שומפטר אינם מרחיקים ראות כמעט מעבר לאינטרס העצמי, כמניע שליט בכל פעילות אנושית. לא כן בולדינג. הוא אומר לעמיתיו, כי ביחס להנחת היסוד שלהם על התנהגות האדם – האינטרס העצמי – "קשה לדמיין דבר ההולם פחות את תיאור המצב האנושי" (6: 1969). בולדינג טוען עוד, שההת־עלמות החמורה ממניעים אחרים אינה נובעת בהכרח מאי־יכולתם של הכלכל־נים לכלול מניעים כאלה במחקרם. אדרבה, הוא מהרהר, כי "הסיבה העיקרית לאותה התעלמות ... היא, שלמעלה מן המידה התרכזנו בחליפין כמוקד עיוננו; לעתים קרובות דווקא החליפין מתנהלים ברוח של אדישות, לפחות יחסית" (6: 1969). סמית ראה את התכונה "לתגר, לסחור ולהחליף" כמרתקת, וכך התייחסו אליה תלמידיו. אבל דמות־אב קודמת, נערצת לא פחות, הצהירה עוד אז: "לא על הלחם לבדו יחיה האדם" (מתי, 4:4).

ברור שבולדינג קרוב יותר ברוחו לישו מאשר לאדם (סמית). כאשר הוא כותב: "לעשות מעשים מתוך אהבה נראה תמיד מוסרי ומתקדם יותר מאשר לעשותם למען הכסף" (110: 1973). פעילות המבוססת על חליפין היא דו־סיטרית ויש בה "תן וקח". סוג זה של פעילות, המאורגנת בדרך כלל באמצ־עות השוק, העסיקה את הכלכלנים יותר מכל נושא אחר. בולדינג קובע, כי בארגון החברה במערכת היחסים החברתית של היום נודע תפקיד מרכזי ומתעצם למיגוון של פעילויות חד־סטריות: סוגים שונים של צדקה ותכניות מיסוי והעברה ממשלתיות, שמטרתן לשנות את חלוקת ההכנסה הקיימת. קשה להסביר העברות חד־סטריות מעין אלו על בסיס מודל השוק.

חלוקת הכנסה (או שכר) שנקבעת על־ידי השוק "נחשבת לעתים קרובות לבלתי־מתקבלת על הדעת בחברה, מטעמים פוליטיים או מוסריים; על־כן באה ההתערבות ..." (1973:8). הדאגה לענינים הכרוכים בהגינות מודעת ובצדק חברתי עשויה לגבור על הדאגה ליעילות. על כן, כדי להבין את דרך תפקודה של כלכלת "מענקים" (שהיא מקור התחיקה הסוציאלית), חייבים להתחשב במניעים, שהם הרחק מעבר לאלה המריצים את הקצב בתור קצב.

תוך כדי פיתוח התיאוריה של כלכלת "מענקים", בולדינג מגיע למקור הטרוניה הפוליטית: האידיאו־לוגיה של צדק חברתי. כמו שומפטר, הוא מוצא שמרכיבים מסויימים של הקפיטליזם עצמו ממלאים כאן תפקיד. אולם בניגוד לשומפטר, אין הוא מצביע על הצלחות הקפיטליזם, אלא דווקא על חסרונותיו. הואיל והשיטה הקפיט־ליסטית שלטת בחברה המערבית, הרי החליפין הם הפעילות הדומיננטית; אלא שאין בכוחם של החליפין לעורר רגשות של קהילייה, הזדהות או מחויי־בות, "אולי, משום שהם (החליפין) דורשים כה מעט הקרבה". ההסתמכות

על החליפין כאופן דומיננטי של פעילות חברתית "היא אחת החולשות הגדולות של הקפיטליזם ... אולי משום שמוסדותיהם אינם מסוגלים למשוך את מעט הנאמנות, המסירות וההיבה הדרושים להמשך קיומם" (28: 1973). כאן אנו רואים שוב את צמיחתו של הפרט הבלתי־מרוצה - לא בגלל מה שסופק לו על־ידי החברה בשליטת הקפיטליזם, אלא בגלל מה שלא הצליחה להעניק לו. מלומדים מארכסיסטיים ניתחו בפרוטרוט את אי־יציבותו של הקפיטליזם, את האינפלציה, האבטלה ושאר סממני כלכלת השוק. בולדינג מוסיף לרשימת מכאובי השיטה "כפירה בעיקרון החליפין, שעשויה לצמוח מהעדפה חזקה של יחסים אינטגרטי־ביים, שהם, ככלות הכל, מעניקים סיפוק רב יותר מהחליפין" (10: 1973).

האלטרנטיבה לחכמה המקובלת

אני סבור, כי בנקודה אחרונה זו, בולדינג רומז למקורה האמיתי של אידיאולוגיית "הצדק וההגינות" - האידיאולוגיה שהולידה את המניע החזק ביותר לתחיקה הסוציאלית. קארל פולניי, אנתרופולוג כלכלי מבריק, פיתח את אותו הטיעון באלגנטיות רבה. כלכלנים בני־ימינו מתעלמים כמעט מעבודתו, אף על פי שהוא עסק בנושאים דומים לאלא של האייק והיה בן תקופתו. אינני מבין מדוע הזניחו כך את פולניי - אך אין זו הפעם הרא־שונה שמלומדים אינטליגנטיים במישר־רים אחרים טועים בהערכת משקלו והשפעתו של אחד מעמיתיהם.(9) כדאי לפתח את טיעונו לפרטיו, שכן הוא מייצג אלטרנטיבה משמעותית לחכמה המקובלת, כפי ששומפטר פיתח אותה.

בעבודתו של פולניי אנו מוצאים ביקורת מעמיקה על השקפתו של סמית בדבר ארגונה הרצוי של החברה; כן הוא מותח ביקורת מוחצת על המניע האנושי השליט, לכאורה - האינטרס העצמי האישי והבצע. מחקריו על חברות פרימיטיביות וטרום־קפיטליס־טיות מוליכים למסקנה, שכל הידע שספגנו מאדם סמית אינו מייצג הבנה כוללת של מצב האנושות; אין בו אלא השקפה צרה ומיוחדת על תולדות האדם ושל יחסי אנוש. להשקיף על העולם מזווית הראיה של סמית, ולשפוט את התנהגות האדם ואת המוסדות החבר־תיים מאותה הפרספקטיבה, פרוש הדבר הוא להפוך את מדעי החברה למגוחכים. ואכן, פעלו של אותו מדע חברתי רחוק מלהיטיב עם החברה; כל שהוא מסוגל לו, הרי זה סיוע להרס של יחסי אנוש רצויים. כמו סמית, כך פולניי שואף באמצעות מחקריו לשיפור רווחתם של כל הפרטים בחברה.

> **אני טוען למען שיקום אותה אחדות של מניעים, שמן הדין כי תדריך את האדם בפעילות היום־יום שלו בתור יצרן; למען שילוב מחודש של המערכת הכלכלית עם החברה; למען אימוץ יוצר של אורח חיינו על־ידי החברה התעשיי־תית ... ה"לסה פייר" (הפילוסופיה של השוק החופשי) אחראית לפיצול אחדותו החיונית של האדם, בין האיש "הממשי", השואף אך לערכים חומריים, לבין האני "האידיאלי", הטוב יותר ... היא מילאה את תפקידה. היא העשירה את החברה, במחיר דלדול של הפרט** (Polanyi, 1960 :72-73).

על־פי טיעונו הבסיסי של פולניי, הרי בכל החברות הפרימיטיביות והטרום־קפיטליסטיות היו הפונקציות והמוסדות הכלכליים העיקריים "מעוג־נים במערכת יסודית רחבה יותר של מוסדות חברתיים. המוסדות הכלכליים הגיעו למעמד בכורה, עד כדי הורדת שאר החברה למעמד משני ונחות, רק לפרק זמן קצר בהיסטוריה, ובחלק מוגבל של העולם. כזה היה אופיו של הקפיטליזם המערבי במאה ה־19, בעיקר באנגליה ובארה"ב. היתה בכך הפיכת כיוון גמורה של סדרי החברה הטבעיים, כפי שהיו וכפי שראוי שיהיו - הפיכת כיוון בלתי־נסבלת מן ההיבט האנושי. ההיסטוריה החברתית והכלכלית של הקפיטליזם המערבי בעת האחרונה אינה אלא שיעור באימוץ התחלתי

ודחיה מיידית ובלתי־נמנעת של אותו סדר חברתי מעוות. ״הציוויליזציה של המאה ה־19 לבדה היתה כלכלית במובן שונה ונבדל; היא בחרה להתבסס על מניע שתקפותו לא הוכרה בתולדות החברות האנושיות, אלא לעתים נדירות – השאיפה לבצע. מעולם קודם לכן לא הועלה מניע זה לדרגת צידוק הפעולה וההתנהגות בחיי היום־יום״ (44: 1960).

פולניי מתמודד עם גרעין חשיבותו של סמית בדבר התכונה ״לתגר, לסחור ולהחליף״, אשר במהרה הניבה את מושג ״האדם הכלכלי״. חלוקת העבודה הנובעת, על־פי סמית, מה״דחף״ לתגר, לסחור ולהחליף, היא בעיני פולניי ״תופעה שימיה כימי החברה האנושית, ומקורה בהבדלים הנובעים מעובדות המין, הגיאוגרפיה והתכונות האישיות; התכונה הדוחפת, כביכול, את האדם לסחור ... היא כמעט כולה ממוצא מאוחר מפוקפק״ (44: 1960).

מחקריו ההיסטוריים והאנתרופולוגיים לא בלבד סותרים את שסמית ראה כדחף אנושי חשוב, אלא הם מראים גם כיצד ״ככלל, כלכלתו של האדם שזורה במערכת היחסים החברתיים שלו״ (46: 1960). הכוח המניע בחברות מעין אלו אינו השאיפה לבצע: ״כל המערכות הכלכליות הידועות לנו עד סוף הפיאודליזם באירופה היו מאורגנות על־פי עקרונות ההדדיות, או החלוקה מחדש, או משק הבית, או צירוף כלשהו של אלה״ (54: 1960). סביר להניח, שסמית לא היה מתנגד להערכה זו. הטיעון המרכזי ב״עושר העמים״ נועד להניח בסיס לביטולם של כל מיני כללים, חוקים ומנהגים שנקבעו על־פי האידיאולוגיה המרקנטיליסטית, הפיזיוקרטית, או זו של הגילדות.

כינונה של חברה המתבססת על ״שוק חופשי״ לא היה עניין של מה בכך. היתה לו ״השפעה אדירה על כלל ארגון החברה; פירושו היה ניהול החברה כנספח לשוק. במקום שהכלכלה תהיה מעוגנת ביחסים החברתיים, היחסים החברתיים מעוגנים במערכת הכלכלית״ (57: 1960). הקושי נובע מן העובדה, שכלכלת השוק החופשי זקוקה לא בלבד לשוק של סחורות ושרותים, אלא גם לשוק עבודה וקרקע. ״אולם עבודה וקרקע אינם אלא אותם בני־האדם שמהם מורכבת כל חברה, והסביבה הטבעית שבה היא מתקיימת. הכללתם במנגנוני השוק, כמוה כהכפפת מהות החברה עצמה לחוקי השוק״ (71: 1960) פיתוח מלא של מערכת בתי החרושת (תחילה באנגליה) חייב מקח וממכר בקרקע ובעבודה; ״אך הואיל וארגון העבודה אינו אלא כינוי אחר לצורות חיים של אנשים פשוטים, הרי שפיתוח מערכת השוק מלווה בתמורה בארגונה של החברה עצמה״ (75: 1960).

אף כי הניתוח של פולניי מעמיק מזה של אחרים, אין הוא הראשון המתאר את אותו התהליך של ניפוץ תבניות חברתיות. כך כותבים מארכס ואנגלס על תהליך ההתפתחות הקפיטליסטית:

> **הן (התעשיה המודרנית והבורגנות) קרעו ללא רחם את מיגוון הקשרים הפיאודליים, שקשרו את האדם אל ״אדוניו הטבעיים״; הן לא הותירו כל מחוייבות בין אדם לאדם, אלא רק את האינטרס העצמי הערום ו״תשלום במזומנים״ קשוח ... הבורגנות קרעה את צעיף הרגשות מעל פני המשפחה; היא הפכה את קירבת המשפחה לקירבה של כסף, ותו לו** (12: 1955, Marx and Engels).

ר. ה. טאוני (1920) הגיע לניתוח דומה מאד. הוא מתאר את ליבה של תקופת ההתפתחות הקפיטליסטית, במציאות כמו בחשיבה, באופן זהה כמעט לזה של פולניי. אין זה כלל פראדוקס, שתחושת אי־הנחת הכלכלית החריפה ביותר התפתחה בו־זמנית עם ״עליית הפריון הגולה ביותר מאז נפילת האימפריה הרומית (4: 1920 R.H. Tawney). כוחות אלה מופיעים יחדיו בימי הזוהר של ההתפתחות

הקפיטליסטית. זו הניבה ציוויים שאינם מתיישבים זה עם זה: ציוויים הנגזרים מהחלה מאסיבית של עקרונות השוק על מגזרים רחבים - לעומת אלה הנובעים מצרכיהם האנושיים והחברתיים של המוני הפרטים הלכודים באותה המערכת. לא היה ויכוח על עליית הנכסים החומריים. הרעיון "שהשפע הוא טוב והמחסור הוא גרוע ... אינו זקוק לרוח רפאים ... מהעבר ... כדי שנכיר בו. ואולם השפע תלוי במאמצים משותפים ובשיתוף פעולה על־פי עקרונות מוסריים ... (עקרונות אשר) נביאיה של אמונה זו (יעילות כלכלית) בזים להם" (5 :1920).

מקור הקונפליקט מצוי גם בעובדת קיומו וגם "בהיעלמותו של הרעיון, שלמוסדות חברתיים ולפעילויות כלכליות יש יעדים משותפים ... כאשר הוסרה הקורה המרכזית נותרו זכויות הפרט והאינטרס של הפרט - חומרי הגלם של החברה יותר מאשר החברה עצמה ... (זכויות ואינטרסים אלה) הפכו לממשות הפוליטית והחברתית המוחלטת; הם לא היו כפופים להיבטים אחרים של החברה, אלא ההיבטים האחרים נעשו כפופים להם" (13-10 :1920). התוצאה היתה חברה שהחוק שולט בה, "אבל היא לא הכירה בשום הגבלות מוסריות של חתירת הפרטים שבה להגשמת האינטרס העצמי שלהם" (14 :1920). רעיונו של סמית, תוך שהוא משרת את הדחף, כביכול, של האינטרס העצמי, "ממיס עקרונות מוסריים לכדי בחירה בין כדאיות אחת לרעותה"; עושר, פריון, יעילות, הם מקור ההוקרה הציבורית ולהמוני העובדים אין ערך עצמי; הם נתפשים רק כ"מכשירים להשגתו (של העושר)" (35 ;31 :1920). סנגוריה של מערכת כזו (אדם סמית בעבר, וכלכלנים רבים כיום) מעלים את התעשיה, את זכויות הקנין ואת קדושת השוק החופשי לדרגת חשיבות עליונה: "(הם) מורמים מהמעמד הכפוף הראוי להם בין כלל הפעילויות והאינטרסים האנושיים לדרגת קנה המידה שעל־פיו נמדדים כל שאר האינטרסים והפעילויות" (45: 1920).

אותו תהליך של ניפוץ ועיוות של ערכים ומוסדות אנושיים בסיסיים אף זוכה לתשואות. ואולם בה בשעה שהוא מתרחש, הוא נדחה על־ידי רבים מקרבנותיו ואף על־ידי אחרים, שיש להם לכאורה ענין בהמשכו. על־פי מארכס היה צורך בהעמקת ההשפלה ובהרחבתה, כדי לחולל מהפכה שתטאטא אותה ואת הבורגנות גם יחד. פולניי מדגיש צורה שונה מאד של מהפכה. זו מהפכה שמתחילה ברזמנית עם תהליך ההתפתחות הקפיטליסטית; היא נמשכת, תוך שהיא אוגרת חיוניות והצלחות, יד ביד עם התפשטות השוק החופשי של קרקע ועבודה.

פולניי רואה בשיטת "ספינהמלנד" מ־1795 חלוץ חשוב ומשמעותי של מה שבמועד מאוחר יותר הפך לדחיית הרעיונות והציווים של שוק עבודה חופשי באמת, תחרותי ו"מתפקד ללא תקלות". חוקי ספינהמלנד, וחוקים דומים, היו תקפים באנגליה בין 1795-1834; הם מנעו את היווצרותו של שוק העבודה ההכרחי כל־כך לפיתוח קפיטליסטי ותעשייתי מלא. חוקים אלה קבעו סובסידיה מעבר לרמת השכר, "כך שהובטחה לעניים הכנסת מינימום, בלי קשר לשכר שהם מקבלים". הכנסה מובטחת, בלתי־תלויה בשעורי השכר הרווחיים, כמוה כהכשלת תפקודו היעיל של שוק העבודה "החופשי", שבו משמש שיעור השכר בלבד בתור גורם המתווך בין הצדדים. בלי גורם זה אין סכנת רעב ואין שוק עבודה. ואכן, כך אירע: בסופו־של־דבר ראו בהיעדר האפשרות לקנות את כוח העבודה בשוק החופשי הפרעה ממשית להמשך התיעוש. שיטת ספינהמלנד בוטלה ב־1834, עם קבלת "חוק העניים" של אותה השנה. כך בוטל "המינימום הסוציאלי" (אף אם היה גרוע למדי לכשעצמו) שנקבע על־פי ספינהמלנד, ותחתיו "כונן באנגליה שוק עבודה תחרותי" (Polanyi, 1960 :83). קרב

אחד נסתיים בנצחון השוק, אך למעשה מלחמת הכלכלה נגד החברה רק התחילה. עם כינונו של שוק עבודה חופשי ובאמצעות תחיקה ממשלתית, "נפתחה כמעט מיד המערכה על הגנ־תה העצמית של החברה: בחוקים הנוגעים לבתי החרושת ובתחיקה הסוציאלית; כן קמה תנועה פוליטית של מעמד הפועלים" (83: 1960). בה בשעה שניתן היה לארגן את הייצור בהתאם לשוק, הרי "אגדת הסחורה" בכל הנוגע לסביבה האנושית ולעבודה, "התעלמה מן העובדה שהפקרת גורלם של הקרקע והאנשים לחסדי השוק, כמוה כחיסולם" (131: 1960). התגובה הופיעה מיד, בדמות הדאגה לצדק כלכלי, להגינות, לשוויון - בדמות האידיאולוגיה, אם תרצו. כלכלת השוק הציבה "איום ממשי בפני המרכיבים האנושיים והטבעיים של הרקמה החב־רתית". אפשר היה לצפות, כי "מיגוון רחב של בני־אדם יידחפו לתביעת הגנה כלשהי" (150: 1960)

קץ "השוק החופשי"

פולניי הוא ביסוד תמים־דעים עם שומפטר ביחס למנטליות או לאידיאו־לוגיה של רווחה חברתית. עקרונות מעין אלה שואפים ל"הרס" השוק החופשי של אדם סמית; ואותם העקרו־נות צומחים ישירות מתוך התהליך שהם באים להרוס. השניים חלוקים רק בדבר ההערכה הנורמטיבית של עקרונות אלה. שומפטר רואה את המקור בטינה ובקנאה - בעוד שפולניי רואה בהומניזם את הכוח המניע את השאיפה לשוויון. ההבדל ביניהם מואר יפה ביחסם השונה לתחיקה הסוציאלית של תקופת ה"נירדיל". שניהם מסכימים אודות הסטטיסטיקה של הצמיחה והנסיגה הכלכלית. שנות ה־20 היו תקופה של שגשוג, שנות ה־30 תקופה של קיפאון ונסיגה. אך בעיני פולניי היה השפל כה חמור, "עד כי בהמשכו הנירדיל התחיל לבנות תעלת מגן סביב העבודה והקרקע - תעלה רחבה יותר משידעה אירופה מימיה. כך הוכיחה אמריקה הוכחה ניצחת ... כי הגנה סוציאלית מתלווה לשוק שבכ־כול מווסת את עצמו" (202: 1960 Polanyi). שומפטר, לעומתו, אינו רואה באותה מדיניות רווחה אמצעי להגנת החברה, אלא מקור להארכת השפל: "החלמה תת־נורמאלית ב־1935 ... גיאות תת־נורמאלית ב־1937" - וקווי מדיניות "שבטווח הרחוק אינם מתיישבים עם תפקודה היעיל של מערכת היוזמה הפרטית" (64: 1947, Schumpeter). לגבי שומפטר זו הת־פתחות מבשרת רעה לרווחתה של החברה. פולניי לא בלבד רואה בה תופעה צפויה, אלא תהליך הכרחי, אם ברצוננו להעניק משמעות כלשהי להישרדותה של האנושות.

הבעיות העומדות בפני החברה התעשייתית של היום גדולות באותה מידה, אם לא למעלה ממנה. והן מורכבות יותר. הוויכוח בין "שומפטר לפולניי" לא נרגע, ולא יוכל להירגע.

הערות

(1) Gary Becker (1976), בין הראשונים ליישום התיאוריה הכלכלית הניאוקלאסית על שורה ארוכה של טרנסאקציות שמחוץ לתחום השוק, מכיר באפשרות של התנהגות אלטרואיסטית כלשהי מצד מעטים. הוא טוען עם זאת, שהתנהגות זו נסבלת ואף מוצאת עידוד, בגלל הרווחים שמרבית חברי הקבוצה, הפועלים, משיגים על־פי האינטרס העצמי.

(2) Titmus (1971) טוען, כי "שיטת השוק הפרטי (לתרומות דם) ... לא בלבד נוטלת מן האנשים את החרות לבחור אם לתת או לאו; בעצם פעולתה היא מאיצה כוחות כפיה אחרים בתוך המערכת החברתית, המוליכים לשלילת חרויות אחרות (ואולי אף שלילת החיים עצמם) מאנשים, אשר ביולוגית אינם במצב המאפשר בחירה" (ע' 293). Kenneth J. Arrow (1976) רואה גם הוא מגבלות אנאליטיות ונורמטיביות להסתמכות

על התנהגות אנוכית. איננו יכולים, ואל לנו, לארגן את כל הפעילויות באמצעות שיטת המחירים, כי זו "חשופה להתקפה משום שהיא מגייסת לשרותה מניעים הפסולים לעתים קרובות על־פי כללי המוסר שלנו". (ע' 21).

(3) טיעון זה פותח במלואו על־ידי Mannheim (1936): 'את איפיונו הברור של הדיון במדעי החברה יש לבקש בעובדה, שלכל קביעה ... יש הסתעפויות אל מעבר לגבולות המדע עצמו. הואיל וקביעתה של כל 'עובדה' ... נוגעת באינטרסים של פרט או של קבוצה, אי־אפשר אפילו להצביע על קיומן של 'עובדות' מסויימות, בלי להזמין התנגדות מצד אלה, שעצם קיומם בחברה מבוסס על פירוט אחר של המצב 'העובדתי' (ע' 15).

(4) נדמה שכל תיאוריה או תבנית של אמר־נות, שהיו מנוגדות להשקפת המחבר, התיאורטיקן או הפוליטיקאי, זכו לציון הגנאי "אידיאולוגיה". כפי שטוען דרוקר, צריך היה להיות מובן מאליו שהאידיאולוגיה היא, אכן, חלק מעולמנו הפוליטי. "עובדה היא שאנו חלוקים אודות נושאים פוליטיים ומוסריים מרכזיים" (142: 1974). ראה גם מאנהיים, (72: 1936).

(5) Daniel Bell (1962) טוען, כי "ניתוח האידיאולוגיה שייך לדיוני האינטליגנציה". הוא משווה את היחס של האינטלקטואל לאידיאולוגיה לזה של הכומר לדת (ע' 394). Louis J. Halle (1972) ממשיך: "המהפב־נים הטיפוסיים של ימינו ... אינם אנשים עובדים אלא אינטלקטואלים ... התופשים פוזה של ניכור ומרדנות ביחס ל ... "החברה הבורגנית" (ע' 77). ההרשעה נמשכת בעבודתו של Lewis S. Feuer (1975): "אידיאולוגיה ... היא תוצאה של זהירות חברתית; היא נוטלת את הפילוסופיה ומצמ־צמת אותה למכנה המשותף החברתי הנמוך ביותר ... מעל לכל, האידיאולוגיה סוגרת את הדלת בפני חיפוש וספק" (ע' 88–187). האינטלקטואלים "מוצאים, כי האידיאולוגיה מציעה להם ... יעוד – היעוד להרוס את המערכת ... (ע' 208).

(6) גם מאנהיים (1936) רואה באינטלקטר אלים "רובד שיחסית אינו שייך לשום מעמד" (ע' 155); ואולם פרטים כאלה יכולים, ואכן, שואפים להכות שורשים במעמדות הגבוהים והנמוכים בחברה. בהסתמכו על מחקר ממצה של המחשבה האוטופית, טוען מאנהיים: " ... כל המעמדות כללו, נוסף על אלה שייצגו, את האינטרסים הישירים שלהם, רובד המופנה יותר אל אשר אפשר אולי לכנות ממלכת הרוח ... ה"אינטלקטואלים" (ע' 258).

(7) Sylvan Tomkins, פסיכולוג בולט, שחקר את האידיאולוגיה, מצביע על שורה של גישות בסיסיות המבדילות בין אידיאולוגיות ימניות לשמאליות. אחדות מהן רלוונטיות לנושאים שנידונו כאן. טומקינס כותב: "בתיאוריה פוליטית הרי תפישת המדינה כיצירתו של העם, על־ידי העם ולמען העם, מנוגדת לתפישת המדינה כישות־על, אשר באמצעותה בני־האדם משיגים את מידת החרות הפוליטית האפשרית. ההבדל הוא בדגש ששמה השמרנות על המסורת והקונ־פורמיות לסטאטוס־קוו – לעומת הדגשת התמורה בשירות האינטרסים של העם, שהיא סימן ההיכר של הפורגרסיביות" (395: 1964). במקום אחר, טומקינס אומר שבעלי דעות שמאליות נוטים לראות בטיפוח רווחת הציבור את תפקידה הראשי של הממשלה – בעוד שהימין רואה את העיקר בשמירת החוק והסדר (32: 1946). הספרות אודות האישיות הפוליטית רבה, והמחלוקת אינה חסרה בה.

(8) Alfred Marshall, ללא ספק אחת הדמויות הבולטות בכלכלה הניארקלאסית, העלה את הנושא בפרוטרוט בעבודתו העיק־רית "עקרונות הכלכלה" (1956). "כוחות מוסריים הם בין אלה שכלכלן חייב להתחשב בהם". ניסוח הולם של הכלכלה עמד בניגוד חד לחלק ניכר של התיאוריה הכלכלית של הזמן; זו לא היתה אלא מאמץ "לבנות מדע מופשט, המתייחס לפעילותו של 'אדם כלכלי" שאינו נתון להשפעות מוסריות, והוא חותר לרווח כספי בזהירות ובמרץ, אך באורח מכאני ואנוכי" (ע' 5). מאוחר יותר חזר Robert Solow על טיעוניו של מארשאל: "כל שאני טוען הוא כי תיאוריה כלכלית סבירה חייבת להתבסס על תיאוריה סבירה של החיים הכלכליים" (10: 1980).

(9) שומפטר, (1954) בספרו המקיף על תולדות המחשבה הכלכלית, כלל אינו מזכיר את עבודתו של פולניי. לאור התענינותו האינטנסיבית של שומפטר בהתפתחות הקפיטליסטית, ואיתה במאות תיאורטיקנים ידועים אך מעט, אין לכך שום הסבר מתקבל על הדעת.

ביבליוגרפיה:

Arrow, Kenneth J. (1974) *The Limits of Organization*. New York: W.W. Norton.

Bell, Daniel (1962) *The End of Ideology*. Revised edition, New York: Free Press.

Benthan, Jeremy (1939) 'An Introduction to the Principles of Morals and Legislation', pp. 791-857 in Edward Brutt (ed.) *The English Philosophers from Bacon to Mill*. New York: Modern Library.

Boulding, Kenneth E. (1962) 'Social Justice in Social Dynamics', pp. 73-92 in R.B. Brandt (ed.) *Social Justice*. New Jersey: Prentice Hall.

—— (1969) 'Economics as a Moral Science', *American Economic Review*, Vol. 59 (March): 1-12.

—— (1973) *The Economy of Love and Fear*. Belmont, California: Wadsworth Publishing Co.

Drucker, H.M. (1974) *The Political Use of Ideology. New York:* Barnes and Nobel.

Feuer, Lewis S. (1975) *Ideology and the Ideologist*. New York: Harper and Row.

Halle, Louis J. (1972) *The Ideological Imagination*, Chicago: Quadrangle Books.

Hayek, Fredrick A. (1944) *The Road to Serfdom*, University of Chicago.

—— (1948) *Individualism and Economic Order*, University of Chicago.

Kau, James B. and Paul H. Rubin (1979) 'Self-Interest, Ideology, and Logrolling in Congressional Voting', *Journal of law and Economics*, Vol. 22 (October): 355-385.

Keynes,John M. (1935) *The General Theory of Employment Interest and Money*, New York: Harcourt, Brace and Company.

—— (1956) *Essays and Sketches in Biography*, New York: Meridian Books.

Mannheim, Karl (1936) *Ideology and Utopia*, New York: Harbest Book, Harcourt Brace Javanovich.

Marshall, Alfred (1956) *Principles of Economics*, 8th edition, London: MacMillan.

Marx, Karl (1906) *Capital*. New York: Modern Library.

Marx, Karl and Engles, F. (1955) *The Communist Manifesto*, Illinois: Croft Classics AHM Publshing.

Polanyi, Karl (1960) *The Great Transformation*, Boston Press.

Putnam, Robert D. (1971) 'Studying Elite Political Culture: The Case of Ideology', *American Political Science Review*, Vol. 65 (September): 651-681.

Schumpeter, Joseph A. (1947) *Capitalism, Socialism and Democracy*, 3rd ed., New York: Harper.

—— (1954) *History of Economic Analysis*, New York: Oxford University Press.

Smith, A. (1937) *The Wealth of Nations*, New York: Modern Library.

Solow, Robert M. (1980) 'On Theories of Unemployment', *American Economic Review*, Vol. 70 (March): 1-12.

Tawney, R.H. (1920) *The Acquisitive Society*, New York: Harcourt Brace and Co.

Titmuss, Richard M. (1971) *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*, New York: Pantheon Books.

Tomkins, Sylvan (1964a) 'Left and Right: A Basic Dimension of Ideology and Personality', in Robert W. White (ed.) *The Study of Lives*. New York: Atherton Press.

—— (1964n) 'The Psychologyof Knowledge', Invited Address to Division 8, American Psychological Association (September), mimeo;

Wills, Garry (1978) 'Benevolent Adam Smith', *The New York Review of Books*, Vol. 25 (February): 40-43.

■

ברטל אולמן

MONTHLY REVIEW

חופש אקדמי

הרי שלושה מקרים לדוגמה: סקוט נירינג, סוציאליסט ופרופסור לכלכלה, פוטר ב־1915 מאוניברסיטת פנסילווניה, על שהתנגד מעל במה ציבורית לעבודת ילדים במכרות הפחם. אחד מחברי מועצת הנאמנים היה בעל מכרות עתיר השפעה – ונשיא האוניברסיטה החליט, כי עליו לשלח את נירינג. ככל שידוע לי, הוא היה הפרופסור הראשון שפוטר מאוניברסיטה אמריקנית בגלל דעותיו ופעילותו הרדיקאליות. אין זאת אומרת שקודם לכן האוניברסיטאות היו סובל־ניות יותר. לפני נירינג, פשוט, לא היו פרופסורים רדיקאליים.

מקרה שני: ב־1940 התחילה ועדת ראפ־קודר, מטעם המועצה המחוקקת של מדינת ניו־יורק, את חקירתה הידו־עה לשמצה על חתרנים במערכת המכללות העירונית (עתה האוניבר־סיטה של ניו־יורק). עד 1942 פוטרו 40 פרופסורים, או שהחוזה שלהם לא חודש, משום שהיו קומוניסטים או סירבו לגלות את השקפותיהם וקשריהם הפוליטיים.

מקרה שלישי: ב־1978 סירב החוג למדעי המדינה באוניברסיטת מישיגן להעניק קביעות ליואל סאמוף. הוא נפסל, אף על פי שרבות מעבודותיו פורסמו, ואף כי עמד לקבל מהאוניבר־סיטה את "פרס השרות המצטיין" על תרומה יוצאת־דופן לחיים האקד־מיים. הוא נפסל משום שלא הרבה לפרסם בכתבי־העת השמרניים של מדעי המדינה, ובגין גישה מארכסיס־טית, "בלתי־מדעית", לנושאי עבודתו.

בשלושה המקרים בוטלה זכותו של פרופסור לבקש את האמת בדרכו שלו. במקרה של נירינג יצאה הגזירה מראשי מינהל האוניברסיטה. האחריות למה־לומה שירדה על הפרופסורים מניו־יורק מוטלת בראש וראשונה על הממשלה. סילוקו של סאמוף נבע מהחלטה של הרוב בין עמיתיו לעבודה.

אמנם, הכל תמימי־דעים שחופש אקדמי כולל את זכותם של מורים ותלמידים לחקור כל נושא שהם מעוני־נים בו, וכן לדון בו, ללמדו, ולפרסם את מסקנותיהם באורח חופשי. אולם יחד עם זאת מתנהל ויכוח מיוסר בשאלה היכן לקבוע את הגבול (אין שום מקום שבו מותר הכל), ובעיקר, מי רשאי לקבוע אותו. מנין בא האיום על החופש האקדמי? הטיעון נגד התערבות הממשלה בקבלת החלטות אקדמיות הוא הנוח ביותר, וכנראה זוכה לתמיכה הרחבה ביותר: החופש האקדמי מובטח כאשר הממשלה אינה מתערבת בחיי האוניברסיטה.

פרופסורים וסטודנטים בלתי־מרוצים טוענים, לעומת זאת, כי סכנה

הכותב הוא פרופסור למדעי המדינה באוני־ברסיטת ניו־יורק.

מתוך Monthly Review, כתב־עת סוציא־ליסטי בלתי־תלוי, ארה"ב כרך 35, מס. 10, מארס 1984.

גדולה יותר נשקפת מנסיונם של נשיאי אוניברסיטה ומועצות נאמנים לכפות את ערכיהם ואת שיפוטם על כל הקהילה האוניברסיטאית. שוב אחרים יטענו, שהנזק העיקרי נגרם בשל הדעות הקדומות בסגל האקדמי; שללא סובלנות כנה מצד הפרופסורים ביחס לגישות בלתי־מקובלות, לא יתכן חופש אקדמי.

המצב אף מסובך יותר. אפילו הסניגורים של ההתערבות הממשלתית באוניברסיטאות מתרצים את תביעתם ב״הגנה על החופש האקדמי״ – במקרה זה, הגנה בפני הרמאים ומדיחי הנוער. בקיצור: הכל בעד חופש אקדמי – רק הדגשים והאויבים הם שונים. ב־1978, כאשר סירבו למנות אותי לראשות החוג למינהל ציבורי באוניברסיטה של מרילינד, בגלל השקפותי המארכסיס־טיות, ראיתי בסירוב התקפה על החופש האקדמי שלי. הפקולטה, שבחרה בי למילוי התפקיד, טענה גם היא שפגעו בחופש האקדמי שלה. והנשיא ג׳ון טול, מי שדחה אותי, עמד על כך שגם הוא פעל בשם החופש האקדמי שלו להחליט כמיטב שיפוטו, בלי להתחשב בלחצים מבחוץ.

בעיית המיון של השימושים השו־נים ב״חופש האקדמי״ היא פשוטה מאד ומורכבת ביותר כאחד: היא פשוטה, אם מדובר בנקיטת עמדה בלבד, בבחירת אותה הגירסה של ״חופש אקדמי״ התואמת ביותר את ערכיו של המחליט ובהכרזת שאר הגירסאות כ״בלתי־לגיטימיות״. הבעיה נעשית מורכבת, אם מנסים להתחקות אחר הקשרים בין השימושים השונים; אם מנסים ללמוד מה הם, כקבוצה, מגלים לנו אודות התנאים שהם אמורים לתאר.

המוצא המקובל ממבוך הדיון בחו־פש האקדמי הוא לכנות את אשר שימש עד כה כהגדרה בשם ״אידיאל״, ולהוסיף: ״לרוע המזל, אין הדבר יישים בכל מקרה״. וכאן משתמע, כמובן, שזה החופש האקדמי שרוב האנשים רוצים בו, והנוהג והמעשים בפועל קרובים לאידיאל וממשיכים להתקרב אליו. כאשר מתמקדים באופן כזה באידיאל, עלול הנוהג שבמעשה להישאר מדומה. מביטים על המתרחש למעשה מנקודת ראות טלאולוגית – במונחים של מה שעשוי להתרחש בבוא הזמן, בעזרת סבלנות והטפה נוספת לאידיאל. האפשרות שהפער בין הרצוי למצוי קבוע פחות או יותר, **וכי האידיאל אף ממלא תפקיד בשימור הפער הנתון**, בקושי עולה על הדעת. אפשרות זו גם אינה יכולה לעלות על הדעת, כל עוד אין בוחנים את המתרחש על־פי הכללים שלו־עצמו, ובהקשרו החברתי והפוליטי האמיתי. בכל אופן, אי־אפשר להתיר את סבך השימושים השונים בחופש האקדמי, כל עוד הדיון מתנהל במישור הרעיונות המופשטים. אנו חייבים להציב את הרגליים על קרקע מוצקה ולגלות מי עושה מה, למי, ומדוע.

חקירתנו תתמקם, כמובן, באוניבר־סיטה – ולא בסתם אוניברסיטה, אלא באוניברסיטה בחברה הקפיטליסטית. כלום לא נוכל לבחון את אופי האוניבר־סיטאות באופן כללי? אני סבור שלא.

קפיטליזם וחינוך גבוה

קפיטליזם הנו חברה, שבה אמצעי־הייצור הם קנין הפרט, וכל ההחלטות הנוגעות לייצור מתקבלות על־פי השיקול של רווח מירבי לבעלים. עד כאן הדברים תקפים ביחס לכל תולדו־תיה של הרפובליקה שלנו. ואולם בקפיטליזם האמריקני חלה שורה של תמורות משמעותיות. הכלכלן המארכ־סיסט סם באולז הצביע על תכונה משותפת לכלכלה הקפיטליסטית ולרכי־בה על אופניים: אצל שתיהן היציבות מותנית בתנועה מתמדת קדימה (אולי רצוי שמישהו יספר על כך לרונלד רייגן). ככל שהקפיטליזם צומח ומשתנה, כן צומח ומשתנה אופי דרישותיו מהחינוך וממיגזרים אחרים של החיים הקפיטליסטיים.

בין תהליכי ההתפתחות המרכזיים בקפיטליזם האמריקני במאה השנים האחרונות נמצא את התופעות הבאות: עם התקדמות הטכנולוגיה הצטמצם היקף השקעות ההון בשכר המשולם לפעולים, כאחוז מכלל ההשקעות; התוצאה היא התכווצות כללית וארוכת־טווח של הרווחים (הערך העודף, שהרווח הוא חלק ממנו, מיוצר על־ידי העבודה; לפיכך, אחוז קטן יחסית של ההשקעה הכללית שמוצא על עבודה, פירושו בסיס צר יותר להפקת רווח); אחוז העצמאיים בכוח־העבודה (יזמים ובעלי מקצועות חופשיים) ירד מ־40% ל־10%; באותו פרק זמן עלה פי שבע מספר המנהלים ובעלי המקצועות החופשיים השכירים (המועסקים בעיקר בפירמות עסקיות גדולות); בעולם העס־קים הגדולים התפתחו היררכיות מורכ־בות, הקובעות את העוצמה, את הסטטוס ואת המשכורות; תפקידים רבים יותר מצריכים מיומנות מינימלית בלבד; חלוקת העבודה קוטבית יותר הולידה פיצול גובר של מטלות אצל עובדי צווארון לבן וכחול כאחד, תוך צמצום שליטתו של הפרט על עבודתו; הממשלה משתתפת באופן ישיר יותר בניהול הכלכלה למען המעמד הקפיטליסטי, בעיקר על־מנת לקיים את רמת הרוו־חים; והאידיאולוגיה – הווה אומר, פרשנות חד־צדדית של המציאות, משוח־דת ומעורפלת במהותה – התפשטה מבתי־החרושת אל אמצעי התקשורת, אל השוק ואל בתי־הספר, בעיקרו־של־דבר, כדי להסוות את נטייתה הפרו־קפיטליסטית של המדינה, ההולכת ובולטת לעין.

התפתחויות אלו בדרכי הייצור הקפיטליסטי משתקפות בתמורות העי־קריות בחינוך הגבוה של ארה"ב במאה השנים האחרונות. תמורות אלו פעלו בדרך כלל להקלת תפקודו היעיל של הסדר הקפיטליסטי החדש. למשל, בעוד שב־1870 למדו כ־2% מבני 18–21 בקולג', האחוז היום הוא 50. מדעי הרוח והשפות הקלאסיות, שהיוו את עיקר תכנית הלימודים באוניברסיטאות, פינו מקומם למדעי הטבע, למתמטיקה, למינהל ציבורי, למינהל עסקים ולמדעי החברה, ולסוגים אחרים של הכשרה מקצועית. האיניברסיטאות נטלו על עצמן יותר ויותר משימות מחקר ופיתוח במדעי הטבע והחברה בשביל התעשיה הפרטית, המגדילה את רווחיה על־ידי צמצום העלות ההכרחית.

ארגון חיי האוניברסיטה הלך והת־בסס על מערכת מורכבת של מבחנים, ציונים ותארים, כדי שכל אדם יידע בדיוק למה הוא מתאים: מה מגיע לו, מה עליו לעשות כדי לעלות בדרגה וכו'. אם נתעלם – כפי שעושים רוב אנשי החינוך – מהשפעתם השלילית של נוהלים אלה על איכות הלמידה, על החשיבה הביקורתית ועל יחסי ריעות, ברור שהם הצליחו להחדיר משמעות חדשה וכיבוד ההירכיה, הנמי־כו את ציפיות הסטודנטים, ובדרך כלל יצרו תחושה שהאדם מקבל את המגיע לו, בהתאם לכשרונותיו ולעבודה שהוא משקיע, ולכן, שהכשלון נובע ממחדל אישי כלשהו (עצלות, טפשות או רצון רע).

צוות מורחב עד מאד של מנהלים מקצועיים מפקח על אותו ארגון־מחדש של האקדמיה, מנסח את מטרו־תיו, מתרץ את האמצעים שמשתמשים בהם, בונה גשרים ל"קהילה" (בעיקר מנהיגים של עולם העסקים ופוליטיק־אים). באוניברסיטת קולומביה, למשל, גדל הסגל האקדמי בשנים 1948–68 ב־50%, מספר הסטודנטים גדל באותו פרק זמן ב־100%, והמינהלה ב־900%.

"שיוויון ההזדמנויות" הוא אולי החשוב מבין הרעיונות המסייעים לק־פיטליזם הדמוקרטי של ארה"ב לשמור על תפקוד חלק ובלתי־מופרע. גם כאן מוטל תפקיד מיוחד על האוניברסיטה. נראה שבני־אדם מוכנים לחיות עם הרבה מאד אי־שוויון חברתי ובכלכלי, אם הם מאמינים שהיתה, ישנה, או תהיה להם ההזדמנות לסגור את הפער – או שלפחות לילדיהם תהיה הזדמנות

לכך. במאה ה־19 ניזונה האמונה בשוויון ההזדמנויות בעיקר מקיומה של קרקע "פנויה" במערב. אותו חלום נשאר בעינו גם אחרי שהגבול נסגר – בצורה של אפשרות לפתוח עסק קטן, לעבוד קשה, ובמעט מזל גם סיכוי להתעשר בסופו־של־דבר. עתה, כאשר תשעה מתוך עשרה עסקים קטנים מסתיימים בכשלון (על־פי נתוני משרד המסחר הפדרלי), הרי מערכת החינוך הגבוהה שלנו, הפתוחה יחסית, היא המספקת את ההוכחה החיה לכך שאכן, יש שוויון בהזדמנויות.

על־מנת שהאוניברסיטאות תמלאנה את התפקיד המיועד להן בדרמה קפיטליסטית זו, לא די שכל המעוניין בהשכלה יוכל להתקבל באחת מהן. החינוך הגבוה חייב להיראות, במבנהו ובתוכנו, כמעניק לכל אחד הזדמנות שווה, פחות או יותר, להכשיר עצמו למשרות המועדפות. משימתה האידיאולוגית המכריעה של האוניברסיטה היא בטיפוח האמונה, שקיים שוויון הזדמנויות אמיתי. משימה זו תינזק ללא תקנה, אם יראו באוניברסיטה בית־ספר מקצועי המקנה מיומנויות מדרג נמוך, ומלעיט את הסטודנטים בערכים ובעמדות הנחשבים בעיני מעסיקיהם הקפטליסטיים העתידים – מעין המשך ישיר לשיטת איתור הכשרונות הנהוג כבר בבתי־הספר התיכוניים.

תפקידה של האוניברסיטה בצידוק הקפיטליזם הדמוקרטי עובר, כצפוי, אל תוכן הקורסים הנלמדים. במיוחד היום, כאשר הממשלה מעורבת בכלכלה במישרין לצד הקפיטליסטים, וכאשר צעירים רבים מאד מבני מעמד הפועלים לומדים באוניברסיטה ויש להם פנאי לקרוא ולחשוב – במיוחד היום החריף הצורך בטיעונים מתוחכמים יותר ויותר לצידוק הסטטוס־קוו. במסגרת מאמצים אלה, האוניברסיטה חייבת לקיים את הרושם שכל הדעות זוכות לרשות הדיבור, כולל אלו המבקרות את הקפיטליזם, וכי ההתחרות בין הדעות השונות היא חפשית. אם לא יעשו כן, יהיו הרעיונות המופצים באוניברסיטה חשודים; הם ייחשבו בתור תעמולה, במקום להתקבל כ"ידע" וכ"מדע", והשפעתם על בני־האדם תפחת. לצד הסטודנטים, יושפע גם הציבור הרחב, שרבות מן האמונות והדעות הקדומות שלו זוכות ללגיטימציה בחותם של "מדע חברתי אובייקטיבי" מטעם האיניברסיטה.

וכדי להשלים את רשימת דרכי הסיוע , שבאמצעותם החינוך הגבוה משרת את הקפיטליזם בזמן החדש, יש להזכיר את "שוק העבודה": האוניברסיטאות מספקות לקפיטליסט המקומי חיל־מילואים של עובדים חלקיים, בלתי־מאורגנים ובעלי משכורת נמוכה; באותה עת הן מעניקות מעין אפוטרופסות לצעירים שאינם מוצאים עבודה, והופכות, בניסוח המוצלח של איירה שור, ל"מחסני ערובה של עובדים בלתי־נחוצים". גם בהקשר זה ישלימו הסטודנטים עם מצבם ועם תפקידיהם הנחותים רק אם יאמינו, כי הם רוכשים השכלה אמיתית ומכשירים עצמם לעתיד טוב יותר.

היכן הגבול לרדיקאלים

האם עלינו להסיק מכאן, שאין האוניברסיטה ממלאת את התפקיד של מסירת ידע ומיומנות מדור לדור, ושאין מלמדים ולומדים בה דרכי מחשבה ביקורתיים יותר? בהחלט לא. כמו האוניברסיטאות בכל הזמנים ולמעשה בכל החברות, האוניברסיטה האמריקנית מגלמת במידה זו או אחרת את הסגולות המוצגות לראווה בטקסי חלוקת התעודות. אלא שלרוע המזל שוכחים בהזדמנויות אלו להזכיר תפקידים אחרים של האוניברסיטה – תפקידים המטביעים על האוניברסיטאות שלנו בבירור את חותם התוצר הקפיטליסטי. כל נסיון להבין את הדינמיקה שבמצב הנוכחי חייב להתמקד קודם־כל בתכונות אלו.

כאן עלינו לחזור לנושא חופש האקדמי ולבחון כיצד הוא פועל. המסקנה הבולטת הראשונה מן המתואר עד בה היא, כי האוניברסיטה האמריקנית זקוקה למקצת חשיבה ביקורתית; פירושו־של־דבר, כי היא זקוקה למספר מורים ביקורתיים – ופירוש הדבר הזה, שדרוש קצת חופש אקדמי, שיאפשר להם לעבוד, כדי שהאוניברסיטה תתפקד כפי שראוי לה והכרחי בחברה הקפיטליסטית. נוכחותם של כמה פרופסורים רדיקאליים מסייעת ללגיטימציה של האידיאולוגיה הבורגנית, היוצאת משער האוניברסיטה כ״מדע חברתי״; כן היא מסייעת לאוניברסיטאות עצמן להיחשב ליותר ממרכזי הכשרה. מכאן שנוכחותם של כמה פרופסורים רדיקאליים נחוצה כדי ליצור את הדימוי של האוניברסיטה בתור מקום שמבטחים בו חרות מחשבה ודיון אמיתיים ושבו ניתנת ההזדמנות לשמוע את כל הצדדים המעורבים במחלוקות החשובות של היום.

אולם שאלת המפתח היא: באיזו נקודה מתחיל מספר הפרופסורים הרדיקאליים להיות גדול מדי? שכן נוכחותם של רדיקאלים באוניברסיטאות בתקופה של גיאות במספר הסטודנטים בני מעמד הפועלים, ונסיגה כלכלית בו־זמנית, מהווה איום ממשי ומתעצם על המערכת הקפיטליסטית. בסיפור על בגדי המלך החדשים לא היה צורך בקולות רבים כדי לשכנע את ההמון כי המלך ערום. לעת משבר כלכלי הולך ומעמיק, הבטחותיו של הקפיטליזם פגיעות לא פחות.

הואיל ויש צורך בכמה פרופסורים רדיקאליים ויש סיכון ברבים מדי, מתנהל כל הזמן ויכוח בשאלה היכן להציב את הגבול, מי יציבו ועל איזה קריטריונים יש לבססו. הוויכוח מתנהל בממשלה, בהנהלות האוניברסיטאיות, ובקרב הסגל של כמעט כל חוג באוניברסיטה. ומכיוון שלשון השאלות שונה מרמה לרמה, הרי אפילו המשתתפים בוויכוח זה אינם מודעים תמיד לכך שהם מעורבים בו. הממשלה, ההנהלות והחוגים האקדמיים, כולם לוקחים חלק באותו מאמץ של איזון; הם עושים זאת ללא תיאום מפורש, תוך שימוש בהליכים ובקני־מידה שונים־לכאורה, ושעה שהם שקועים במאבקים פנימיים על שטח ועוצמה.

מנקודת ראותם של הקרבנות (אלה הסובלים, משום שנפלו בעבר השני של קו הגבול) נראה החופש האקדמי באוניברסיטאות כמעין מנגנון שיטור הפועל בשלושה מישורים: במישור הממשלתי האמצעים (חוקים של דיכוי, הטרדות אדמיניסטרטיביות, איומים של צמצום תקציבים וכו׳) והמטרות גלויים למדי – אף כי גם כאן מנסים להסוות אותם במידה מסויימת; משתמשים במונחים של הגנה על החופש האקדמי של הסטודנט בפני טורפנותם של פרופסורים רדיקאליים רמאים. במישור ההנהלות, ההסוואה לובשת צורה של שמירת האוטונומיה כנגד התערבות ממשלתית מחד, ולמען ניהול חלק בלתי־מופרע של חיי האוניברסיטה מאידך (הרדיקאלים נוטים לעורר גלים!). במישור הסגל האקדמי ״השיטור הפנימי״ עוטה אדרת של החלטות ״אובייקטיביות״, כביכול, נייטרליות מבחינת הערכים, אודות מהות המדע המדיני, הכלכלה או הפילוסופיה, ואודות כתבי־העת בכל תחום, הראויים לחותם ״עקרת הבית הטובה״ מטעם האוניברסיטה. לפיכך, פרסום בכתבי־עת אחרים – שהם בדרך כלל רדיקאליים – נחשב לחסר־ערך מבחינת הקידום המקצועי, הקביעות וכדו׳.

דיכוי אקדמי מתבטא במונחים פוליטיים רק במישור הראשון, הממשלתי – במאמץ לא לתת לרדיקאלים או למארכסיסטים דריסת־רגל באוניברסיטאות. עדיף בהרבה בעיניהם, אם ההנהלות מסרבות להעסיק פרופסורים רדיקאליים, או שוללות מהם קביעות בנימוקים מוסדיים. והטוב ביותר מבחינתם הוא, כמובן, אם סגל החוגים עצמו

נוטל את היוזמה, בשם קריטריונים מקצועיים, כביכול.

האידיאל המוסכם והמעשה

אם כן, מה אפשר לומר על אידיאל החופש האקדמי, כפי שראינוהו תמיד, וכפי שתכופות מזכירים אותו?

ראשית, כל עוד מעמד הקפיטליס־טים שולט באוניברסיטאות – משמע, כל עוד קיים הקפיטליזם – יהיה הפער בין האידיאל ליישומו (כפי שתואר לעיל) קבוע פחות או יותר. אולם כאמור, יתכן גם שאותו אידיאל עצמו מסייע לשימור הפער; שהאידיאל, במקום להיות חלק מפתרון הבעיה, הוא אולי חלק מהבעיה עצמה. הכיצד? חלקית, משום שאידיאל החופש האקדמי עוזר להסוות ולעוות פעולות מדכאות במהותן, כאשר הוא מציג אותן כגירס־אות בלתי־מושלמות של הרצוי. כאשר מציבים בחזית את מה שאמור להיות רצוי לכולם, ממילא מורידים את המצוי לדרגת תופעה חולפת. מנקודת ראות זו, אי־אפשר להבין לעולם את הדינמיקה של מי עושה מה, למי ומדוע – ומה הן הרפורמות המבניות הדרושות כדי לשנות את המצב.

שנית, האידיאל, המשמש תחילה לתיאור בלתי־מספק של האירועים במציאות (תוך הודייה בהיותו בלתי־מספק), תופש בהדרגה את מקום ההסבר למתרחש – הסבר כה מדולל עד כי אפילו הרשעים הגרועים ביותר יכולים לאמצו, תוך תיקונים קלים. אף כי הכל תומכים בחופש האקדמי, הרי האידיאלים מעצם טבעם (כך אומרים) אינם ניתנים להגשמה מלאה. גורל דומה נועד לאידיאל של ריבונות הצרכן; יעדו המוצהר של התרגיל מחליף, ולאחר מכן עוזר להסביר, את שהאנשים עושים בפועל בסופר־מארקט: בדרך כלל, הם בוחרים במוצ־רים שהם הורגלו לרצות. בדומה לכך, אידיאל הדמוקרטיה משחק תפקיד כפול ביחס למה שקורה בבחירות, שבהן הכסף והשליטה באמצעי התקשורת ממלאים את התפקיד המכריע. בכל אחד ממצבים אלה, מטרה נעלה משמשת אמצעי לייצוגה הכוזב ולתירו־צה של מציאות, שאין כמעט קשר בינה לבין האידיאל; הקשר **היחיד** הוא במידה, שבה תלוי המשך קיומה של אותה המציאות בשימוש הכוזב במטרה. במילים אחרות: החופש האקדמי יכול להמשיך ולתפקד כדיכוי אקדמי, רק משום שרוב האנשים באוניברסיטה מחזיקים בהשקפה המוטעית, שהדיכוי הוא גירסה בלתי־מושלמת של החופש האקדמי עצמו. אם יישומו של החופש האקדמי בקפיטליזם מתבטא בדיכוי אקדמי, הרי אידיאל החופש האקדמי מספק את האידיאולוגיה המאפשרת את הדיכוי, וגם משמשת לו כיסוי.

עד כאן התוצאות הנובעות מהעל־את סגולותיו של החופש האקדמי לדרגת אידיאל. ואולם תרומתו של אידיאל החופש האקדמי לשימור הסטאטוס־קוו נגזרת גם מהתמקדותו הצרה בחרות. הדיבורים על חרות – בשוק ובפוליטיקה כמו באקדמיה – מתבססים על ההנחה, שהתנאים המאפ־שרים לבני־אדם להשתמש בחרות הם שווים. אבל החרות אינה מתבטאת רק בשאיפה למשהו, אלא היא כוללת את היכולת לעשות או להשיג את שאתה רוצה בו. זו שאיפה המגולמת בפעילות כלשהי – אך בניגוד לשאיפה עצמה, הפעילות מותנית בקיומם של תנאים מסויימים. למרבית הצער, בחברה המחולקת למעמדות, התנאים אינם שווים לעולם. בפשטות, בידי אנשים מסויימים נמצאים הכסף, המשרות, ההשכלה וכו', כדי לנהוג בחופש – ואילו לאחרים אין. המעטים, בעלי זכויות־היתר, נהנים גם מרציונליזציה מוכנה של זכויותיהם אלו: הם, פשוט, משתמשים בחרותם. שהאחרים ינסו, הם אומרים, לנהוג כמונו.

המחוייבות לחרות, ללא מחוייבות

לצדק סוציאלי, נושאת בחובה את הזרע של אי־צדק גדול עוד יותר – באוניבר־סיטה כמו בכל מיגזרי החברה הקפיט־ליסטית. כדי שאידיאל הצדק האקדמי יתפוס את המקום הראוי לו, לצד אידיאל החופש האקדמי, יהיה עלינו להמתין לכינונה של חברה שלא תזדקק עוד לאוניברסיטאות כדי לשמר ולתרץ את אי־השוויון הקיים – כלומר, לחברה סוציאליסטית.

אף על פי כן

עד כה בחנתי את חלקו של אידיאל החופש האקדמי בשימור המצב הקיים; אתה אני שמח להודות שאותו אידיאל גם ממלא תפקיד מסייע לשינוי הסטא־טוס־קוו. שעה שהאידיאל מסתיר, מעוות ועוזר לתרץ את הדיכוי האקדמי, הוא גם יוצר מרווח מסויים, ומשמש צידוק להצגת דעה ביקורתית. בהצהרות, ולפעמים אף בהליכים ממוסדים, הוא גם משמש הגנה צנועה למורים רדיקא־ליים, המשתמשים במרווח שנוצר. בעוד שהרצון הטוב לבדו אינו הופך שקר לאמת, ועל הטעות משלמים ריבית – יש השפעה לאשר בני־אדם חושבים לאמת (גם אם הוא מוטעה) ולאשר נחשב בעיניהם לטוב (גם אם הוא בלתי־אפשרי). הצדקנות הליברלית (אפילו גם רק בשל השינון הבלתי־פוסק) נדבקת לפעמים, במיוחד לצעירים באקדמיה; נוצר מעין ''תת־מין'' של שוחרי חופש אקדמי – מפוחדים מדי, כדי לפעול בעצמם בהתאם לדעותיהם, אך מוכנים לתמוך במי שנוקט פעולה. בעזרת המעטים היוצאים־מן־הכלל – כלומר, אותם ליברלים המנסים לחיות על־פי אמונתם (דחף המוליך להרס עצמי אצל כל מי שאיננו אקדמאי מבוסס ומחופר היטב) – הרי אידיאל החופש האקדמי ממלא לפעמים תפקיד חיובי במאבק להרחבת תחומי הנושאים הנלמדים באוניברסיטאות.

וסבורני, שאם משננים די הצורך את אידיאל החופש האקדמי המטוש־טש, הבלתי־ברור ומלא־הסתירות, הרי הוא פועל לריסון יכולתם, ואפילו רצונם, של מפעילי הדיכוי האקדמי לנקוט באמצעים חריפים. ההנחה שעדיף להיתקל ברשעים ישרים מאשר ברשעים צבועים אינה תמיד נכונה. סלידתנו הצודקת מהצביעות גורמת לנו לא פעם להתעלם מהיבטה החיובי. השפעתה המורכבת של הצביעות על הצבועים עצמם (באוניברסיטה, כמו בכל החברה הקפיטליסטית), אשר הופכות אותם לפעמים לאנושיים יותר, ראויה לבחינה נוספת.

לבסוף וחשוב מכל: במידה שאידי־אל החופש האקדמי אוצר בקרבו אלמנטים של חשיבה ביקורתית, הוא תורם לפיתוח חשיבה כזאת באוניברסי־טה. במיטבו, פירוש הדבר להכיר בעובדה, שנסיבות החברה הקפיטליס־טית הפכו את יישום החופש האקדמי לדיכוי אקדמי, והשתמשו באידיאל כדי לטשטש את העקבות. אידיאל ביקורתי מכיל בקרבו את התנאים לזיופו מחד, ולתמורות המבניות הדרושות כדי להפוך תהליך זה, מאידך. משוחררים מהצגות של זעם מוסרי, אנו פנויים לפעול למען החופש האקדמי; נוכל לעשות כן, אם נסייע לכינון הסביבה הסוציאליסטית־דמוקרטית הדרושה כדי שהחופש יוכל להתקיים. אם נפתח תפישה מקיפה זו של חופש אקדמי, ונפיץ אותה באוניברסיטה ובציבור, כי־אז התחלנו בעבודת יישומו. במובן זה החופש האקדמי חי וצומח במאבק מודע על חברה סוציאליסטית.

למרבה הצער, מגמות מתקדמות אלו אינן דומיננטיות. כרגע, כל־כולן כפופות לתפקיד שהחופש האקדמי ממלא בשיטור האוניברסיטה, והן ראויות לתשומת ליבנו רק לאחר הבה־רתו של אותו תפקיד מרכזי. שאם לא כן, אנו עלולים ליפול קורבן לעיוותים שתוארו לעיל, ואף להוסיף ולתרום לשימורם. אולם אחרי שהובהר הקשר הקפיטליסטי של החופש האקדמי,

ואחרי שנהיה מודעים לפונקציה הרא־שית שלו באותו הקשר, יש להקדיש תשומת לב שווה לתפקידו בחתירה תחת אושיות הקפיטליזם.

לסיכום, החופש האקדמי עוסק הן בחופש והן בדיכוי, ובדרך שבה הם כרוכים זה בזה, לא רק כניגודים, אלא בתנאי מוקדם, כתוצאה וכהיבט, זה ביחס לזה. סדר ההתייחסות הנכון הוא קודם דיכוי ואחר־כך חופש. בדרך זו, החופש מעוות פחות ותרומתו (בתור אידיאולוגיה) לדיכוי מצטמצמת למיני־מום. הגישה המארכסיסטית לחופש האקדמי מנתחת אותו כנוהג, שהוא חלק בל־ינותק מיחסי העוצמה הקפיט־ליסטיים, וכאידיאולוגיה שמתלווה לנוהג. ניתוח זה מגלם בקרבו נוהג ביקורתי חדש ומסייע בגיבוש חזון אלטרנטיבי, שגם אותו אפשר לסכם בתפישה מקיפה יותר של חופש אקדמי.

מה, אם כן, המצב היום? היכן עומדות אותן מגמות מנוגדות בחופש האקדמי? ראשית, מספר הפרופסורים הרדיקאליים באוניברסיטאות עלה במידה ניכרת. העמקת המשבר בקפיט־ליזם, ואי־יכולתם של רוב המלומדים הבורגניים להסבירו, העניקו לגיטימצ־יה גוברת והולכת לאסכולות מארכסיס־טיות, כמעט בכל המדעים. אלא שיחד עם זאת, יותר פרופסורים רדיקאליים נתקלים גם בסירוב להעסיקם או להעניק להם קביעות.

אני צופה עליה נוספת בעתיד הקרוב של מספר המורים הרדיקאליים – יחד עם התחזקות הדיכוי האקדמי; וכתוצאה משתי המגמות – החלשה נוספת של תפקיד האוניברסיטה, כמי שמעניק לגיטימציה לאידיאולוגיה הקפיטליסטית. מה יעלה בסופו־של־דבר בגורלן של מגמות מנוגדות אלו? זה יהיה תלוי במאבקים הפוליטיים והחברתיים בחברה כולה, יותר מאשר בעמדות שננקוט בתוך האיניברסיטה. אף על פי כן, למעשינו בתור פרופסו־רים יהיה משקל כלשהו במאזן הכללי. לכן, חובתנו להיות חוקרים, מבקרים ומורים טובים יותר. נזדקק גם לאומץ לב ולעמידה איתנה. וזו מחזירה אותי לסקוט נירינג.

ב־29 בנובמבר 1981, קרוב לשנת־יים לפני מותו בגיל 100, כתב לי סקוט נירינג מכתב וביקש שאשתף בו את כל מי שהעניין נוגע לו:

"הנני שולח ברכת אחווה לעמיתי במאבק על עולם יפה וצודק יותר. בתקופה הנוכחית של אי־שקט ותמורה בעולם כולו, יש חשיבות מיוחדת ללימוד ולהוראה. לנו, למלומדים, הזכות והחובה להעביר לאחרים את שאנו מאמינים ואת אשר למדנו. הזכות לנהוג כך היא אבן הפינה של משלוח־ידנו. הצורך לנהוג כך מתעורר כל־אימת שסמכות כלשהי קוראת תגר על האחר־יות המוטלת עלינו ללמוד ולהעביר את המסר – לחקור וללמד. תקופתנו מגישה למלומדים ולסטודנטים אתגר להתמודד עימו ותפקיד למלא, שהשפע־תו על עתיד האדם עשויה להיות עצומה. ברכתי לגברים ולנשים האמי־צים, המתנגדים ועומדים בהתנגדותם לריאקציה, לנסיגה ולעריצות בצפון אמריקה".

The Social Report

סוורין ת. ברוין

איך לעבור לניהול דמוקרטי

עסקים רבים מרחיבים את שיתוף העובדים בניהול ועורכים ניסויים בשיטות של בעלות עובדים. מגמה זו מתפתחת בשלוש רמות של המינהל התאגידי: חוגי איכות וקבוצות עבודה אוטונומיות ברמות הניהול הנמוכות; הקמת וועדות משותפות להנהלות ולעובדים העוסקות בפריון ובשיפור תנאי העבודה, בדרגות הביניים המינהליות; יצירת הזדמנויות לבעלות של העובדים וייצוגם במועצות המנהלים, ברמת הניהול העליונה. מחקרים הוכיחו שניסויים אלה - כאשר הם מנוהלים היטב - מביאים תמורה חברתית וכלכלית לחברה העסקית. צפוי שהתפתחות זו תואץ בעשורים הבאים בכל רמות הניהול, ככל שהעובדים וההנהלות יתמחו בנושא ובטחונם העצמי יגבר.

ברצוננו לדון כאן בבעיות הארגון של הקטגוריה השלישית: בעלות עובדים ושיתוף עובדים ברמת הניהול העליונה. בעיות התפעול של חברות המנוהלות על־ידי העובדים עצמם אינן שונות מאלו של עסק רגיל; ההבדל הוא באתגר הנוסף הנובע מהחידושים הדמוקרטיים. המעבר לרמה גבוהה של ארגון דמוקרטי מעמיד לא פעם את העובדים בפני מצבים בלתי־מוכרים, והם זקוקים לייעוץ מקצועי על־מנת להתמצא בהם. מטרתנו כאן היא, איפוא, למקד את תשומת־הלב בכמה בעיות אופייניות הניצבות בפני היזמים הדמוקרטיים החדשים. על־פי נסיון העבר, חשוב לחזות מראש בעיות בתהליך ארגון החברה, כדי להימנע מהפרעות בתפעולה, שמקורן בחידושים אלה.

יעדים כלכליים וחברתיים

המשימה הראשונה בהקמת חברה עסקית דמוקרטית היא הגדרת מטרותיה וערכיה של הפירמה. יתכן שחלק מהעובדים ישארו נאמנים לערכיו של עולם העסקים השמרני, בעוד שאחרים יאמצו לעצמם ערכים שוויוניים. במקרה זה יתעוררו ניגודים בין מי שמדגיש את **האינטרס העצמי**, את **התחרות** ואת **הפקת הרווחים**, לעומת אלה המדגישים את **האינטרס החברתי**, את **שיתוף הפעולה** ואת **השיתוף ברווחים**. הואיל ומחלוקות מעין אלו עלולות לסכן את יציבות הפירמה, מקדישים רוב היזמים של מפעלים בניהול דמוקרטי זמן ניכר לדיון על מטרותיהם, לפני התחלת תפעולו; ולאחר הקמתו, הם דואגים לתכניות התמצאות, כדי להקל על עובדים חדשים ולהתאקלם בסגנון הניהול החדש.

המארגנים של חברות דמוקרטיות מצהירים בדרך כלל על מטרות חברת־

מתוך The Social Report, מוצא לאור על־ידי האוניברסיטה של בוסטון, ארה"ב, המחלקה לסוציולוגיה. כרך 3, מס. 2, יוני 1983.

יות לצד המטרות הכלכליות. למשל, הם מקווים ליצור תנאים, שבהם תהיה לכל עובד הזדמנות לנקוט יוזמה ולהיות אחראי(ת) בעצמו ובעצמה בתפקידו/תפקידה. התקווה היא ליצור אווירה המעודדת צמיחה אישית באמצעות העבודה היום־יומית. אף כי השיגרה והבידוד שבעבודה ב"ליין" (בקו החרושתי) עלולים לעכב את התפתחות יזמתו של העובד ואת ההזדמנויות לצמיחה אישית בעבודה, הרי שיתוף בניהול עשוי לרכך נסיבות כאלו, ובו בזמן ליצור הזדמנויות לשינוי הטכנו־לוגיה ושיטות העבודה. דמוקרטיה במקום העבודה מעניקה לעובדים הזדמנות לעצב את כיוון החברה שבהם הם מועסקים. יתרה מזאת, המבנה הדמוקרטי הוא המאפשר לעובדים לראשונה ליטול יוזמה.

מחקרים בדבר התרומה של שיתוף בניהול לרווחתם האישית של העובדים מחזקים את המגמה להציב יעדים חברתיים למפעל. הבעיה היא רק להבטיח שהיעדים החברתיים ישלימו ויחזקו את היעדים הכלכליים – ולשלב שילוב יעיל את שני סוגי היעדים בהנהלות, כדי שהפירמה תתפקד בהצלחה במסגרת השוק.

היעדים החברתיים של מפעל בניהול עצמי כוללים גם את הסביבה החיצונית. סקוט־באדר, חברה אנגלית בבעלות העובדים ומנוהלת על־ידם, מקדישה כ־20% מרווחיה לשרותים קהילתיים שונים: יצירת מקומות עבודה למובטלים, והקמת "**התנועה לבעלות תעשייתית משותפת**", המסייעת לחברות דמוקרטיות חדשות בראשית דרכן. בדרך זו, החברה מסייעת גם להיווצרות סביבה פוליטית נוחה להצ־לחת פעילותה. בדומה לכך הקימו קואופרטיבים לייצור לבידים במדינת אורגון (ארה"ב) איגוד מסחרי – והצליחו במשותף להתגבר על לחצי השוק בשל חברות הענק הפועלות בענף העץ הגולמי. פעולה כזאת מועילה מאוד, משום שקואופרטיבים בודדים נכשלו לפעמים בהתחרות עם פירמות מהסוג המקובל, שהיו חזקות יותר ומעונינות פחות במטרות חברתיות.

נושא חשוב אחר הוא מערכת היחסים בין חברות דמוקרטיות מסוגים שונים לבין הקהיליה הרחבה יותר. חברה למסחר קמעוני עשויה לשתף צרכנים בבחירת הסחורות שתימכרנה בחנויות; בית־חרושת יכול לשתף אזרחים בעלי השפעה בגוף מייעץ בבעיות זיהום הסביבה. אין כל הכרח שהשתתפות הקהיליה בעניני החברה יסכן את שליטת העובדים בארגונה ובניהולה.

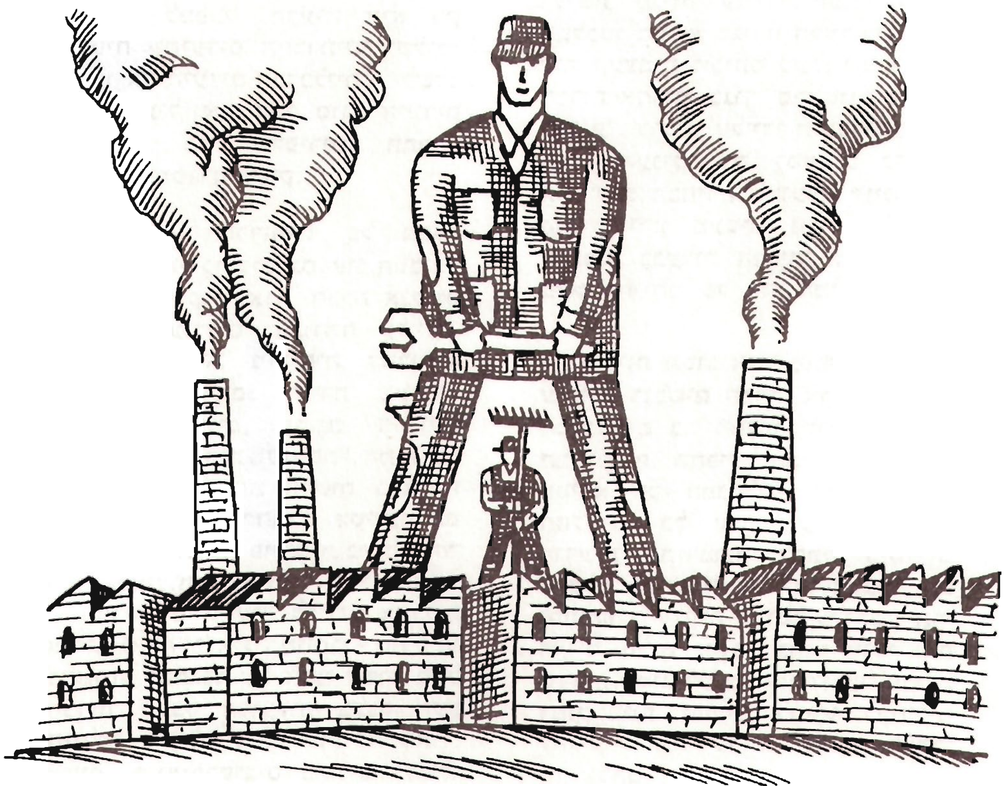
פירמות בעלות אוריינטציה דמוקר־טית בארה"ב סבלו בדרך כלל פחות מאידאליזם רב מדי ויותר מקשיים בפיתוח מבנה ארגוני בעל כושר תפקוד. חברות כמו "מחרטות סאות־בנד" באינ־דיאנה – שהוקמה על בסיס של "תוכנית־רכישת מניות על־ידי העובדים" – התלבטו בנושא סגירת הפער בין הבע־לות העצמית וזכותם לשלוט בהנהלה. חברות אחרות, כגון "סראטוגה מפעלי סריגה", נרכשו על־ידי העובדים בנסי־בות שהעניקו רק למעטים ביניהם את זכות הבחירה למועצת המנהלים. הואיל ורק מעטים מבין העובדים שותפים בבעלות המפעל, השתנה אך מעט בחייהם של רוב המועסקים בו.

בעיות מסוג אחר מופיעות כאשר עובדים רוכשים חברה, אך רוב ציבור המועסקים בה ממשיך לנקוט בגישה המסורתית: שהפועל הוא חסר־ישע, כי ממילא רק המנהלים רשאים לקבל החלטות. כל עוד העובדים אינם מודעים להזדמנות לפתח כישורים חדשים באמצעות הניהול העצמי, הם יסתפקו ב"עשיית המוטל עליהם", תוך ראיית תלוש השכר בתור מוטיווציה יחידה. סמינרים על אופיין של חברות דמוקרטיות יכולים לסייע לעובדים להגיע להבנת יעדיהם ותחומי האחר־יות שלהם.

בעלות ודמוקרטיה

יעדי הפירמה הדמוקרטית, והצלחתה או כשלונה, קשורים קשר הדוק למבנה בעלות־המניות. בחברה הרשומה כחוק על בסיס העיקרון המקובל של "מניה אחת = קול אחד", לא יוכלו העובדים להצביע למועצת המנהלים. מן הדין שחברות דמוקרטיות תפעלנה על בסיס העיקרון "אדם אחד = קול אחד". כך יימנע גם מעובדים אמידים יותר לרכוש עוצמה על־ידי רכישת מניות נוספות. כאשר מספר קטן של עובדים רוכש עוצמה רבה, נפתח פתח למחלוקת שסופה במכירת החברה לגורם מבחוץ. כך אירע ל"קבוצת־וורמונט־אסבסט" ולעיתון "קאנסס סיטי סטאר". ב"וורמונט־אסבסט" העובדים רכשו מפעל שעמד להיסגר, וכך שמרו על מקומות העבודה שלהם. אך הואיל והבעלות היתה מעוגנת בשיטת המניות המקובלת רכשו עובדים אחדים עוצמה רבה מן האחרים. לאחר תקופה של אי־שקט ניכר, נמכרה החברה לאדם אמיד מבחוץ, שקנה בשקט מעובד אחד אחרי השני את מניותיו, עד שהשיג שליטה במועצת המנהלים. גורל ה"קאנסס סיטי סטאר", שהיה בבעלות העובדים, היה דומה: תשלובת חיצונית הציעה לעובדים מסויימים (שהיו בעלי מספר המניות הגדול ביותר) הזדמנות להפוך למיליונרים על־ידי מכירת מניותיהם. הפיתוי היה גדול מדי. מכירת העיתון שמה קץ לניהול העצמי - וה"סטאר" הפך להיות פשוט חברת־בת לתשלובת גדולה בניו־יורק.

אפשר להימנע מדילמה דומה על־ידי הפרדת "זכות ההצבעה" מהבעלות על מניות: למועסקים יוענק מעמד של "חברים" בעלי זכות הצבעה. בדרך זו אפשר לפקח על מועצת המנהלים, ללא קשר עם הבעלות על המניות. בהמשך לתהליך זה, החברה יכולה לייסד מערכת "חשבונות פנימיים", שבהם

יוחזק הון לפיתוח וחסכונות העובדים. לכל עובד יהיה חשבון חסכונות פנימי כזה, אשר בו בזמן יעמוד לרשות המפעל, כהון לפיתוח, לחידוש הציוד ולמחקר. חשבונות פנימיים אלה יופעלו כמו חשבונות חיסכון של מועסקים, והחברה (המשמשת כאן בתפקיד בנק) משתמשת בהם להשקעות, תוך ידיעה שהעובדים ימשכו מהחשבון רק חלק מכספם בכל מועד נתון. עובדים יוכלו להוציא את חסכונותיהם מהחשבון כאשר הם יוצאים לגמלאות (או הם מפוטרים), בהתאם למצבה הפיננסי של החברה באותו מועד. הסדרים אלה ימנעו את השתלטותם של עובדים מעטים, אמידים יותר; העובדים לא יוכלו למכור את מניותיהם לאנשים שמחוץ לחברתם, וזכות ההצבעה השוויונית תובטח על־ידי "חברות" העובדים בעסק.

המבנה הדמוקרטי של מפעלים גדולים

מפעלים בניהול עצמי התקשו לשמור על מבנה דמוקרטי יעיל יחד עם צמיחה מהירה ועם הסתעפות המנגנון הביורוקרטי בעקבותיה. אבל קואופר־טיבים, שאינם מרעננים את מערכתם הארגונית כדי לשמור על ערכיהם הדמוקרטיים, הופכים במהרה לעסק כמו כל עסק אחר. למשל, במפעל הקואופרטיבי הגדול "אולגור" (מונדר־גון, ספרד) הגיעו 2000 העובדים למסקנה שבסדר גודל זה אי־אפשר לשמור על מבנה דמוקרטי יעיל. לדעתם, לא היה עוד די בזכות העוב־דים לבחור נציגים למועצת המנהלים, שכן במשך הזמן התפתחה מערכת פיקוד ביורוקרטית מסועפת ובלתי־רצויה. הוחלט, איפוא, לבזר את הסמכו־יות על־ידי הפיכת החברה המקורית לקונפדרציה של חברות קטנות. לכל אחת מחברות־המשנה מועצת מנהלים משלה, וברמת הניהול הבינונית הוקמו בהן ועדות סוציאליות, כדי לשלב יותר את העובדים בתהליך קבלת ההחלטות, תוך כדי שמירת האחדות הכוללת של החברה המקורית.

כדוגמה מארה"ב ישמש העיתון "מילווקי ג'ורנל", שהוא בבעלות העוב־דים. העסק גדל (1,850 עובדים) וצבר די נכסים כדי לרכוש חברות אחרות. את אלו שילבו תחילה במינהל המרכזי הקיים, בלי להציע לעובדים החדשים זכות לרכישת מניות. תוך זמן קצר התחילה החברה לתפקד כמו כל עסק מהסוג הרגיל. לאחר שעובדי החברות המצורפות התלוננו כי זכות הבעלות שמורה לעובדי החברה המקורית, החליטה מועצת המנהלים להציע מניות (ואיתן את הזכות לבחור נציגים למועצת המנהלים) לעובדי החברות שנרכשו.

פירמות דמוקרטיות גדולות יותר הנהיגו שיטות מיוחדות כדי לשמור על דרכי תקשורת פתוחות בין העובדים להנהלה. שותפות ג'ון לאויס בלונדון – תשלובת בבעלות 25,000 עובדיה – מוציאה לאור מספר עיתונים פנימיים, המאפשרים לעובדים להשיג מידע או להגיש תלונות - ומובטח שתשובת האחראים לנושא המסויים תופיע בגליון הבא של העיתון. בחברת "הוכסט" – תעשיה כימית בגרמניה המערבית – מצאו כי חשוב לאפשר לעובדים לבחור נציגי־תלונות באולמות הייצור, נוסף לבחירה של ועדי עובדים ושל נציגי עובדים במועצת המנהלים.

פירמות דמוקרטיות רבות הקימו גם מערכת שיפוטית המטפלת בסכסוכים פנימיים, לשם אכיפת זכויות היסוד ושמירה על חוקת החברה (או חוקי עזר) בפני חריגות מצד השותפים בה. בתי־משפט פנימיים אלה פועלים בדרכים שונות בכל חברה. בקואופרטיב לבידים באורגון, למשל, יש לעובד זכות לערער על עונש משמעתי שהוטל על־ידי מנהל עבודה. בקואופרטיב לבידים אחר נערך בירור בפני חבר־מושבעים, כאשר מוגשת תלונה בכתב. העובדים האחרים רשאים לתמוך בתלונה או למחות נגדה; ואז שני הצדדים מופיעים

בפני שלושה עד שבעה עובדים שנבחרו לשבת בדין, ואלה מכריעים בסכסוך. ועדה מתמדת, שנבחרת מחדש מדי שנה, מונעת אפשרות לתמרן את בחירת חבר־המושבעים כדי לסייע לצד אחד; כן רשאיים שני הצדדים להביא עדים. בחברת ביטוח בוושינגטון, בת 300 חברים, הקימו העובדים ״ועדה לצדק אישי״ המטפלת בתלונות עובדים. ברור שאין שיטה אחת שמתאימה לכל החברות, אך מערכת שיפוטית, הכוללת זכות ערעור, היא מרכיב חשוב בחוקתה הדמוקרטית של חברה.

תפקיד האיגוד המקצועי

תפקיד האיגוד המקצועי בחברות בניהול עצמי הוא מורכב ועלול להיות בעייתי. כאשר עובדי מאפיית ״קזנוב״ בבוסטון רצו לרכוש את מפעלם ב־1976, היו שלושה איגודים שונים מעורבים בתהליך. איגוד אחד, הגדול שביניהם, התייחס באהדה לרעיון, ואילו שני האיגודים הקטנים התנגדו וניסו לחסום את תהליך הרכישה. לאחרונה נוהגים איגודים מקצועיים לסייע להקמת חברות בבעלות שיתופית. שתי דוגמאות לכך הן ״חברת ראת לאריזת־בשר״ בוואטרלו, איובה, ושרשרת סופרמרקט א״פ בפילדלפיה. בשני המקרים באה היזמה מצד איגוד פועלי המזון והמסחר. כך נהג גם איגוד פועלי המכוניות ביחס לתאגיד קרייזלר וביחס לחברת־בת של ג׳נרל־מוטורס בהיאט, ניו־ג׳רסי. ברור, כי במעבר למבנה דמוקרטי יכול האיגוד המקצועי למלא תפקידים שונים ממקרה למקרה, אך תפקידו יכול בהחלט להיות קונסטרוקטיבי. האיגוד המקצועי יכול, למשל, להיות מעורב בנושאים הבאים: פיתוח מבנה הבעלות (למשל, קרייזלר); ייצוג העובדים במו״מ קיבוצי וטיפול בתלונות במפעלים שבהם לא הוקמה מערכת שיפוטית הולמת; השתתפות, כמיעוט, במועצת המנהלים; עידוד חברי האיגוד לקחת חלק במועצות המנהלים ובמועצות עובדים בתוך החברה; תמיכה בתכנית גימלאות לעובדים; סיוע להקמת חברות בבעלות העובדים.

האיגוד המקצועי יכול גם למלא תפקיד קונסטרוקטיבי באסטרטגיה הכלל־לאומית ובתחיקה להגנה על העובדים (למשל, הגנה בפני בריחת הון), בדרכים שאינן פתוחות בפני חברות בבעלות העובדים כשהן פועלות לבדן. אולם מעורבות יתרה של האיגוד המקצועי במפעל דמוקרטי עלולה לפורר את האוטונומיה שלו; ואם אין נוקטים אמצעי זהירות, איגוד מקצועי יכול להרוס את הניהול העצמי של החברה. שני נושאים יהיו, כנראה, מרכזיים בעתיד: כיצד יתמודד האיגוד המקצועי עם עובדת צמיחתן של חברות דמוקרטיות, בתור חלק מתנועת העבודה; ובאיזו מידה יראה עולם העסקים בחברות הדמוקרטיות צורה חדשה של מינהל תאגידי וחלק מנוהגי עולם העסקים.

לסיכום, דגמים חדשים מתפתחים בעולם העסקים – והמגמה היא לעבר ״חברות דמוקרטיות״. העובדים בחברות אלו חייבים להתגבר על בעיות חדשות, זרות לעסק המקובל עד כה, אך בו־בזמן הם גם פותרים בעיות ישנות של אי־שקט תעשייתי ומצביעים על כיוון חדש למערכת היזמה החופשית. הם קוראים תגר על הערכים המסורתיים של תחרות אישית ורווח גבוה ומציגים ערכים חדשים, המתבססים על קואופרציה ועל שיתוף ברווחים. הם מוכיחים שעל־ידי הדגשת התשואה החברתית אפשר להשלים ולהגביר את התשואה הכלכלית. למעשה, הם מראים, שחשוב לראות בכל עסק מפעל אנושי. ולבסוף, הם מכירים במשקלו של עולם העסקים בהקשר החברתי הרחב, שיש לו בסיס חברתי וכלכלי כאחד. במקרים אלה אנו עדים לכך, שעולם העסקים נע אל עבר מערכת יחסים התאומת יותר את תרבותה של דמוקרטיה פוליטית. יהיה מעניין לצפות בכיוון ההתפתחות בנושאים אלה בעשורים האחרונים של המאה.

ז'אק דהפורני

CIRIEC

משק אלטרנטיבי

היום כולם אומרים, שהעולם המערבי עובר משבר מבני עמוק; יש אפילו המדברים על משבר הציוויליזציה עצמה. העבודה עצמה נמצאת בין הערכים המעורערים ביותר; העבודה, אשר שימשה ועדיין משמשת עמוד־תווך בחברות אנושיות רבות, נתונה עתה בהערכה־מחדש משלוש בחינות: הבחינה הכלכלית, מפני שהמשקים שלנו מסוגלים פחות ופחות להציע תעסוקה לכל המעונין לעבוד; הבחינה התרבותית, מפני שלעבודה בצורותיה המודרניות אבד חלק ניכר ממשמעותה (התפצלות, היראַרכיה יתרה, חזרה עד־אין־סוף על אותה פעילות); והבחינה האקולוגית, במידה שעיסוקים רבים תורמים להרס הסביבה הטבעית ולשחיקה גוברת של אוצרות הטבע.

בהקשר זה שימשה העמקת המשבר הכלכלי מאיץ להקמת שורה של מפעלים אלטרנטיביים לצורת המשק המקובלת. וכן, הכרחי בימינו, שהעובד ישמור על מקום עבודתו או ייצור אותו בעצמו, אם אינו רוצה להיקלע לאבטלה. אי־הרצון להשלים עם אבטלה או עם עיסוק בלתי־מספק דוחף יותר ויותר אנשים ליטול יוזמה ולהתחיל בנסיונות שונים: הקמת קואופרטיבים חדשים, יוזמות משקיות מסוג חדש וכו'. כל אלה מתנהלים בדרך כלל בקבוצות קטנות.

המונחים שהשתמשתי בהם באים לציין, שמלבד יצירת תעסוקה, זו גם שאלה של ניסוי בצורות עסקים חדשות:

* מצד עקרונות הניהול – חיפוש אחרי חיוניות כלכלית במקום רווח מירבי;
* מצד אמצעי הניהול – כיוון לעבר ניהול עצמי ואחריות קולקטיבית;
* מצד היחסים בין העובדים – מגמה של סולידריות וצורות שוויוניות;
* מצד בחירת המוצרים והשרותים המוצעים – בדיקת הצרכים הנחשבים כאמיתיים, לעומת אלה המטופחים באורח מלאכותי;
* מצד בחירת שיטות הייצור – הערכה מחדש של האומנות והמלאכה, חיפוש שיטות המכבדות את הסביבה הטבעית ואת הצרכן כאחד;
* מצד היחס אל הסביבה החברתית – מגמה לספק שרותים לאוכלוסיה המקומית.

ברור שלא כל המרכיבים הללו מצויים באותו אופן, או באותה מידה, בכל העסקים החדשים. אבל בכל אחד מהם יש חיפוש אחרי "משהו אחר", לפחות במישור אחד מאלה שפורטו לעיל. יש כאן אחדות תוך שוני: רצון בני־האדם לחזור ולהיות פעילים בעיצוב

מתוך נייר־עבודה של CIRIEC, המרכז הבינלאומי למחקר ומידע על כלכלה ציבורית וקואופ־רטיבית, האוניברסיטה של ליאג', בלגיה, 1983. הכותב הוא פרופסור באוניברסיטה של ליאג' ואחד החוקרים הבכירים במרכז הנ"ל.

חייהם, כאשר הם מחזירים לעצמם את השליטה על היבטים שונים של החיים, בייחוד בשטח העבודה.

בירור מונחים

יותר ויותר נוהגים לדבר על התפתחותם של ״צורות משק אלטרנטיביות״, או, פשוט ״אלטרנטיבות״. אחת ההתאגדויות המתכוונות לפעול בוואלוניה מכנה את עצמה ״הסולידריות של האלטרנטיבות הוואלוניות״ והיא מתכוונת לרכז בידיה את כל היוזמות האלה. כאמור, יהיה נכון לומר שמונח זה מקיף את כלל התופעה. כשלעצמי, אין אני מחבב את המונח, מפני שהוא מגדיר דברים או בני־אדם על דרך השלילה ואין בו כדי לתאר תכנית קונסטרוקטיבית.

באשר לביטוי ״היזמים החדשים״, דומה שאין הוא מדגיש במידה מספקת את ההיפרדות מהשיטה השלטת; הוא מרמז, כאילו, להתפרצות מחודשת של רוח היוזמה, ישר ממעיינות המהפכה התעשייתית. אבל דווקא החיפוש אחרי השינוי בולט לעין לעתים קרובות.

קיים גם המונח ״קואופרטיבים חדשים״. בוודאי, הרוב אימצו לעצמם את המעמד המשפטי של חברה קואופרטיבית, אך לא כולם. ורבים אינם רואים את עצמם מחוייבים במפורש לדוקטרינה הקואופרטיבית. אף על פי כן, הדוקטרינה הקואופרטיבית היא המבטאת את תמצית התופעה בנאמנות רבה למדי: שהרי קואופרציה פירושה – לפעול, להיות פעיל, לא כפרט בלבד, אלא בשיתוף עם אחרים, בנסיון לעצב בעלות, עוצמה וידע, בעלי אופי דמוקרטי יותר. העקרונות הקואופרטיביים הראשיים, שהושפעו ישירות מ״הצהרת חלוצי רוצ׳דייל״, גם הם הובנו באותה רוח של יסודות אלטרנטי־ביים(1). לפיכך, כל עוד לא המצאנו מונח חדש, נראה לי עדיף לדבר על קואופרטיבים חדשים, כאשר מתכוונים למפעלים שהוקמו לפי קווים של קואופרציה מסוג חדש, הגם שאינם תמיד קואופרטיבים מבחינה משפטית.(2)

צורות התופעה והיקפה

מסובך מאד, ואולי אפילו אי־אפשר, לתאר תיאור מדוייק מציאות צעירה כל־כך, שאף משתנה כל העת, כמו הקואופרציה החדשה. בכל זאת אנסה לתת מושג על צורותיה והיקפה, בייחוד בחלקה הדרומי של בלגיה. אפשר לומר, שהתופעה מפותחת ביותר בשלושה מיגזרים מועדפים:

1. **העסק הקטן או הבינוני העומד בפני סכנת סגירה:** קורה, כי לשם הצלת מקום עבודתם, העובדים מנסים לקבל לידיהם את ניהול העסק במשותף. בוואלוניה נעשו נסיונות מעין אלה לראשונה כבר בשנים 76–1975. חלקם הסתיימו בכישלון במידה זו או אחרת, מסיבות שמן הראוי היה להקדיש להן מחקר ספציפי.(3) מפעלים חלוציים אלה נתמכו, ועדיין נתמכים, בעיקר על־ידי תנועת הפועלים הנוצרית ואיגודיה. אולם בשנתיים האחרונות החלו נסיונות נוספים מאותו הסוג, אם בתמיכת האיגודים הסוציאליסטיים, ואם בתמיכת האיגודים הנוצריים.

2. **המפעל הקטן שנוצר יש מאין במיגזר מסורתי:** התרחבות הקואופרטיבים בתחום זה היתה מהירה ביותר. קיימים נסיונות ותיקים כגון ״טר־וואלוני״ (האדמה הוואלונית) בעיר ויווני, העוסק באיסוף ובמחזור של נייר ובגדים, ״פודרייר״ בבריסל, העוסק באיסוף והובלה של תוצרת חקלאית; שניהם פועלים בשיטה של

ניהול עצמי בקנה־מידה גדול, ויש להם כשישים עובדים. נוסף לאלה הוקמו לפחות עוד חמישים מפעלים קטנים בשנתיים־שלוש השנים האחרונות. כל אחד מהם הוקם במשותף על־ידי שלושה עד חמישה אנשים, ורובם מאורגנים כקואו־פרטיבים. המיגזרים המועדפים הם: בנין, חקלאות, דפוס, נגרות רהיטים, שיפוצים וחנויות מכולת קטנות. בכל אחד מהמיגזרים האלה קיימים לפחות חמישה קואו־פרטיבים חדשים.

3. **המיגזר של שרותים שונים**: בסוג אחרון זה מצויות קבוצות קטנות של אנשים בעלי הכשרה מיוחדת, המציעים את שרותיהם. מבחינה מספרית, רבות הקבוצות במיגזר זה של עובדי־רפואה, אבל משמעותיים יותר הם קואופרטיבים כגון אי.טי.אי. בעיר שימיי, המספק שרותי מסחר, ניהול וטכנולוגיה, והוא גדל משלושה עובדים ל־24 בפחות משש שנים. קואופרטיב "אליקו" בליאג' מספק שרותי חשבונאות וניהול; כמוהו בקואופרטיב "שנטייה" בניבל, וקרן "אולף" בבריסל, הם מסייעים בהקמת מפעלים קטנים ונוספים בניהול עצמי. כן ראוי להזכיר את קואופרטיב הארכיטקטים בבריסל, ואת "מיקרו־סלקט" – קואופרטיב חדש לגמרי המבצע מחקרים ובונה דגמים בתחום המיקרו־אלקטרוניקה. לבסוף, כאשר מדובר בטכנו־לוגיות חדשות, אפשר אולי למנות כאן מספר מפעלים קולקטיביים, כגון "אלטרנטיבה" בעיר ביארסיי, הפועלות בתחום האנרגיה הרכה, בעיקר אנרגיה סולארית.

ומה בדבר המיגזר החברתי־תרבותי?: יש הסבורים, כי נכון למנות עם הקואופרציה החדשה גם מספר רב של התאגדויות בעלות מטרות חברתיות או תרבותיות בעיקרן. כדי להדגים את משקלו של מיגזר זה, אציג את האיגוד שלא־למטרות־רווח "גריניו" בליאג', המאגד למעלה מאלף איש. על־מנת לתת מושג על רב־גוניותו, די אם נאמר שהוא כולל חברות ללא־מטרות־רווח כגון ה"אואזיס" בעיר וויבר, המציעה למהגרים שרות של ביעור בערות; כן כולל האיגוד את האגודה המארגנת את "פסטיבל השוטים" בעיר סט. וואלבור־ליאג' בתור ניסוי מקורי בדמוקרטיה מקומית. אגודות אלו מקיימות על־פי רוב את הערכים הבסיסיים של הקואופרציה ורבות מהן שואפות לחידושים חברתיים ותרבותיים, משמע – הן מחפשות אלטרנטיבה. במובן זה הן תורמות במידה רבה להפצת רוח הקואופרציה החדשה, ולעתים הן משמשות כנקודת־מוצא לייסודן של מפעלים קואופרטיביים נוספים. עם זאת, מדובר כאן כמעט רק באגודות ללא־מטרות־רווח, המגישות, בדרך כלל, שרותים שאינם ניתנים לשיווק מסחרי והן מתבססות על עבודה בהתנדבות או בשכר סמלי. לכן לא נוכל לסווגן כמפעלים עסקיים, שיש בהם משום פתרון אלטרנטיבי למשק הבלגי.

עובדים או משתמשים

כדי להבין את אופי הקואופרציה החדשה לאשורו, סביר להתחיל במקומות שבהם עובדים מסויימים מקבלים על עצמם את האחריות למפעל והם השותפים העיקריים: הם חולשים על רוב הקולות באספה הכללית, או בהנהלה שנקבעה על־ידי האספה, או נהנים מזכויות שאין לשותפים אחרים, הואיל והם מחזיקים במניות מועדפות.(4) בין עובדים אלה נמצאים בדרך כלל מי שקיבלו על עצמם את התפקיד המכריע של יזמים – משמע אלה שייסדו את העסק בפועל.

נבחן עתה את היחסים, שאותם שותפים ראשיים מקיימים עם המפעל: אם הם עובדים בו, נוכל לומר, שזה קואופרטיב של עובדים, המייצר סחורות או שרותים, או עוסק בהפצה בלבד. אם השותפים משתמשים בקואופרטיב כדי להשיג סחורות, שרותים

או אשראי, בלי לעבוד בו, נוכל לדבר על קואופרטיב של משתמשים. אין ליישם אבחנה זו על כל המקרים, אך יש בה כדי לחשוף את שתי התכונות העיקריות המאפיינות את הקואופרציה החדשה. עד לפני זמן־מה לא היה צורך באבחנה כזו, כי לא היו בבלגיה קואופרטיבים של עובדים. אולם עתה הכרחי להבחין בין עובדים למשתמשים, על־מנת לקבוע את אופי הקואופרטיב ואת מטרותיו. לאחר מכן נחזור אל האבחנות הקלאסיות, כדי להגדיר את אופי פעולתו של הקואופרטיב ביתר דיוק.

בצומת של זרמי מחשבה שונים

יוזמות קואופרטיביות חדשות אלו נבעו אמנם בעיקר מהמשבר הכלכלי; בכל־זאת, כדי להבין את התופעה לאשורה, יש לדעת שהיא נותנת ביטוי מוחשי לזרמים רעיוניים, הפועלים בחברתנו, כמו רעש שמתחת לפני השטח. ישנם זרמים חדשים לגמרי, ואילו אחרים וותיקים יותר. בין אחדים מהם יש קווי דמיון, אך הם בכל־זאת נבדלים זה מזה. לכל אחד מהם יש לפחות מרכיב משותף אחד עם הצורות המשקיות החדשות, הגם שהשפעה של כל אחד מהם עשויה להיות שונה מאוד זה מזה בהתאם למקרה הנידון. בלי לנסות למצות את הנושא, אמנה שישה זרמים המסתעפים מאותה צומת:

1. התנועה הקואופרטיבית הקלאסית, אשר זה למעלה מ־150 שנה מפיצה את הרעיונות של חלוצי הקואופרציה (רוברט אואן, פוריאה, חלוצי רוצ'דייל ועוד). אף כי לרבים מן הקואופרטיבים הוותיקים אבדה התנופה והמקוריות הראשונה, יש לומר לזכותם שהמשיכו להתקיים בסביבה עוינת לעתים קרובות – והשתמרו עד עתה בעדים לנסיונות של כינון חברה אחרת.

2. בהמשך לזרם ראשון זה, מופיעות מגמות הניהול העצמי של מאי 1968, הרצון להחזיר לאדם את השליטה בסדרי חייו, ובמיוחד במקום עבודתו. הבעיה היא, כפי שהנרי דרוש היטיב לנסחה, כי זאת "אוטופיה המחפשת דרכי הגשמה" ואילו התנועה הקואופרטיבית החדשה היא אולי "דרך הגשמה המחפשת אוטופיה".(5) ניסוחים אלה מאפשרים הצצה למה ששני הזרמים עשויים לתרום זה לזה; ומכאן העניין שבבדיקה ביקורתית של גישות תיאורטיות מסויימות, המתנגדות בתוקף לקואופרציה ולניהול עצמי.

3. מאז שנות ה־60 עלה זרם חדש היוצא נגד האלמוניות הנכפית על האדם בציבורים הגדולים (ברכים, חברות־ענק כלכליות וכו'); מטרתו לפתח ערכי קהילה שיעניקו משקל רב יותר ליחסי אנוש. השפעתו של זרם זה חזקה מאד גם עתה, כפי שמסתבר מההתענינות הגוברת ביחידות כגון שכונות וקהילות קטנות, ומפריחת מושג ה"יחד".(6)

4. השפעה ניכרת נוספת נודעת לגל האקולוגי. הגנת הטבע היא היבט של האקולוגיה רק כאשר מגדירים את זו באופן כוללני, כרצון להחזיר את ההרמוניה בין האדם לטבע על־ידי כבוד רב יותר לכל אחד מהם. היקף תחולתה של האקולוגיה מתברר יפה מתוך תביעות התנועה הזאת לדמוקרטיה פוליטית, המתבססת על קואופ־רטיבים מקומיים ותומכת בפיתוח יוזמות כלכליות ברוח הקואופרציה.(7)

5. זה שנים אחדות נשמעים קולות מתרבים, המותחים ביקורת על התערבות המדינה בכל שטחי החיים של האזרח; הם תובעים יותר חופש ויותר כבוד ליוזמה האישית.(8) רעיונות אלה, אופייניים למה שמכונה לעתים קרובות "הליברליזם החדש", כבר זכו להצלחות מסויימות בבחירות, בייחוד באנגליה ובארה"ב. ביחסה אל הקואופ־רציה החדשה מגלה התנועה הניאו־ליברלית פנים לכאן ולכאן: הערכים האינדיבי־דואליסטיים, שהיא דוגלת בהם, עשויים להתפתח בניגוד לערכים השיתופיים, כגון סולידריות ושוויון, שהם, על פי רוב, בסיסיים באותה המידה ביוזמות החדשות.

6. לבסוף בלב־ליבו של השמאל (קודם בצרפת ואחר־כך גם בשמאל הבלגי) – אם ממוסד ואם לוא – התחילו להתלבט במצע הסוציאליסטי, שלדעת כותבים מסויימים, נשאר כבול מדי למבנה החברה התעשייתית. לתקופה חדשה דרוש סוציאליזם חדש -- או בתר־סוציאליזם; דרושה מגמה פחות ריכוזית, שתאפשר לאדם להרחיב ככל האפשר את חרותו ואת האוטונומיה שלו.(9) הנחות אלו, הנתונות במחלוקת קשה, אפשר לראותן או כזרם חדש, או כאחת משתי המגמות העיקריות של התנועה הסוציאליסטית מאז ומתמיד – המגמה שתמיד התנגדה למדינה הריכוזית מאד דגלה בביזור מירבי של עוצמת השלטון.

האבחנות שהוצגו כאן הן שרירותיות במידה מסויימת. יתר על כן, אפשר היה אולי למנות זרמים נוספים. כך, למשל, ראוי אולי לדון גם בזרם הכולל רעיונות כגון "קץ הצמיחה" או, "קטן הוא יפה". מאז שנות ה־70 מעמידים רעיונות אלה את הדגם המערבי של צמיחה וצריכה בסימן שאלה.(10) אך אפשר להניח, כי בעיקרן אומצו הנחות אלו על־ידי התנועה האקולוגית, תוך כדי מאבקה בבזבוז משאבים ובפולחן הגודל.

הערות:

(1) ששת העקרונות, שאומצו על־ידי הברית קואופרטיבית העולמית, בוועידתה ה־23, ב־1966, הם:
א. החברות היא חופשית וולונטארית (עיקרון "הדלת הפתוחה");
ב. ארגון דמוקרטי על־פי העיקרון: אדם אחד, קול אחד;
ג. הגבלת הריבית המשתלמת על ההון המושקע בקואופרטיב;
ד. חלוקה שוויונית של עודפים או רווחים, הבאים מפעולות הקואופרטיב על־פי ההחלטות של חבריו;
ה. החינוך על־פי עקרונות ושיטות קואופרטיביים;
ו. שיתוף פעולה בין קואופרטיבים ברמה המקומית, הלאומית והבינלאומית.

(2) המונחים "המיגזר השלישי" או "הכלכלה הסוציאלית", הנפוצים למדי, אינם מתאימים, משום שהם כוללים ענינים רחבים בהרבה מן הנידון כאן – ואילו הביטוי "עסקים קולקטיביים" עלול להתקבל בציבור כקרוב מדי ל"קולקטיביזם".

(3) אין לראות בכשלונות אלה נימוקים נגד התפישה הקואופרטיבית. למעשה, היא נכשלה רק במקרים שבהם נשכלו גם מפעלים במתכונות המסורתית. יתר על כן, התנאים ההתחלתיים, שעברו בירושה מן העסק הכושל, הותירו כנראה סיכויי הצלחה מעטים לניסוי הקואופרטיבי.

(4) בקואופרטיבים מסויימים יש לעובדים מניות מסוג א', המסמיכות אותם לקחת חלק בניהול היום־יומי; לאנשים אחרים יש מניות מסוג ב', המקנות את הזכות להשתתף באספה הכללית. אצל עסקים, שאין להם מעמד משפטי של קואופרטיב, חייבים גם להביא בחשבון, מי מנהל אותם למעשה.

(5) Henri Desroche, "De l'utopie comme champ d'alternatives", *Autogestions*, 1/1980, 9-22.

(6) ספריו של איוואן איליץ' מילאו תפקיד חשוב בנושא זה. בייחוד ראה
I. Illich, *La Convivialité*, Paris, Le Seuil, 1973.

(7) "90 propositions de écologistes", Namur, Parti Ecolo, novembre 1981.

(8) ראה, למשל:
Henri Lepage, *Demain, le libéralisme*, Paris, Livre de Poche, Pluriel, 1980.

(9) אנו מסתפקים כאן בהזכרת שני ספרים, שנידונו כנראה בהרחבה יתרה:
André Gorz, *Adieux au prolétariat (Au-de là du socialisme)*, Paris, Editions Galilée, 1980.
Alain touraine, *L'après-socialisme*, Paris, Editions Grasset, 1980.

(10) D. Meadow et al., *Halte à la croissance?*, first report of the Club of Rome, Paris, 1973.
E.F. Schumacher, *Small is Beautiful*, London, Blond and Briggs Ltd., 1973.

PRAXIS INTERNATIONAL

רעיה דונאייבסקאיה

מארכס - ושחרור האישה
בחברה הפרימיטיבית והמודרנית

מאה שנה לאחר מותו של מארכס, אפשר סוף־סוף לקרוא תעתיק של כתביו האחרונים, "מחברות אתנולר גיות של קארל מארכס" (תיעתק וערך, בתוספת מבוא, לורנס קריידר, 1972). עתה אנו יכולים להשקיף על המארכ־סיזם של מארכס עצמו כעל שלמות; אנו יכולים לראות בעינינו מה גדולה התהום המפרידה בין תפישתו של מארכס את מערכת היחסים הבסיסית ביותר - גבר/אישה - לבין זו של אנגלס: "מפלתו ההיסטורית של המין הנשי", כפי שאנגלס הגדיר את השקפתו ב"מקור המשפחה, הקנין הפרטי והמדינה". (ואין זה חשוב אם נתייחס בהקשר זה למארכס הצעיר, שאך זה עתה נטש את החשיבה הבורגנית, או למארכס כפי שהוא מתגלה בכתביו האחרונים). עד היום שולטת התפישה המוטעית והפנטסטית על מארכס ואנגלס כישות מחשבתית אחת (1) (והמדיניות המכונות "סוציאליסטיות" עושות בקביעות להנצחתה). היא גם אינה מתמצית בכך שמייחסים למארכס דעות של אנגלס על שחרור האישה. (- - -)

מתוך Praxis International, בתב־עת פי־לוסופי, מוצא לאור בלונדון; העורכים: ריצ'רד ברנשטיין, האוורפורד קולג', ארה"ב, ומיהיילו מארקוביץ', בלגראד, יוגוסלוויה. כרך 3, מס. 4, ינואר 1984. מאמר זה מופיע כאן תוך קיצורים אחדים המסומנים בטקסט בסימן (- - -).

הכותבת השתתפה במהפכת אוקטובר ברוסיה; מאוחר יותר היגרה לארה"ב ושם נעשתה מנהיגה של פלג טרוצקיסטי שהסתייג מהזרם המרכזי. פלג זה גם הוציא לאור בשעתו ביטאון בעריכת דונאייבסקאיה.

החידוש בחזונו הפרומתאי של מארכס בשנותיו האחרונות היה ברב־גוניות הדרכים המשתנות ללא־הרף, שעל־פיהן עיצבו גברים ונשים את תולדותיהם בחברה הטרום־קפיטליס־טית - רב־מימדיותה של ההתפתחות האנושית בהיקף עולמי. בעשור האחרון לחייו חווה מארכס מעין "הלם של זיהוי": תוך כדי עיון במחקרים אנתרו־פולוגיים חדשים הוא גילה מידה של זיקה בין ממצאיהם לבין הרעיונות שניסחם כאשר הסתייג לראשונה מהחברה הבורגנית, וקרא ל"מהפכה אנושית". ואין זה משנה, אם מצא את אותם קווי דמיון לרעיונותיו בממצאים על תפקיד האישה בשבט אירוקזי, בקומונות חקלאיות מוקדמות או בתופ־עות של התנגדות לכיבושי הקפיטליזם.

כתוצאה, הוסיף מארכס בעשור 1873-83 דברים לעבודתו התיאוריטית הגדולה ביותר, "הקפטיל", ובאותה תקופה גם שירטט בקווים כלליים את האפשרות של מהפכה בארץ מפגרת כמו רוסיה, לפני שזו תפרוץ באחת מארצות המערב המפתחות יותר. מארכס מת מוק־דם מכדי לפתח את הדרכים למהפכה ששירטט, אך כיוון מחשבתו מתגלה

בחליפות מכתבים שניהל באותה עת. כך אנו קוראים ביקורת חריפה על הפופוליסט הרוסי, מיחאילובסקי, שניסה לייחס למארכס את הכללת העקרונות של חיבורו ״המגמה ההיס־טורית של ההצבר הקפיטליסטי״. מארכס עמד על דעתו, שהחיבור מתייחס להתפתחות הקפיטליסטית במערב־אירופה; והוא הוסיף כי רוסיה, אם תמשיך לנוע באותה דרך, ״תאבד לה ההזדמנות היפה ביותר שההיסטור־יה אי־פעם זימנה לעם כלשהו, ותביא על עצמה את כל תהפוכותיו הקטל־ניות של המשטר הקפיטליסטי״.(2)

עתה אפשר לקרוא תגר על שעשו המארכסיסטים אחרי מארכס מכל אלה; אין זאת משום שאנו ״חכמים״ יותר, אלא משום שהמארכסיזם של מארכס מונח עתה לפנינו בשלמותו, משום שהתבגרנו יותר בתקופה שבה התגבש העולם השלישי, וכן משום ששחרור האישה הפך מרעיון לתנועה של ממש. אין אנו באים כאן ב״תביעה״ להסבר, מדוע לא פרסמו במשך 50 שנה את אשר נמצא על־ידי ריאזנוב עוד ב־1923; ואין זאת רק קריאת תגר על מה שהמארכסיסטים שלאחר מארכס נמנעו מלעשות ביחס ל״מחברות האתנולו־גיות״. כאשר התגלו אותם כתבים של מארכס שטרם פורסמו, כמו ״כתבים כלכליים־פילוסופיים״ מ־1844 (שריאז־נוב הציל ממחסני האינטרנציונאל השני בדחף המהפכה הרוסית), פעלו עדיין מגבלות היסטוריות מסויימות, שמצאו את ביטויין בפירושים שנכתבו לעבודה זו. האתגר המופנה למארכסיסטים כיום הוא התביעה להשקיע את העבודה הדרושה לפיתוח רעיונותיו המאוחרים של מארכס, תוך התייחסות **לכל** עבודתו התיאורטית, ולאור ההתפתחות ההיסטורית של ימינו.

קחו, למשל, את הניתוח של מסות אלו אצל הרברט מרקוזה.(3) הוא היה, ללא ספק, אחד הראשונים; ״כללית״, הניתוח מעמיק מאוד – אך הוא דילג על עמוד חשוב העוסק ביחסי גבר/אישה. לעומתו, סימון דה־בובואר – שאיננה מארכסיסטית, אלא אקסיסטנ־ציליסטית, ולא מגיעה לקרסוליו של מרקוזה בידיעת המארכסיזם – בחרה לציין דווקא את אותם יחסי גבר/אישה; בעמוד האחרון של ״המין השני״ היא מצטטת ממארכס: ״הקשר הישיר, הטבעי וההכרחי בין יצורי אנוש הוא **הקשר בין גבר לאישה**״; והיא מוסיפה: ״אי־אפשר היה לומר זאת בדרך טובה יותר.״

לרוע המזל, המשכו של משפט זה המשלים את פסקת הסיום, מנוגד לכיוון של מארכס: ״על האדם לכונן את שלטון החרות ... הכרחי, למשל, שגברים ונשים, בגלל ובאמצעות היותם שונים בטבעם, יאשרו חד־משמעית את האחווה שביניהם.״ למרות השבחים שסימון דה־בובואר מרעיפה על מארכס, המסקנה שלה מחיבורו, וכן הנתונים המוגשים לאורך 800 העמודים של ספרה, מוכיחים שהיא לא הבינה את עיקרו של הרעיון: את הסיבה שהביאה את מארכס להצביע על יחסי גבר/אישה כמרכיב בסיסי של הניכור לא רק בקפיטליזם, אלא גם במשטר המכונה בפיו ״קומוניזם וולגארי״. ״ההומניזם החדש״ של מארכס מדגיש: ״במיוחד עלינו להימנע מלכונן את החברה מחדש כהפשטה, בניגוד לפרט. האדם־הפרט הוא **הישות החברתית**.״ מטעם זה הוא מסיים במשפט: ״... אין הקומו־ניזם בתור שכזה מטרת ההתפתחות האנושית, צורת החברה האנושית.״

עתה נחזור ונקרא את המשפט המצוטט אצל דה־בובואר (רק אשתמש בתרגום מדוייק יותר): ״ההשפלה לאין־קץ שבה מתקיים האדם לעצמו מתבטאת ביחס זה **לאישה** ... היחס הטבעי וההכרחי בין אדם לאדם הוא **היחס בין הגבר לאישה**.״ היה נחוץ ששחרור האישה יתפתח מרעיון שהבשיל לתנועה בפועל, כדי שסימון דה־בובואר או הרברט מרקוזה יוכלו להבחין בצורך להתמודד עם חזונו הפרומתאי של

מארכס על היחסים בין הגבר לאישה.

שורשי העמדות של מארכס

תפישתו של מארכס את מערכת היחסים גבר/אישה הופיעה כחלק מעולם שלם וחדש של חשיבה ומהפכה, שנולד אצלו ברגע שנטש את החברה הבורגנית. שנות ה־1840 טרם הסתיימו, כאשר מארכס פרש את דגל המהפכה החדשה במניפסט הקומוניסטי. כאן הוא מסביר שהכרחי לשרש את הקפיט־ליזם לחלוטין; הכרחי לבטל את הקנין הפרטי, את המדינה, את המשפחה הבורגנית - למעשה, את כל ״התרבות המעמדית״. מיד לאחר מכן הוא השתתף בפועל במהפכות 1848. לא בלבד שלא נסוג כאשר אותן מהפכות נכשלו, אלא שפתח את העשור של שנות ה־1850 בקריאה ל״מהפכה מתמדת״.(4) במשך אותו העשור, תוך כדי התוועדות לחברות טרום־קפיטליסטיות נוספות וניתוח התפתחויות אנושיות חדשות, הוא מעמיק את תפיסותיו ומטרותיו, ומגדיר אותן כ״תנועה מוחלטת של התהוות.״

״קווי היסוד״ (Grundrisse) של מארכס מותחים, מצד אחד, גשר אל עבודתו התיאורטית הגדולה ביותר, ״הקפיטל״, ואל פעילותו בקשר לקומו־נה הפריסאית וכתיבתו אודותיה; מצד שני, הם גם מתקשרים אל ״המחברות האתנולוגיות״. באלה אפשר להבחין בציוני דרך חבויים, המצביעים לעבר שנות ה־80 של המאה ה־20 - לפחות, זה מה שאני מבחינה בהם. ומטעם זה בחרתי לעסוק ביחס שבין הפילוסופיה של מארכס לבין הדיאלקטיקה של שחרור האישה לאורך כל 40 שנות התפתחותו התיאורטית. הדגש שלי על העשור האחרון לחייו (שעד כה נחשב כמעט ללא יותר מ״גסיסה איטית״), נובע מן העובדה שדווקא בעשור זה צפה בכוחות חשיבה ומהפכה חדשים, במה שאנו מכנים היום ״העולם השלישי״ והתנועה לשחרור האישה. (- - -)

מארכס מעולם לא סטה מתפישתו שיש להתייחס בביקורתיות לכל אשר קיים, וגם לא חשש לפעול בהתאם. משום כך הוא לא הפריד מעולם בין הביקורת לבין המהפכה ועקירת כל אשר קיים; הוא לא ריחם על שום ביורוקרטיה, בייצור או בחינוך, והציב את ״המהפכה המתמדת״ כנגד הערכים הישנים.

התקפתו המוקדמת על הביורוק־רטיה בחינוך נשמעת אקטואלית מאד:

הביורוקרטיה נחשבת בעיני עצמה כמטרתה הסופית של המדינה ... מטרות המדינה הופכות למטרות הביורוקרטים, ומטרות הביורוקרטים למטרות המדינה. הביורוקרטיה היא מעגל שאיש לא יימלט ממנו. ההיררכיה שלה היא היררכיה של ידע. הקודקוד מפקיד את הבנת הפרט בידי הדרג הנמוך יותר, ואילו הדרג הנמוך משאיר את הבנת האוניברסלי לקודקוד - וכך כל אחד מרמה את זולתו.

ביקורת חריפה זו על הביורוקרטיה בחינוך הקפיטליסטי, כמוה כהדגשת היחס המנוכר בין הגבר לאישה, היוו רק את ראשית ביקורתו על החברה הקפיטליסטית שהיא נצלנית, גזענית וחדורת אפליה מינית. ביקורת זו רלוונטית ביותר היום, בעידן הגרעיני - בין אם דאגתנו נתונה לעולם השלישי, ובין אם לעצם הישרדותה של הציווי־ליזציה, כפי שידענוה. (- - -)

ברצוני לייחד את הדיבור על שני אירועים של שנות ה־1850 המתייחסים לנשים. הראשון הוא השביתה בפרסטון, אנגליה, ב־54–1853, שבה שבתו לא פחות מ־15,000 פועלים במחאה של העריצות בתנאי עבודתם. מארכס כתב בפירוט רב על שביתה זו ב״ניו־יורק טריביון״, והוא הקדיש תשומת־לב מיוחדת לתנאי עבודתן של הפועלות. האירוע השני הוא תמיכתו של מארכס בליידי בולוור־ליטון, מחברת הרומן ״שולי, או איש הכבוד״, הליידי העיזה ב־1958 לא רק לחלוק על השקפותיו של בעלה - פוליטיקאי־

אריסטוקרט ושמרן – אלא אף רצתה להביא את השקפותיה בפני הציבור. הואיל והעיזה לנטוש את הבימות בפארק וניסתה לשכור לעצמה אולם הרצאות, כלאו אותה בעלה ובנה בבית משוגעים! מארכס יצא להגנתה במאמרו ״כליאתה של ליידי בולוור-ליטון״; הוא לא הסתפק בהתקפה על העיתונות השמרנית בגין האפליה המינית הנהוגה אצלה, אלא יצא גם נגד ״העיתונות הרדיקאלית, הנוטלת את השראתה פחות או יותר מאסכולות מנצ׳סטר״ (הליברליזם הכלכלי הבריטי).

במאמרים על השביתה בפרסטון, מארכס מפרט את הניצול המיוחד של הנשים; הוא אומר שאפילו תנאי עבודה מזעזעים אלה אינם צריכים להגביל את הנשים למאבק בתנאי הניצול, אלא עליהן לקרוא תגר על כל מערכת החינוך. פעילותו הצ׳ארטיסטית של מארכס ומחקריו – אלה שהופיעו בספריו וכן אלה שנועדו לכתיבה תעמולתית בעניני פועלים – מעולם לא התיחסו לפועל-הגבר בלבד. אדרבה, בכותבו ״נראה שמנוי וגמור עם פעילי בתי־החרושת להפקיע את התנועה למען החינוך מידי נוכלי מנצ׳סטר״, יצא מארכס נגד עבודת ילדים וקיצוניות הניצול הקפיטליסטי. הוא הביא את סיפורה של ״ילדה קטנה בת תשע, (ש)צנחה ונרדמה על הרצפה מעייפות במשך 60 השעות; **היא בכתה כאשר הקימו אותה, אך הוכרחה להמשיך בעבודה!**״ (ההדגשה של מארכס)(5) (---)

מארכס לא ניתק את ״הכלכלה״ ב״קפיטל״ מהקשרה החברתי והפוליטי; לכן הוא מצא רק ״תכונה חיובית אחת״ ואחת בלבד – האפשרות הניתנת לנשים ״לצאת אל מחוץ לתחום הבית״. אולם הוא הזהיר מיד בפני העבודה בבתי־החרושת ״בצורתה הקפיטליסטית הברוטאלית״, שאיננה אלא ״מקור מצחין של שחיתות ועבדות״. לעומת זאת, בתנאים היסטוריים שונים, עבודתם המשותפת של נשים וגברים

״יוצרת יסודות כלכליים חדשים לצורה נעלה יותר של משפחה ויחסים בין המינים״.

ומארכס המשיך: ״לראות ערך מוחלט בדגם המשפחה הטויטונית־נוצרית יהיה, כמובן, אבסורדי באותה מידה, כמו לייחס תכונות אלו לדגמים של רומא העתיקה, יוון העתיקה, או לאלה של המזרח...״, הוא מסיים בהצביעו על כך, שבנסיבות היסטוריות שונות, אם שני המינים יעבדו בשותפות, יוכלו ״להפוך למקור של התפתחות אנושית״.

הקפיטליזם, כמובן, אינו חותר ליעד כזה, ולכן מארכס מגביר את התקפתו; הוא הולם בכל המבנה הביורו־קרטי, לא במדינה בלבד, אלא גם בבית־החרושת. כאן עריצות ההון מקבלת צורה מיוחדת: **המבנה ההיררכי של השליטה בעבודה החברתית**, הנזקק לצבא שלם של מנהלי עבודה, מנהלים ומפקחים. על־פי מארכס נובעת עריצות מתוכננת זו מהיחס האנטגוניסטי בין העבודה להון והביורוקרטיה שלו; את זו הוא משווה לצבא, הזקוק ל״משמעת קסרקטין״ באולם הייצור. משום כך הוא מכנה את כל מערכת היחסים בין נושא למושא, בין מכונות לעובד החי, מערכת ״פרוורסית״. כאן הוא ממחיש את שהזהיר בפניו בראשית דרכו: תוצאות ההפרדה בין עבודת כפיים לעבודה רוחנית: ״להחזיק בבסיס אחד לחיים ובאחר למדע, זהו שקר א־פריורי״.

מארכס, פילוסוף המהפכה, האק־טיביסט, היה פעיל ביותר באינטרנצ־יונאל הראשון, בו בזמן שעסק בהשלמת הכרך הראשון של ״הקפיטל״:

1. ב־19 ביולי 1867 הציע מארכס למועצה הכללית של האינטרנציונאל לקיים בקונגרס הקרוב דיון בדרכים המעשיות כדי שהארגון יוכל ״למלא את תפקידו כמרכז פעולה משותף לשכבות העמלות, גברים ונשים, במאבק המכוון לשחרורם המלא משלטון ההון״.

2. ב־12 בדצמבר 1868 כתב מארכס לקוגלמן: "בקונגרס האחרון של ה"לייבור יוניון" האמריקני חלה התקדמות רבה בכך, שבין נושאים אחרים, הוא התייחס לנשים עובדות תוך שוויון מלא... כל מי שמבין דבר וחצי דבר בהיסטוריה יודע, שתמורות חברתיות גדולות אינן אפשריות בלי המתסיס הנשי". מארכס העיר את תשומת־ליבו של קוגלמן לעובדה, שהאינטרנציונאל הראשון לא בלבד מקיים שוויון בין המינים (דבר שהיה מובן מאליו), אלא זה עתה גם בחר את הגברת הארייט לאו למועצה הכללית שלו.

רגישותו של מארכס לנשים, בתור כוח מניע מהפכני, עמדה בעינה בקשרים עם פרטים כמו בקשרים ארגוניים - וברמה בינלאומית. צריך היה לעבור את כל הדרך עד לסיומה של מלחמת העולם השניה, כדי שפעילותן המהפכנית של נשים בתנועת ההתנגדות תניע אישה מארכסיסטית אחת להקדיש מחקר לנשות הקומונה הפריסאית. בעבודתה של אדית תומאס, "נשות התבערה", אנו מוצאים לראשונה תאור מלא של הנשים במהפכה הגדולה בימיו של מארכס - הקומונה הפריסאית. כאן אנו מתוודעים לתפקידו של מארכס באותם אירועים. היה זה מארכס שייעץ לאליזבת דמיטרייבה לנסוע לפאריס בטרם תפרוץ מלחמת האזרחים; היתה זאת היא שארגנה את "איגוד הנשים להגנת פאריס ולטיפול בפצועים" - אותו ארגון מפורסם, שהיה לאגף עצמאי של הנשים, באינטרנציונאל הראשון. הקשרים בין מארכס לדמיטרייבה התפתחו עוד קודם לכן, בשעה שהיא שלחה לו חומר על החקלאות הרוסית (- - -).

בין מארכס לאנגלס

עיסוקו המתמיד של מארכס בעימות בין "ההיסטוריה לתהליכיה", כמו גם חזונו הפרומתאי, חושפים לא בלבד את ההבדלים בין השקפותיו לבין התיאורטיקנים הבורגניים; הם גם מצביעים על השוני שבין דעותיו באנתרופולוגיה לבין אלו של שותפו הקרוב ביותר, פרידריך אנגלס. במבט לאחור אין זה קשה לגלות, שאנגלס לא ביצע בקפדנות את אשר מארכס ביקש ממנו - להבטיח שכל המהדורות הנוספות וכל התרגומים של ה"קפיטל", כרך א', יעודכנו על פי המהדורה הצרפתית.(- - -) אבל כאן חשובה לנו בעיקר הגישה השטחית (אם לא פשוט, השוביניסטית) שבה התייחסו המארכסיסטים שלאחר מארכס אל העשור האחרון בחייו. גישתו של ריאזנוב מקוממת במיוחד - הוא, שגילה לראשונה את "המחברות האתנולוגיות", הצהיר, בלי כלל לקרוא אותן, כי אין בהן אלא "צרות אופק שאין לסלחה".

אולם נזק גדול יותר נגרם לדורות מאוחרים של מארכסיסטים על־ידי ספרו של אנגלס "מקור המשפחה, הקנין הפרטי והמדינה"; היה זה הספר הראשון שאנגלס כתב לאחר מותו של מארכס, והוא הציגו כ"ירושה" של מארכס. (- - -) נכון שאנגלס היה שותפו לעבודה הקרוב ביותר של מארכס; לידיו הוא מסר את המשימה "לעשות משהו" מהררי החומר שצבר בשביל שני הכרכים הנוספים של ה"קפיטל", אך לא זכה לערוך. מארכס גם מסר לידיו את הדאגה שהמהדורה הצרפתית של "הקפיטל", כרך א' - היחידה שערך בעצמו - תשמש מקור לכל מהדורה או תרגום נוספים. השאלה הרלוונטית היום היא: מה עשה אנגלס בענין זה? שכן השינויים החשובים ביותר שמארכס הכניס באותה המהדורה מתייחסים להצבר ההון. מאז הופעתו של העולם השלישי קיבלו שינויים אלה חשיבות מכרעת.

מעט מאוד תשומת־לב הוקדשה למילה התמימה, כביכול, "שנקרא" בכותרת של חלק 8: "הצבר ההון שנקרא ראשוני". נראה שמארכס היה ער לכך ורצה להדגיש באחת את ריכוזו ואת

מרכזיותו של ההון, ואת התפתחותו הדיאלקטית של חלק 7, שהוא "הצבר ההון". לפיכך הוא הכפיף את חלק 8 לחלק 7, כשבדרך זו הוא מצביע על כך, שהצבר שנקרא ראשוני לא היה מוגבל לראשית התפתחות ההון בלבד. אחת הפסקות המשמעותיות ביותר באותה המהדורה הצרפתית משמשת מפתח להסתעפויות של ריכוז ומרכזיותו של ההון ולהתפשטותו בכיוון למה שאנו מכנים כיום אימפריאליזם. למרבית הצער, זו בדיוק הפיסקה שאנגלס הוציא כאשר ערך את המהדורה האנגלית. אותה פיסקה מדגישה את הווצרותו של שוק עולמי כאשר הקפי־טליזם מגיע לשיא התפתחותו. בנקודה זו, אומר מארכס, הקפיטליזם "מספח, זה לאחר זה, שטחים נרחבים של העולם החדש, של אסיה ושל אוסטרליה"(6).

ראוי לזכור, שלא היה כאן רק הבדל כמותי בין הדברים שאנגלס ציטט מה"תקציר" של מארכס (שאורכו מספר עמודים), לבין 98 עמודי המובאות והפירושים שמארכס כינס. חשובה לאין־ערוך היא שאלת המעבר מתקופה היסטורית אחת לאחרת. מארכס הראה שבמשך תקופת המעבר אפשר להבחין בהופעת השניות החושפת את ראשית הניגודים. אצל אנגלס הניגודים מופי־עים תמיד רק בסוף - כאילו הופיעה החברה המעמדית, שלמה ומוגמרת, לאחר שהדגם השיתופי נהרס והקנין הפרטי כבר התבסס. במקום שאנגלס רואה התפתחות בקו אחד, עוקב מארכס אחרי ההתפתחות הדיאלקטית משלב לשלב ומייחס אותה לתופעות של גיאות מהפכנית - כך שמשברים כלכליים נתפשים כ"תקופות של מהפכה סוציאלית".

הסביבה ההיסטורית

גורם הדיכוי בכלל, ודיכוי האישה בפרט, צמח מתוך הקומוניזם הקמאי עצמו, ולא נבע רק מדעיכת "המשטר המטריארכלי". (- - -)

למארכס, שנוכח במידת החרות הגדולה של נשות האירוקזים, היה חשוב להראות מה רבה היתה חרותן של הנשים לפני שהציוויליזציה האמריקנית השמידה את האינדיאנים. כך היה ברחבי העולם: האומות "המתורבתות" גזלו מן הנשים את חרותן - כפי שהאי־מפריאליזם הבריטי גזל רבות מן החרויות שהיו לנשי אירלנד, לפני שהבריטים כבשו את ארצן. שינאתו של מארכס לקפיטליזם התעצמה ככל שחקר יותר חברות טרום־קפיטליסטיות. אולם הוא היה רחוק ממסקנתו של אנגלס, כי ההתרחקות מ"משפט האם" הצביעה על "מפלתו ההיסטורית של המין הנשי" (ההדגשה של אנגלס). מארכס הראה שכבר בחברה הקמאית הופיעו הבדלי דירוג במעמד, שצמצמו את חרות הנשים. הוא הצביע על כך, שאף כי ניתן לנשים להביע את דעתן "באמצעות דובר שנבחר על־ידן המועצה היא שהחליטה".

נקודה שניה, שאין להפרידה מהרא־שונה, היא התנגדות הנשים - "המתסיס הנשי" - שמארכס הבחין בה בכל מהפכה. הוא מתח ביקורת על מורגן בגין אחדות מקביעותיו על יוון העתי־קה ומעמדן המושפל של הנשים. מארכס סבר, כי האלילות היווניות באולי־מפוס לא היו אנדרטאות בלבד, אלא ביטוי למיתוס של גדולה שחלפה, מיתוס שיתכן ושיקף שלב קודם, ו/או ביטא את השאיפה לעתיד שונה.

מארכס הכיר בתרומתו הגדולה של מורגן לתיאוריה של השבטים וחברתם השוויוניות המוקדמת. אבל הוא היה רחוק מהתלהבותו הבלתי־ביקורתית של אנגלס, שייחס למורגן לא פחות מגילוי "מחודש, באמריקה, של השקפת ההיס־טוריה המטריאליסטית, שמארכס גילה לפני 40 שנה". מארס כלל לא ראה במורגן מטריאליסט היסטורי ודחה את הביולוגיזם והאבולוציוניזם שלו.

מארכס הבחין בעובדה, כי שאלת הדירוג במעמד הופיעה בקומונה

הקמאית־השוויונית זמן רב לפני התפררותה. הוא צוחק באירוניה על כל ענין החלפת שמות הילדים בראשית הפטריארכט, על־מנת להשליט את משפט־האב במקום משפט־האם: ״פלפול שורשי! לשנות דברים על־ידי שינוי השם! למצוא סדק כדי להפר את המסורת ובו בזמן לקיים אותה – כאשר האינטרס הישיר סיפק דחף חזק די הצורך״.

אנגלס אכן ציטט קטעים אלה, וכן את הקטע הדן בכך, שכל הניגודים המעמדיים קיימים ״בזער־ענפין״ במשפחה עצמה. אולם הוא היה כה שקוע בנושא הקנין הפרטי, והתרכז במידה כזאת בו ובמשפחה המונוגאמית, עד כי כל הניגודים בתוך הקומונה נעלמו מעיניו. מארכס קשר, ללא ספק, את המשפחה המונוגאמית לקנין הפרטי, אך הוא ייחס חשיבות מרכזית ליחסים האנטגוניסטיים בין ״הראש״ לבין הכפופים לו.

מטעם זה הדגיש מארכס שדעיכת הקומונה הקמאית לא נבעה מגורמי חוץ בלבד, ולא מ״**מפלתו ההיסטורית של המין הנשי**״ (ביטויו של אנגלס, שמארכס מעולם לא השתמש בו). אדרבה, גם כאשר מארכס שיבח את הקומונה הקמאית, וראה אפשרות להפכה לחברה שיתופית מודרנית, הוא הזהיר: ״על־מנת להציל את הקומונה הרוסית, יש הכרח במהפכה רוסית״.

אחד ההבדלים החשובים ביותר בין מארכס לאנגלס הוא בתהום הפעורה בין הקמאי לתרבותי בהשקפתו של אנגלס – שאינה קיימת אצל מארכס. לגביו היה הציר שהאירועים סובבים עליו ״בסביבה ההיסטורית שבה הם מתרחשים״. במקום לראות את ההתפתחות האנושית כתהליך שנע בקו אחד, הוא הצביע על מגוון דרכים שהובילו מן הקומונה הקמאית לעולם אחר – אך מעולם לא בלי מהפכה. כך גם בשנת חייו האחרונה, כאשר נסע לאלג׳יר. הוא התרגש כל־כך מהערבים, עד כי שיבח לא רק את התנגדותם לשלטון, אלא גם את ״תלבושתם האלגנטית והחיננית״; אף־על פי כן, הוא סיים את תיאור החוויה במילים אלו: ״למרות הכל, הם ילכו לעזאזל ללא תנועה מהפכנית״. כפי שדיווח פול לפארג בסיום המסע: ״מארכס חזר בראש מלא אפריקה וערבים״.(7)

מארכס – תוך התעמקות בחקר החברה הטרום־קפיטליסטית, הנשים, הקומונה הקמאית, האיכרות – חווה רגעים של הבנה חדשה, וזו מאירה את כתביו כמכלול. לכן, אין כאן רק חזרה לדעתו על הנשים כפי שביטא אותה לראשונה ב״כתבים״ מ־1844; ואין כאן, פשוט, מעבר מאנתרופולוגיה פילוסופית לאמפירית, כפי שטוענים אנתרופולוגים מסויימים. מארכס היה מהפכן; כגודל עוינותו לקולוניאליזם הקפיטליסטי, כן עוצמת הדגש שהוא שם על הצורך לעקרו מן השורש. מחקריו האחרונים העלו בפניו את האפשרות ליחסי אנוש חדשים; לא כפי שהם עשויים, אולי, להיווצר מ״עידכון שוויון המינים של הקומונה הקמאית, כמו אצל האירוקזים, אלא יחסי אנוש חדשים, שלפי תחושתו של מארכס, עשויים לפרוץ מסוג חדש של המפכה.

הערות

1) במכתב של מארכס לאנגלס, ב־1856 הוא מתייחס לגישתו של עיתונאי שכתב עליהם: ״מה שכל־כך מוזר, שהוא מתייחס לשנינו כמו לאחד -- ״מארכס ואנגלס אומר״ וכו׳.״

2) (טקסט עברי עד: בלול ב־ Marx-Engels, *Selected Correspondence*, Moscow, 1985

3) חיבורו של מרקוזה מ־1932 *The Foundation of Historical Materialism* תירגם (לאנגלית) ונכלל ב־*Studies in Critical Philosophy*, London 1972.

4) אין לערבב את המושג ״מהפכה מתמדת״ של מארכס עם התיאוריה בשם זה של

(המשך בעמ׳ 51)

Politics

ג'יל ג'וליוס מאתיוז

אשת הפרולטאר

בשנות ה־60 המאוחרות התפתח גל חדש של פמיניזם פעיל. תמכו בו נשים שונות מאד זו מזו, מרקע חברתי מגוון. עם זאת, היה רקע משותף לקבוצה גדולה של פמיניסטיות מוקדמות: מחנה השמאל, נשים בשמאל התייחסו תכופות בביקורת רבה לגברים שבמחיצתם עבדו, וכן לתיאוריות ולקווי מדיניות תנועתיים, שהתעלמו מן הנשים לחלוטין. אף על פי כן, הן שמרו אמונים למצע היסודי של הסוציאליזם: ביטול כל סוגי הדיכוי, ויצירתה של חברה שוויונית ושיתופית. נשים הדוגלות בפמיניזם סוציאליסטי נשארו עד היום מרכיב משמעותי בפמיניזם האוסטרלי. הן אינן מייצגות מגמה אחידה, אלא פועלות בשורה של קבוצות ושיטות עבודה הטרוגניות. הן מאוחדות רק לגבי רעיון אחד ותכנית פוליטית אחת: האמונה, כי יש קשר כלשהו בין דיכוי מיני לדיכוי מעמדי, וכי המשימה הדחופה היא בגילוי החוליה המקשרת – גילוי שיאפשר את מיגור שני סוגי הדיכוי.

מתוך Politics, כתב־עת של האיגוד למדעי המדינה, אוסטרליה, כרך 18, מס. 2, נובמבר 1983.
הכותב הוא היסטוריון באוניברסיטה של וולונגונג, אוסטרליה.

מארכסיזם פטריארכלי

המסורת הסוציאליסטית שממנה יצאו פמיניסטיות אלו בסוף שנות ה־60 ובשנות ה־70, היתה מפולגת ומפוצלת הן בתיאוריה והן במעשה. אולם היו תחומים של הסכמה כללית: במיוחד, הערצה לקארל מארכס, בתור התיאורטיקן הסוציאליסטי בה"א הידיעה. הוויכוח התחיל רק בשלב השני – בשאלה מיהו הגורו המפרש את מארכס פירוש נכון. סמכות זו שיוחסה למארכס, משמעותה וויתור על הזרם הרחב של מחשבה סוציאליסטית,

(המשך מעמ' 50)

טרוצקי. זו אחרונה נהגה תמיד שלא לתת מקום ראוי לאיכרים בתור אוונגארד של כוח מהפכני ולא תעניק להם אפילו "תודעה לאומית".

5) מאמרים אלה כלולים ב־ Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works*, Vol. 12, pp. 460-70

6) לגבי הפיסקה שאנגלס הוציא, ראה חיבורי: Rosa Luxemburg, *Womens' Liberation and Marx'x Philosophy of Revolution*, New Jersey, 1982, p. 148
בן ראה, ביחס לניתוח פמיניסטי־שמאלי של נשי האינדיאנים במישורים הגדולים: *The Hidden Half*, University of America, 1983

7) מכתבים אלה כלולים ב – Saul K. Padover, *Karl Marx An Intimate Biography*, New York, 1978

תמורת אחד מיובליו בלבד – ואותו יובל הוא אחד ואחיד: תיאוריה כוללת, עקיבה ומאוחדת של הקפיטליזם והמעמדות. לרוע מזלן של הפמינסטיות, אין תיאוריה זו – לכאורה כוללנית ואוניברסלית – עוסקת בנשים, או ביחסים בין המינים, או רומזת בדרך כלשהי כיצד יש לנתח נושאים אלה.

במרוצת העשור האחרון נעשו נסיונות רבים לפרש את מארכס מחדש, כדי לקשור בין מין למעמד. חלק מנסיונות אלה נעשה על־פי המסורת המארכסיסטית הגרועה ביותר של דבקות בכתבי הקודש. כך אירע באמצע שנות ה־70, ב"וויכוח על עבודות הבית"(1), שהפך לפארסה. נסיונות אחרים הציגו את מארכס כצודק למחצה, ונטלו את החסר מאישיות נודעת כלשהי אחרת, למשל פרויד, רייך, לאקאן (Lacan Freud, Reich)(2). כל הנסיונות הללו הותירו את המארכסיזם שלם פחות או יותר. כרגיל, מתמרנים את תיאורית המינים ואת הנשים, על־מנת שיתאימו לקשיחותו של האדון.

לאט לאט מתברר, כי ההערצה היוצאת דופן לתורת מארכס מהווה מכשול רציני להצלחתו של הפמיניזם הסוציאליסטי. מארכס והמסורת המארכסיסטית אינם רק עיוורים לשאלת המינים ואינם רק פוסחים על הנשים; הם פטריארכליים באורח פעיל! אין הם רק צודקים למחצה, כדי שאפשר יהיה למלא את החסר על־ידי הוספת דיכוי הנשים לרשימת הנושאים וסוגי הדיכוי האחרים (קבוצות אתניות, ילידים, נכים, זקנים, הסביבה, עוצמה גרעינית... ונשים). המארכסיזם הוא בתמציתו תיאוריה המתבססת על עליונות הגבר.

ביקורת מפורטת בכיוון זה נשמעת זה עתה משלושה מקורות בפמיניזם הסוציאליסטי. ראשית, פירושים חדשים למסורת הסוציאליסטית של המאה ה־19 מצביעים על המארכסיזם כעל עמדה דוגמאטית, צרה וגברית בתיאוריה ובאיסטרטגיה, במסגרת תנועה "אוטו־פית" רחבה ורבת־פנים. לפני עליית המארכסיזם כתורה שלטת, היה הסוציא־ליזם "אידיאל הומאניסטי של שחרור לכל – האידיאל של חברה שיתופית, משוחררת מכל אי־שוויון, לרבות אי־השוויון המיני".(3) שנית, תאוריות "השוני" רואות במארכסיזם תורה פאלוצנטרית (מרוכזת באיבר הגברי), כלומר מערכת מושגית, "המצמצמת את שני המינים לכדי דגם אחד (גברי מעיקרו), ומזהה את האינטרס של הגבר עם האינטרס הכלל־אנושי".(4) מבחינה זו זהים יסודותיו ההכרתיים וההווייתיים של המארכסיזם לאלה של התורות הבורגניות, שהוא אמור לקעקען.

המקור השלישי לביקורתו של הפמיניזם הסוציאליסטי על המארכ־סיזם מתגלה בניתוח החיים הכלכליים, בניתוח הדרכים שבהן נוצרים ומשתמ־רים יחסי המינים בתוך תהליכי העבודה הקפיטליסטיים עצמם, ובאמצעותם. "חלוקת העבודה על־פי המין איננה "תפקודית" בקפיטליזם; היא אחת התכונות המגדירות אותו, והיא מרכזית כמו עבודה בשכר וערך־עודף".(5) הקפיטליזם הוא מערכת מחולקת על־פי המין, אלא שהמארכסיזם מעולם לא זיהה אותו בתור שכזה. בהמשך, ברצוני להאיר אספקטים מסויימים של מסלול הביקורת השלישי.

העיקרון הארגוני היסודי ביותר של הקפיטליזם הוא חלוקת העבודה על־פי המין. חלוקה זו מעוגנת במהותו של כל מגזר ומגזר במשק, והמשכיותה הובטחה – על־פני כל השינויים האחרים שחלו במרוצת הזמן – באמצעות מגוון של מנגנונים. במונחים של שוק־העבודה, נשים וגברים מופרדים אלה ומאלו; הם עובדים במקצועות שונים, במקומות שונים, בשעות אחרות. במונחי הציפיות, הנסיבות וההוויות בעבודה – וכתוצאה מכך, במונחי

מודעותם למשטרים הכלכליים והחבר־תיים – נשים וגברים חיים בעולמות נפרדים.

בניתוח הקפיטליזם התעלם מארכס כמעט לחלוטין מהחלוקה על־פי המין.[6] (אנגלס הכיר בקיומה, אך התכחש למשמעותה החברתית; הוא פטר אותה כ"תוצר טהור ופשוט של הטבע"[7]). ההתכחשות לחלוקה על־פי המין הביאה את מארכס להתעלמות מהאישה כייצור כלכלי עצמאי ובעל משמעות – כמו במניפסט הקומוניסטי, המדבר על "יחסו של הפרולטאר אל אשתו ואל ילדיו"[8]; או כמו ב"קפיטאל" (כרך 1), שבו מארכס מכיר "בהבדל שבין כוח העבודה של גברים ונשים, ילדים ומבוגרים... ואולם שני גורמים אלה אינם כלולים בדיוננו כאן". התכחשותו של מארכס למשמעות שבחלוקה על־פי המין הולידה תוצאה חמורה הרבה יותר – ש"האוניברסליות" הגברית יוחסה למערכת הקפיטליסטית כולה.

עבודה כמושג גברי

במרכז תורתו של מארכס נמצא מטריאליזם הרואה בעבודה את התכונה האנושית בה"א הידיעה. אולם, למעשה, הגביל מארכס את מושג העבודה לעיסוקיהם של גברים. במרכז האיסטר־טגיה המהפכנית שלו ניצב מעמד הפועלים המאורגן, בתפקיד הקברן של המערכת הקפיטליסטית. למעשה, היה מעמד זה בעיניו זהה לגברים של המעמד, בעוד ש"משפחותיהם" מצו־רפות אליו כסרח־עודף. כמובן, אותו פאלוצנטריזם תיאוריטי ומעשי אינו מיוחד למארכס. הוא היה קיים בתנועה הסוציאליסטית במאה ה־19 כמרכיב המשרת את האינטרסים של הקבוצה הדומיננטית בקרב הפועלים–הגברים: האומנים שמקום עבודתם במשלטי הקפיטליזם התעשייתי. מארכס הפך להיות דוברם של אינטרסים אלה, וכתוצאה מההערצה למארכס בתנועה הסוציאליסטית, היא ננעלה על שימור היחסים והערכים הפטריארכליים.

אותו סוציאליזם–מארכסיזם פטרי־ארכלי פיאר את הפועל המקצועי, הגבר המאורגן, בתור "הפועל". חיי עבודתו של הפועל המקצועי במרוצת יום העבודה, השבוע וכל ימי־חייו – יום עבודה של שמונה שעות, שבוע של ארבעים/שלושים וחמש שעות, המסלול המקצועי – אלה הפכו למקצבים מקובלים, תקניים, של עבודה בתור שכזו. הסדנה או בית־החרושת בתור מקום העבודה, מעמד השוליא כדרך הכניסה ותהליך ההכשרה; המיומנות בתור נשקו הפוליטי של המונופול המקצועי; האיגוד המקצועי בתור מקור הגנה בלעדי לפועל המאורגן; בוררות כנוסח עימות ופעילות הגומלין עם המעביד – תקני האומנות הללו הפכו קנה־מידה לעבודה של ממש. על־פי קריטריונים אלה נשפטו כל שאר הפעילויות – ונמצאו לוקות בחסר.

בכלכלית, פוליטית ורעיונית, הוחזק הפועל המקצועי, הגבר, כאמת־מידה לפועל ולמעמד הפועלים. דגם זה תואם אך בקושי את הפועל הבלתי־מקצועי, במיוחד את זה החשוף באורח קבוע לאבטלה, ולכן הוא משכיר עצמו לכל עבודה, בזמן ובמקום בהם היא נמצאת; הדגם הזה מקפח את מי ששייך לקבוצה אתנית שונה או לגזע אחר; אך חשוב מכל, לא כלולות בו נשים, ובמיוחד לא נשים נשואות ובעלות המשפחה.

למעשה, הסוציאליזם הפטריארכלי מכיר בנשים פועלות רק כאשר הן תואמות במידה מירבית את דגם הפועל המקצועי. נשים נחשבות כפועלות רק כאשר הן עובדות באותו הזמן, באותו מקום ובאותם המקצבים כמו הגברים – הווה אומר, כשהן גלויות לעין בתחום המשק הגברי השולט. אם כן, יש לנשים עובדות אלו זכות מסויימת לארגון מקצוע ולהגנה; זכות כלשהי להסדרים ממלכתיים ולהגנה. על נשים אלו

מדווחים במפקדי אוכלוסין ובסטטיס־טיקה הרשמית, והן הנושא לפיסקאות, פרקים ומונוגראפיות על "נשים ועבודה". במלים אחרות, הסוציאליזם־מארכסיזם הפטריארכלי מייחד את "המשק" ואת ה"מעמד" כקאטגוריות גבריות, שאליהן ניתן לצרף את מעט הנשים הדומות לגברים במידה מספקת; את כל שאר הנשים מקבצים יחד בקאטגוריות של "מין" או "משפחה". הן אינן זכאיות לשאת בתואר "פועל", והן משתייכות למעמד רק באמצעות קרובי־משפחתן הגברים – בגישה הסוציאליסטית כמו במשק הקפיטליסטי, מקומן בפריפריה.

קיימת דוגמה קלאסית לאותו פאלוצנטריזם, המשותף לפרשנים סוציאליסטים ובורגנים כאחד: מחקר ה"מהפכה" לגבי חלקן של הנשים בכוח העבודה לאחר מלחמת העולם השניה. מספרים כי מראשית המאה עד שנות ה־50 היוו הנשים כ־20% מכוח העבודה באוסטרליה, וכי רק 6% מקרב הנשים הנשואות יצאו לעבודה; אחר כך, בתקופת הגיאות שלאחר המלחמה החלה זרימת נשים אל שוק העבודה; עד 1980 הוכפל כמעט אחוז הנשים המסווגות רשמית כיוצאות לעבודה, והגיע לכ־34% מכלל אוכלו־סיית הנשים באוסטרליה (כולל מעל 60% מכלל הנשים הנשואות). כיום מעל 37% מכוח העבודה הכללי הן נשים. עובדות שונות נחשבות להיות תולדה של תמורה זו: יותר נשים משתייכות לאיגודים המקצועיים, יותר נשים מצביעות בעד מפלגת העבודה האוסטרלית; מופיעות תביעות חדשות לשכר שווה, מעונות־ילדים לנשים עובדות, חופש־תכנון הלידות וקץ לאפליה המינית.

אולם סיפור זה אינו אלא הטעייה פטריארכלית, המתכחשת לנסיון העבודה ההיסטורי של הנשים ומאבק־יהן בדיכוי, על־ידי הגדרת העבודה וכוח העבודה במונחים "אוניוורסליים" גבריים. מתעלמים לגמרי משני תחומי עבודה חשובים, שבהם עסקו נשים לפני שנות ה־50, כאשר נעדרו מן המשק הגברי השליט. התחום הראשון – משק הבית – מתחיל לזכות לתשומת־לב כלשהי מצד הפמיניסטיות (ומצד אחרים); לאט לאט הוא רוכש הכרה כצורת עבודה שהיא אמנם "שונה", אך בכל־זאת ראויה להימנות על העבודה "הממשית". התחום השני הוא בכלכלה המקומית, ולא בזו הקפיטלי־סטית, השלטת.

האישה העובדת

במרוצת המאה ה־19 ועוד זמן רב במאה ה־20 עסקו נשים נשואות רבות במעין כלכלה קפיטליסטית בלתי־פורמאלית, שבחלקה הגדול התבססה על הבית ועל סביבתו. אין אפשרות לקבוע את מימדיה של כלכלה זו, שכן הכלים שבהם השתמש הניתוח הכלכלי "האוניוורסלי"־גברי – ואין זה משנה אם מדובר במפקדי–אוכלוסין או בגביית מיסים, במפקחי עבודה, או בפעילי איגוד־מקצועי או במארכסיסטים – כלים ואנשים אלה לא התאימו צורך זה.

במסגרת כלכלה מקומית זו, היו בעלות משפחה יוצאות מדי פעם, לפרקי־זמן קצרים, מבית לבית אחר או למקומות עבודה גבריים יותר, שם עסקו באותה העבודה, או בעבודות דומות לאלו שעשו בביתן. לחילופין הן לקחו עבודה בשכר הביתה.

בכל המקרים, הגורם הקובע היה מידת התאמת העבודה בשכר לתפקודה הביתי של האישה – במונחים של זמן, מקום, ניידות ומיומנויות. במילים אחרות, הגורם הקובע היה תאום מירבי בין הצרכים והאפשרויות הפינאנסיים, הרגשיים, האידיאולוגיים והחומריים. בכל המקרים התנהלה עבודת הנשים מחוץ לתחום המגבלות, ההגנה, הפיקוח והארגון של הכלכלה הגברית השלטת, ומחוץ לתנועה הסוציאליסטית הגברית.

היו לפחות חמישה סוגים של עבודות כאלו:

1. מכירת מיומנויות פרטית. בעלות משפחה מכרו את כוח עבודתן המקצועי בעבודות משק־בית, למשקי־בית אחרים (כביסה, גיהוץ, ניקוי, טיפול בילדים, זנות מקרית).

2. מכירה פרטית של תוצרת בית/ מצרכים. בעלות משפחה ייצרו מצרכים לשימוש עצמי ומכרו את העודף, או ייצרו בכוונה תחילה עודף למטרת מכירה.

3. השכרת חדרים, קבלת דיירים בפנסיון מלא או ללינה וארוחת בוקר. בעלות משפחה מכרו שרותי בית לזרים.

4. הפעלת עסקים זעירים, בתוך הבית או בקרבתו (חנויות זעירות, תפירה, הוראת מוזיקה).

5. עבודות־חוץ (עבודות שנמסרו על־ידי בתי־מלאכה ובתי־חרושת לביצוע ביתי).

צורה זו של עבודה קפיטליסטית ביתית היתה הקרובה ביותר לצורות הנהוגות במשק הגברי השליט. היא זכתה לתשומת ליבם של האיגודים המקצועיים, אך בדרך כלל הללו היו מוטרדים יותר מהשפעת עבודת הנשים על חבריהם, עובדי בתי־החרושת, מאשר הישרדותן הכלכלית של נשים העובדות בביתן.

מארכסיסטים, כמוהם כאנשי הבורגנות, בבואם לבחון את צמיחתו והתפתחותו של הקפיטליזם, התעלמו מכל אותה עבודה קפיטליסטית מקומית. התעלמות זו הפכה את "האישה הנשואה העובדת אחרי מלחמת העולם השניה" לתופעה ייחודית, לבעיה: מדוע הצטרפו נשים כה רבות לכוח העבודה במועד זה? מן העבר השני, מן הניתוח ההיסטורי של עבודת הנשים, אפשר לומר שהן עצמן השתנו אך מעט; הן לא הצטרפו אל כוח העבודה – כוח העבודה הצטרף אליהן: התפשטותו וגיוונו של השוק הקפיטליסטי השליט, ודרכי ארגונו אחרי המלחמה, הביאו להכללתם ולייעולם של אותם "כיסים" של כלכלה קפיטליסטית מקומית. כתוצאה מכך נעשו שוק עבודה זה והמועסקים בו גלויים יותר לעיני עורכי הניתוחים הפטריארכליים. ראות משופרת זו – ולא מציאות חדשה – היתה מקורה של זרימת הנשים הפתאומית־כביכול אל כוח העבודה.

מציאות דומה קיימת עד היום. העבודה נעשתה רציונלית קצת יותר, אך נשים בעלות משפחה עדיין מרבות לעבוד במשק מקומי במהותו; עבודתן עדיין מאורגנת על־פי אותם עקרונות כמו בעבר: אפשרות התאום בין שני תחומי עבודתן (במחשפה ובשכר) לבין צרכי־הקיום שלהן, בחיי היום־יום ולכל אורך חייהן.

1. מכירת מיומנויות. במקום מכירה פרטית בין שכנים בא תיווכן של חברות שרותים וסוכנויות ממשלתיות. בעלות משפחה עוסקות היום באותן עבודות חלקיות במכבסות שכונתיות, בחברות לניקוי בתים, בשרותי עזרה ביתית, בריכוזי טיפול יום בילדים ובמכוני עיסוי.

2. מכירת מצרכים. המכירה המקומית של מוצרי בית אורגנה על־ידי חברות קפיטליסטיות במסגרת של רשתות שיווק מסחריות; התוצר הביתי הפך לסחורת מותרות מסחרית, מלאכת־יד וכדו'.

3. השכרת חדרים ושרותי בית הצטמצמה כנראה מאד, אך היא קיימת עדיין בצורה של כעין מלונאות זולה והולכת והיא נעשית משמעותית כחלק מתעשיית התיירות.

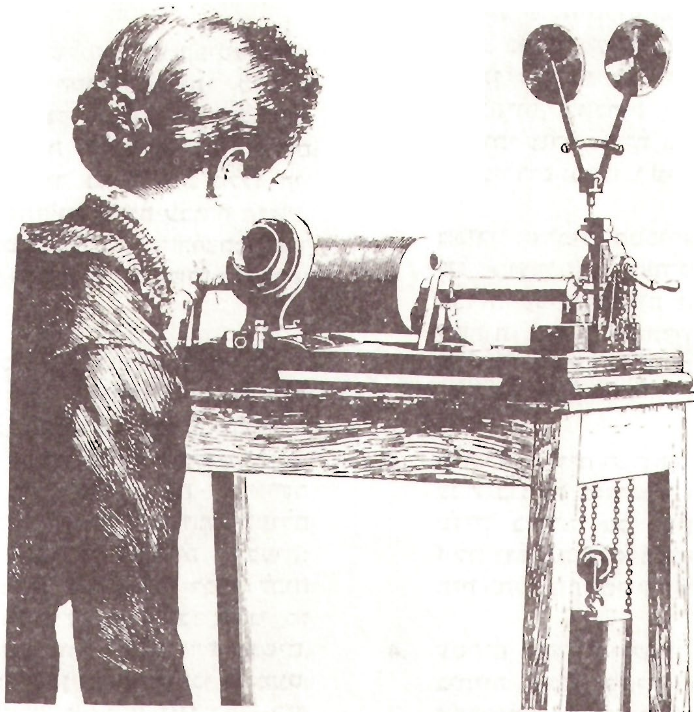
4. עסקים זעירים. רישומן של חברות ביתיות הגיע לשיא. רבות מהן מספקות שרותים מיוחדים לחברות עסקיות, למשקי בית ולפרטים.

5. עבודת־חוץ. יש מעט מידע אמין על היקפן, אך ישנם מומחים לשוק העבודה הסבורים שמספרן של מקבלות עבודות החוץ עולה, הואיל ומעבידים רבים יותר מנסים לצמצם את עלות הייצור בעת השפל. לצד התחום המסורתי של תעשיית הטקסטיל ניכר משקלה באריזה, בעבודות הרכבה קלה ובעבודות משרדיות.

רוב העבודה במשק הקפיטליסטי המקומי מתבצעת בעבודה חלקית; ובתקופת השפל הנוכחית זהו אחד התחומים המעטים ההולך ומתפשט. יתרה מזו: במקום שתהליכי הכלכלה הגברית השלטת יבלעו את הכלכלה המקומית, נראה שנוטים להעתיק ולהרחיב את התבניות המקומיות. הולך ועולה מספר הגברים העובר לצורות עבודה שקודם לכן היו שמורות לנשים: עבודה חלקית, עבודת־חוץ, עבודה המתבססת על הבית, אבטלה מחזורית, אבדן המקצוע או, לחילופין, הסבה מקצועית, שבירת מסלול העבודה מטעמי הורות, משרות שמתחלקות בין שניים או יותר.

מעמד ומין

גישה סוציאליסטית־פמיניסטית להבנת השילוב המורכב של מין ומעמד, היא חיונית לא בלבד בתיאוריה, אלא גם במעשה הכלכלי היום־יומי. להגדרתם של "עבודה", של "מעמד", של "כוח־עבודה" בקאטגוריות גבריות יש חלק נכבד בהמשך כפיפותן של הנשים. הגדרות אלו גם מונעות מאיתנו להבחין בתמורות חשובות החלות בתהליכים הכלכליים של הקפיטליזם המשתנה בלי־הרף. חלה נסיגה בהגמוניה של עובד־הכפיים־הגבר בתוך מעמד הפועלים; הוא הוחלף בקבוצה מגוונת יותר של עובדי שרותים ובעלי תפקידים טכניים, שביניהם רבות הנשים. תביעות

האם שום דבר לא השתנה מאז?

חדשות לשעות עבודה גמישות ולעבודה חלקית -- כנגד הקשיחות המסורתית ביחס לזמן העבודה - מופיעות מצד העובדים וגם מצד המעסיקים, מסיבות שונות ובתנאים שונים. מקום העבודה של הפועל המקצועי משנה את צורתו ומתמלא ברובוטים, במחשבים ובמסופים טלפוניים. התפישה הישנה של "ענינים תעשייתיים" מתרחבת עד־כדי אי־נוחות כתוצאה מתביעותיהם של עובדים אחרים - ביחס לאפליה, טיפול ילדים, חופשות לידה, הטרדה מינית, אמצעי־מניעה והפלות.

הסדר הפטריארכלי הישן על דגמיו הסטאטיים ועל הגדרותיו, שוב אינו תואם את הממשות הכלכלית החדשה. כיצד ובאיזו מסגרת יתחמו את "כוח העבודה" בדיונים על תוכנית גימלאות ארצית? האם אפשר להרחיב את מושג "העבודה החלקית הקבועה" די הצורך, כדי להגן על נשים המנוצלות מאוד במגזר המקומי?

חשיבותם של נושאים כאלה זוכה להכרה גוברת, אך האיגוד המקצועי והתנועה הסוציאליסטית מתקשים בשילובם באיסטרטגיה הכוללת שלהם. אכן, השילוב יישאר בלתי־אפשר עד אשר יוחלף הדגם המיוחד של פועל־הכפיים־הגבר, בעל המקצוע. עברה תקופתם הן של הפועל המקצועי והן של האינטלקטואל־סניגורו. עתה יש להפקיע מידם את המושגים של "עבודה", "מעמד" ו"מהפכה", ולהעבירם לרשות הכלל.

הערות:

1. Barrett, Michèle (1980), *Women's oppression today. Problems in marxist-feminist analysis,* Verso, London.
   Fox, Bonnie (1980), 'Introduction', in Bonnie Fox (ed.), *Hidden in the household. Women's domestic labour under capitalism,* The Women's Press, Toronto, p. 172-186.
2. Mitchell, Juliet (1974), *Psychoanalysis and feminism,* Allen Lane, London.
   Zaretsky, Eli (1976), *Capitalism, the family and personal life,* Pluto, London.
   Rubin, Gayle (1975), 'The traffic in women. Notes on the political economy of sex', in Rayna R. Reiter (ed.), *Toward an anthropology of women,* Monthly Review Press, New York.
3. Taylor, Barbara (1983), *Eve and the new Jerusalem. Socialism and feminism in the nineteenth century,* Virago, London.
4. Campioni, Mia & Gross, Elizabeth (1983), 'Love's labours lost: marxism and feminism', in Judith Allen & Paul Patton, *Beyond marxism? Interventions beyond Marx,* Intervention Publications, Sydney, p. 136.
   Eisenstein, Hester & Jardine, Alice (1980), *The future of difference,* Barnard College Women's Centre & G.K. Hall & Co., Boston.
5. Game, Ann & Pringle, Rosemary (1983), *Gender at work,* George Allen & Unwin, Sydney, p. 14.
6. Weinbaum, Batya (1978), *The curious courtship of Women's Liberation and socialism,* South End Press, Boston, p. 34-47.
7. Engels, Frederick (1968), 'The origin of the family, private property and the state', in Karl Marx & Frederick Engels, *Selected works,* Progress Publishers, Moscow, p. 577.
8. Marx, Karl & Engels, Frederick (1968), 'Manifesto of the Communist Party', in Karl Marx & Frederick Engels, *Selected works,* Progress Publishers, Moscow, p. 44.
9. Marx, Karl (1970), *Capital, Vol. I, International Publishers, Moscow, p. 351.*
10. *Oakley, Ann (1974), Housewife,* Penguin, London.
    Berk, Sara F. (ed.) (1980), *Women and household labor,* Sage, California.
    Ferber, Marianne A. (1982), 'Women and work: issues of the 1980s', *Signs,* Vol. 8, No. 2.

Zukunft

יוזף הינדלס

אוטו באואר ואנטוניו גראמשי

לאחר שבירתה של תנועת הפועלים האוסטרית, בפברואר 1934, הכריזו המנצחים הפאשיסטים על "מותו של האוסטרו־מארכסיזם"; בשעה שאוסטריה סופחה לגרמניה של היטלר, במארס 1938, הכריזה מכונת התעמולה של גבלס שנית על מותו של האוסטרו־מארכסיזם. אחרי 1945 התכחשו הפרגמטיסטים בשורות תנועתנו עצמה למורשת האוסטרו־מארכסיסטית, משום שהתכוונו להפוך את המפלגה הסוציאל־דמוקרטית למפלגה "כללית".

אף על פי כן, עדים אנו עתה לתחייה של האוסטרו־מארכסיזם בתנועת הפועלים הבינלאומית. כיצד להסביר תופעה זאת? מאז כשלונה של הפילוסופית הניאו־רפורמיסטית, שדיברה על קפיטליזם מטוהר ונעדר משברים, קיים צורך חזק באידיאולוגיה אצל מי שאינם מוכנים לוותר על מטרות הסוציאליזם. במצב זה יש לעושר הרעיוני של האסכולה האוסטרו־מארכסיסטית כוח־משיכה רב.

המארכסיסט האיטלקי המנוח, לומבארדו ראדיצ'ה, העלה בשעתו, בסמינר שהוקדש לאוטו באואר, את השאלה: "למי, בעצם, שייך אוטו באואר?" מצד המשתתפים האוסטריים השיבו לו: "אנו גאים באוטו באואר, אבל הוא אינו שייך לנו בלבד, אלא לכל המארכסיסטים הנאבקים על חידוש חרותם!" ואז הסביר ראדיצ'ה, שאותו הדבר נכון גם ביחס לאנטוניו גראמשי, וכי יש נקודות מגע רבות בין גראמשי לבין התיאורטיקן של האוסטרו־מארכסיזם. הטיפול במכלול נושאים זה מוטל על דור הוגי המארכסיזם של ימינו.

עד כמה צדק לומבארדו ראדיצ'ה מתברר עתה מהספר של דטלב אלברס, "אוטו באואר ואנטוניו גראמשי – נסיון לגישה חדשה"(1). מה שמקסים באותה עבודה הוא יושרו של המחבר, אומץ ליבו לכבוש לו דרכים חדשות, לבקר את ההוגים הגדולים מן העבר ולהצביע על נקודות תורפה, למרות הכבוד שהוא רוחש להם. זאת ועוד: דטלב אלברס משוחרר מזרמים אופנתיים ומסיסמאות. אין הוא מתמוגג מאיזה "סוציאליזם חדש", אלא מכיר בכך, שתנועת הפועלים הקיימת חייבת להשתנות ולהתחדש.

נגד אני־קומוניזם וולגארי

ההשוואה בין התורות של אוטו באואר ואנטוניו גראמשי עומדת בניגוד לכללי האנטי־קומוניזם הוולגארי: הלא האחד נשאר קומוניסט עד יום מותו, ואילו השני נפטר כסוציאל־דמוקרט שמאלי. מה, אם כן, יכול להיות משותף

מתוך Zukunft ("עתיד"), כתב־עת סוציאליסטי לפוליטיקה, כלכלה ותרבות, וינה, אוסטריה, פברואר 1984.

לשניהם? אבל לצד ההבדלים העמוקים היו גם חפיפות. ראשית כל, שניהם ניסו ליישם דרכי מחשבה ושיטות מחקר מארכסיסטיות על תופעות חברתיות חדשות. גם הקומוניסט האיטלקי וגם הסוציאל־דמוקרט האוסטרי היו מארכ־סיסטים לא־דוגמטיים, בעלי מחשבה עצמאית.

אנטוניו גראמשי

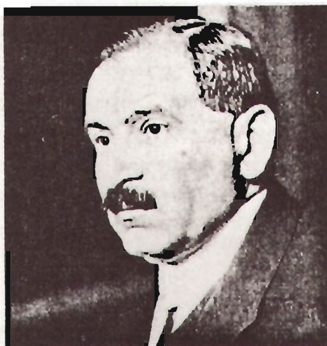
אנטוניו גרמאשי מעולם לא ניתק את יחסיו עם התנועה הקומוניסטית. לעומת זאת ביקר ללא רחמים מיני תיאוריות מוטעות, שמילאו תפקיד מסוכן בתקופת סטאלין. כוונתנו במיוחד ביחס לתורת ה"סוציאל־פאשיזם" הס־טאליניסטית, שראתה את הסוציאל־דמוקרטיה כחלק מן הפאשיזם. בשנים הרבות שגרמאשי בילה בבתי־הסוהר של הדיקטטורה הפאשיסטית – כשהוא עוסק בעבודתו התיאוריטית גם בתנאים אלה – הוא הבין שפאשיזם וסוציאל־דמוקרטיה מנוגדים זה לזה כמו אש ומים.

אוטו באואר מצידו לא נפרד מעולם מן הסוציאל־דמוקרטיה. במפגיע הוא הזהיר את הסוציאליסטים השמא־ליים בפני ניתוק ממפלגת־האחות הגדולה, הרפורמיסטית במהותה. אבל הוא מתח ביקורת מרה – במיוחד בשנות הגלות אחרי פברואר 1934 – על החולשות, השגיאות והכשלונות של הסוציאל־דמוקרטיה, שהתרחקה מן העקרונות הסוציאליסטיים. יתר על כן, הוא נהג גם בביקורת עצמית בנוגע למדיניות של הסוציאל־דמוקרטים האוסטריים – תופעה נדירה אצל עסקני צמרת.

המשותף לשני המארכסיסטים היה נסיונם לשנות איש־איש את מפלגתו בלי לגרום לפילוג נוסף. בשינויים אלה ראו שניהם תהליך מסובך ומלא סתירות, שאינו דורש אומץ לב בלבד, אלא גם סבלנות אין־קץ. גם אוטו באואר וגם אנטוניו גראמשי לא התייחסו באהדה להתלהבות הפסבדו־מהפכנית; דוגמטיות וכיתתיות היו זרות לרוחם.

דטלב אלברס מתאר בצורה קולעת את משמעותו ההיסטורית של האוסטרו־מארכסיזם. למבקריו, החוזרים ומעלים את מפלת פברואר 1934, הוא משיב:

"מימין כמו משמאל טוענים נגד העיסוק באוסטרו–מארכסיזם תוך התייחסות לבעיות ההווה, שהוא יוליד רק מהדורה חדשה של שגיאות ישנות. משפט ההיסטוריה, כך טוענים, שהתגלה בכשלונה של הסוציאל–דמוקרטיה האוסטרית – ושל אוטו באואר במיוחד – אל מול מסע הנצחון של הפאשיזם, דן אותו לחלוטין לכף חובה. כל חידוש או המשך של מחשבת האוסטרו־מארכסיזם, בכל שיפוץ שלא יכניסו בה, פסול איפוא, לפי דעה זו, מלכתחילה.

אוטו באואר

לי נראה, כי ביסודה של הערכה שלילית כזאת מונח בלבול בין "היסטוריסופיה מוצדקת" לבין "היסטוריציזם". לאוטו באואר נודעה השפעה פוליטית עצומה על מפלגתו בימי הרפובליקה האוסט־רית הראשונה; לכן נכון לבדוק כל אחת מהתבטאויותיו לא רק מצד הקשרן ההיסטורי, אלא יש גם לשאול, באיזו

מידה הן תרמו -- בוודאי בעל־כורחו של אוטו באואר -- לאותה מפלה גורלית של תנועת הפועלים האוסטרית.

אולם עלינו להסתייג באותה מידת־נחרצות מה"היסטוריציזם" השולל מהשקפותיו של באואר כל מימד תיאורטי, מעבר להסברם ההיסטורי, או שמציג אותן כהשקפות שאבד עליהן הכלח לנוכח המפלה של 1934".

חשיבותם של באואר וגראמשי ביחס להווה מובלטת בספר זה באופן מיוחד:

"אמנם התחוללו שינויים מכריעים בקנה־מידה עולמי בכל הנוגע למאזן הכוחות הפוליטי־חברתי במשך השנים שחלפו מאז, אבל נראה לנו, כי שני מארכסיסטים אלה, בני הדור השלישי, הם אקטואליים עד מאד ביחס לתפקידים המוטלים עתה על תנועת הפועלים; הם אקטואליים לאין־ערוך מהדור שלפניהם, ומוצרים מארכסיסטיים רבים, הקרובים לנו מבחינת הזמן יותר מאוטו באואר ואנטוניו גראמשי."

שניהם נפטרו לפני מלחמת העולם השניה ולא זכו לראות את השינויים שבאו לאחר 1945. אוטו באואר קיווה עד מותו, כי בגרמניה עוד תתחולל מהפכה סוציאליסטית נגד היטלר. כפי שנראה מעזבונו[2], בגלל סיבה זו לא צידד בעצמאותה המחודשת ובריבונותה של אוסטריה. אין לחפות על שגיאה זו, המשותפת לו ולפרידריך אדלר. אך צריך להבין אותה מתוך ראיית התקופה והמסורת המיוחדת של הסוציאל־דמוקרטיה האוסטרית, שהטיפה בשנים 1918–1933 לסיפוחה של אוסטריה לגרמניה.

החווייה של מהפכת אוקטובר

אוטו באואר ואנטוניו גראמשי – כמוהם כמו כל אותו הדור של מארכסיסטים – חיו תחת הרושם של מהפכת אוקטובר ברוסיה, ששינתה את פני העולם. תחילה ציפה באואר להתמוטטות המשטר הבולשביסטי. הוא שינה את דעתו במהרה, והגן בחירוף נפש על ארץ הסובייטים, הנתונה לאיומי השמדה מצד הקפיטליזם הבינלאומי. עמדתו של אוטו באואר ביחס למהפכה הרוסית ולחברה הסובייטית התבטאה בסיסמה: "סלקו ידיכם מרוסיה הסובייטית!", שמילאה תפקיד חשוב בכל ההפגנות של הסוציאל־דמוקרטיה האוסטרית. גישה זו היא שהובילה לקרע בינו לבין מורו וחברו קארל קאוטסקי והיא יצרה גם עימות מתמיד בינו לבין המפלגות הסוציאל־דמוקרטיות הימניות שהשתייכו לאינטרנציונאל הסוציאליסטי.

אנגלברט דולפוס[3] כינה את אוטו באואר "בולשביק", אך הוא מעולם לא היה כזה; הוא לא התעלם מהבעיות, הניגודים הפנימיים והסכנות, המתלווים למהפכה סוציאליסטית בארץ מפגרת מבחינה כלכלית, ונתונה לאיומים מבחוץ. הוא הצטער על השעיית החרויות הדמוקרטיות בידי הבולשביקים ועל ממשל־האימים של סטאלין לאחר מכן. אלא שבאותו הזמן טען שבנסיבות היסטוריות של דלות, נחשלות ומצור חיצוני, אי־אפשר להימנע מ"סוציאליזם של עריצות". לפי דעתו היתה מפלת הבולשביקים מובילה רק לתנופת־נצחון של מהפכת־הנגד ולפיכך להחלשת תנועת הפועלים הבינלאומית. הוא ציפה, שלאורך ימים יתחולל שינוי פנימי בחברה הסובייטית, והיא תתגבר על נחשלותה.

אנטוניו גראמשי מצידו נמנע מכל מחלוקת גלויה עם האינטרנציונאל השלישי; לעומת זאת הוא מתח ביקורת על רדיפת בולשביקים וותיקים בברה"מ, בכל עת שנפגש עם מנהיגים קומוניסטיים. דברים רבים שכתב הביעו מחאה עקיפה נגד שיטות הטרור הסטאליניסטי והשיעבוד לביורוקרטיה.

האסטרטגיה הסוציאליסטית במערב

בשאלה מכרעת שררה תמימות־

דעים בין השניים: האסטרטגיה הבול־שביסטית, שהובילה לנצחונה של מהפכת אוקטובר, היא בלתי־ישימה בארצות התעשייתיות המפותחות במערב. תנועת הפועלים המערבית חייבת, אם כן, לפתח אסטרטגיה משלה, התואמת את המסורת ההיסטו־רית ואת התנאים החברתיים הייחודיים של חלק עולם זה. ושניהם ידעו, כי אין רק דרך אחת לסוציאליזם, אלא דרכים רבות.

מארכס ואנגלס לא יכלו לנסח את האסטרטגיה של תנועת הפועלים במערב, שכן בימיהם עמדה עדיין המהפכה הבורגנית על סדר היום. רק מאורע אחד היה עשוי להצביע לעבר העתיד: מאבק הגבורה של הקומונה הפריסאית של 1871 – הנסיון להגשים את מטרותיה של מהפכה פרולטארית בעיר אחת ויחידה. אך נסיון זה נכשל ולא היה צריך לחזור עליו.

לכן היה מובן מאליו לאוטו באואר ואנטוניו גראמשי, שפיתוחו הנוסף של המארכסיזם לגבי המארכסיסטים האירו־פיים, משמעותו היא יצירת בסיס תיאורטי לאסטרטגיה סוציאליסטית בארצות התעשיה הקפיטליסטית המפותחת. הם ראו עצמם חייבים לבדוק במה נבדלת החברה באותן הארצות מזו של ראשית הקפיטליזם; אילו שינויים מבניים חלו ברבדי החברה השונים, כולל מעמד הפועלים; איך השתנה בנין־העל הפוליטי־רעיוני.

אצל דטלב אלברס מובאים ניסוחים, שכתב אנטוניו גראמשי בבית־הסוהר בשנת 1930; אלה מאירים באור בהיר את התפתחותו המחשבתית ומעידים עד כמה התרחק מדרכו של סטאלין:

"נדמה לי, כי לנין הבין שאותו מעבר ממלחמת תנועה, כפי שהצליחה ב־1917 במזרח, אל מלחמת החפירות במערב, היה בבחינת אפשרות יחידה: הצבאות נדחסו שם בשטח מצומצם, באשר לרשותם כמויות תחמושת בלתי־מוגבלות. המבנים החברתיים במערב היו מסוגלים להפוך מכוח־עצמם למערכת עמדות מחופרות. אך לנין לא הספיק עוד להעמיק נוסחה זו בעצמו..."

המושג של מלחמת חפירות, הלקוח מהמינוח של מדעי המלחמה, תופס אצל גראמשי מקום חשוב: בארצות המערב לא תיתכן "מלחמת תנועה" על־פי הדגם של המהפכה הרוסית. אבל אצל גראמשי הכרה זו לא מובילה לקרע עם המארכסיזם־לניניזם. הוא היה משוכנע בעומק ליבו כי לנין – שמותו ב־1924 פגע בו מאוד – היה מגיע אל אותן מסקנות עצמן, אילו זכה לחיים ארוכים יותר.

באותו הקשר שואל את עצמו כותב מאמר זה, האם מוצדק לראות באנטוניו גראמשי את אביו הרוחני של ה"אירו־קומוניזם"; האם המפלגות האירו־קומוניסטיות מתקדמות אל עבר אותו "סוציאליזם אינטגרלי" שהיה חלק חזון העתיק של אוטו באואר? ועוד הערה לענין זה: יש רק קשר מועט בין גראמשי לבין הזרמים השונים של ה"אירו־קומוניזם" בימינו. נראה, שהמשבר העמוק של המפלגה הקומו־ניסטית הספרדית מאפיין את מצבו האידיאולוגי של ה"אירו־קומוניזם". במפלגה הקומוניסטית האיטלקית מצויים בוודאי תיאורטיקנים מזהירים, ולאחדים מהם יש קשרים עם האוסטרו־מארכסיזם; אבל גם הם לא הצליחו עד כה להגדיר באופן משכנע את "הדרך השלישית", שחשיבותה מכרעת במחשבה האירו־קומוניסטית.

שליטה רוחנית ו"החברה האחרת"

גראמשי מדבר לעתים קרובות על "השליטה הרוחנית" המצויה בידי המעמדות השליטים, ואשר היתה חייבת להיות בידי מעמד הפועלים. בכך הוא התכוון לא רק לרכישת קולות הבוחרים, בכל שהדבר חשוב בדמוקרטיה הפרלמנ־טרית, אלא לחדירה אל כל תחומי

החיים באמצעות הרעיונות הסוציאליס־טיים, ולא באחרונה אל תחום התרבות והאמנות; המאבק הוא על העליונות האידיאולוגיה הסוציאליסטית.

מרוע הצליח הקפיטליזם להתגבר גם על משברים החמורים ביותר? בעיה זו מעסיקה את גראמשי פעמים חוזרות ונשנות, והוא משיב: מנגנון המדינה הבורגנית מצליח ליצור קונסנסוס בחלקים רבים של האוכלוסיה; וקונסנ־סוס זה אפשר רק מפני שהאגף הבורגני נשען על בתי־הספר, הכנסיה, אמצעי התקשורת, התרבות והאמנות; הוא מתגבר על המשברים הקשים ביותר בתוקף שליטתו הרוחנית.

על אנטוניו גראמשי מקובלת התיזה המארכסיסטית בדבר המדינה. בחברה המעמדית, המדינה משמשת מכשיר לדיכוי המנוצלים ומשרתת את האינטר־סים של המנצלים. אך הוא מוסיף: בארצות המתועשות והמפותחות של הקפיטליזם המערבי, המדינה היא מכשיר מורכב ומעודן, שלא רק מפעיל שיטות דיכוי, אלא ממלא גם פונקציות רוחניות, תרבותיות וחברתיות.

אצל האוסטרו־מארכסיסטים עוס־קים אך לעתים רחוקות בנושא ״השליטה הרוחנית״; אבל מדיניותם התרבותית ברפובליקה האוסטרית הראשונה התכוונה ליצור ״חברה אחרת״, סוצי־אליסטית בפועל. תפקידה של אותה ״החברה האחרת״ היה להתגבר על שליטתו הרוחנית של היריב גם בחיי־חולין; להציב כנגדו אלטרנטיבה בתחום הפוליטי־תרבותי. נוסף לאוטו באואר, רוברט דנברג ויוסף לויטפולד שטרן היה זה דווקא מאכס אדלר, שפיתח את העקרונות התיאורטיים והאידי־אולוגיים של אותה ״חברה אחרת״, שתפקידה היה לעצב את ״האדם החדש״.(4)

יריביו של האוסטרמארכסיזם התייחסו למגמה זאת כאל אוטופיה בלתי־מציאותית, שהתחסלה ב־12 בפברואר 1934. אבל למעשה, אותה אידיאולוגיה של ״החברה האחרת״ הוסיפה להתקיים, במיוחד בשנות המאבק המחתרתי נגד שתי הדיקטטו־רות הפאשיסטיות.(5) לוחמי מחתרת לא מעטים, שאופיים עוצב בנעוריהם על־ידי אותן צורות חיים חדשות, שאבו מהן את הכוח המוסרי, כדי לשחות נגד הזרם הפאשיסטי ולהישאר נאמנים להשקפת עולמם.

בין שתי מלחמות העולם לא נמצאה כמעט מפלגה סוציאל־דמוקרטית שתייחס ערך רב כל־כך להתמודדות עם המחשבה הבורגנית והאידיאולוגיה שלה, כמו זו האוסטרית. מעבר לכך: לא חסרו נסיונות לפתח לפחות ניצנים של תרבות חדשה, מתקדמת. הברכה ״ריעות״, השירים והמקהלות המדברות, היחס החדש אל חיי המין, שחרור האישה, חינוך הילדים ובני הנוער – כל אלה תרמו למאבק על דמות האדם החדש בחברה החדשה, כמוהם כאדרי־כלים שעיצבו את בניניה של ״וינה האדומה״.

באותה העת היה אנטוניו גראמשי כלוא בתאו בכלא הפאשיסטי. לו היה זוכה לראות שם סרט על ״וינה האדומה״, בוודאי היה מתלהב, למרות הסתייגותו מהמפלגות הסוציאל־דמוקר־טיות באשר הן. האוסטרו־מארכסיסטים הבינו, שהסוציאליזם אינו יכול להסתפק בפניה אל השכל; כדי לדחוק את השפעת יריביו הבורגניים ולכבוש מעמד רוחני עדיף לתנועתו, הוא חייב לדבר גם אל רגשותיהם של בני־האדם. בעיני האוסטרו־מארכסיזם היה הסוצי־אליזם זרם תרבותי.

תפקידם של האינטלקטואלים

יותר מתיאורטיקנים אחרים הדגישו אוטו באואר ואנטוניו גראמשי את חשיבותם ותפקידם של האינטלקטואלים במאבק למען הסוציאליזם. ללא ״צבא האינטלקטואלים״ – כניסוחו של אוטו

באואר – לא היה שלטון ההון מחזיק מעמד בחברה של דמוקרטיה פרלמנטרית; ואילו אנטוניו גראמשי חזר והדגיש, כי ללא רכישת חלק משמעותי מבין האינטלקטואלים לא תושג השליטה הרוחנית של מעמד הפועלים. שניהם לא התכוונו להפוך את תנועת הפועלים לתנועה של אינטלקטואלים; אדרבה, יש לרכוש את ליבם של האינטלקטואלים למאבק של מעמד הפועלים ולגייס את כישוריהם למענו. לא יתכן, שהם ייהנו מזכויות־יתר בתוך תנועת הפועלים.

אוטו באואר התכוון לרכוש את האינטלקטואלים במישרין למען תנועת הפועלים, כפי שהיתה מיוצגת באוסטריה על־ידי המפלגה הסוציאל־דמוקרטית הגדולה, הפעילה בחיים התרבותיים; ואילו אנטוניו גראמשי יצא מן ההנחה, כי לא ניתן לרכוש אינטלקטואלים ישירות למען תנועת הפועלים, אך אפשר לכרות איתם "ברית היסטורית" מתקדמת. אותה "ברית היסטורית" תפסה מקום חשוב במחשבתו של גראמשי; היא מזכירה מבחינות רבות את התנועות החברתיות החדשות בימינו, שבהן משתתפים אינטלקטואלים מתקדמים, שלא מצאו לפי שעה את הדרך אל הסוציאליזם.

במאמר זה לא ניתן לטפל בכל ההיבטים של ההשוואה בין הרעיונות של אוטו באואר ואנטוניו גראמשי. גם ביקורת אוהדת צריכה, בעצם, לטפל בשני ההוגים בנפרד. ככל שהיא נוגעת באוטו באואר, ביקורת זו חופפת בהרבה את ההנחות של הסוציאליסטים המהפכניים, כפי שהתגבשו במחתרת; היא קרובה גם להנחות האגף השמאלי, האופוזיציוני, בסוציאל־דמוקרטיה האוסטרית שלפני ה־12 בפברואר 1934, וכן לעמדותיו של מאכס אדלר.(4)

הערות:

1) Detlev Albers: Versuch über Otto Bauer und Antonio Gramsci — Zur politischen Theorie des Marxismus, Argumente-Verlag, Berlin, 1983.

2) Otto Bauer: Die illegale Partei — Aus dem unveröffentlichen Nachlaß, Paris, 1939.

3) ראש ממשלה (קאנצלר) של אוסטריה מאז 1932 ולמעשה דיקטטור מאז 1933, עמד כראש מפלגה ימנית שבשלב מסויים החלה לשתף פעולה עם הנאצים.

4) Max Adler: Neue Menschen — Gedanken über sozialistische Erziehung, Wien, 1924.
Julius Braunthal: Auf der Suche nach dem Millenium, Nürnberg, 1948.
G. Botz, H. Hautmann, H. Konrad, J. Weidenholzer (Herausgeber): Bewegung und Klasse — Studien zur österreichischen Arbeiterbewegung, Wien, 1978.
Alfred Proser: Literatur und Austromarxismus, Wien, 1980.

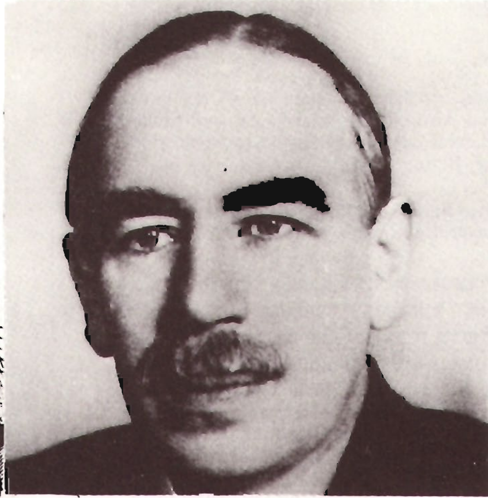
5) הדיקטטורה של דולפוס וזו של גרמניה הנאצית.

6) Max Adler: Linkskritik oder Linksgesinnung — Ausgewählte Schriften, Wien, 1981.

History of Political Economy

וויליאם או. תוויאט

קיינס על מארכס

ב־14 למארס 1983 חל יום השנה המאה למותו של קארל מארכס; ב־5 ביוני 1983 חל יום המאה להולדתו של קיינס. לכבוד יום השנה המשותף יש ענין להעלות מחדש את שיקול דעתו של קיינס ביחס ל״קפיטל״ של מארכס.

יתכן שקיינס באמת ״לא מצא את ידיו ואת רגליו אצל מארכס״ (רובינסון, 1980, 48) - אך מסקנתה של ג׳ואן רובינסון, כי הסיבה היתה ״שהוא מעולם לא הצליח לקרוא את מארכס״ (1973, הקדמה), נראית קיצונית מדי.

מתוך History of Political Economy, ארה״ב, כרך 15, מס. 4, חורף 1983/4. הכותב הוא פרופסור במחלקה לכלכלה ומינהל עסקים, וונדרבילט אוניברסיטה, נאשוויל, ארה״ב.

אין ספק, שקיינס רכש למארכסיזם בוז בלתי־מתפשר, אך שני מקורות מעידים, שהוא ניסה בהחלט להתמודד עם מארכס: הראשון, בטיוטה מוקדמת (1933) של ״התיאוריה הכללית״ מוזכרות הסדרות של מארכס ״סחורות־כסף־סחורות״ ו״כסף־סחורות־כסף״; מקור שני, בעל חשיבות רבה יותר, היא חליפת מכתבים ארוכה בין קיינס וג׳. ב. שאו, שהתנהלה מסוף 1934 עד ינואר 1935.

באוקטובר 1934 פרסם ה־New Statesman את תוכנו של ראיון של ה.ג׳. וולס עם סטאלין. שאו הוסיף לכך תגובה משלו, שקיינס השיב עליה, בין היתר גם בהערה הבאה: ״סטאלין ושאו עדיין מרוצים מתמונת העולם הקפיטליסטי כפי שצייר אותה מארכס -

תמונה שהיתה סבירה למדי בשעתה, אך אין עוד להכירה(...) לאחר שחלפו שלושה רבעים של מאה" [28:32, Collected Writings).

בהמשך אותו החודש כתב שאו מכתב ארוך לקיינס, בו נאמר: "ניתחתי את שגיאותיו של מארכס בלא פחות קפדנות מכל אחד אחר; אך אני תמיד דואג לא להבליע את העובדה שהוא פתח עידן חדש". (שם, 37). יומיים לאחר מכן קיינס השיב (שם, 38):

"רגשותי ביחס ל"קפיטל" זהים למה שאני חש ביחס לקוראן. אני יודע שיש לו חשיבות היסטורית, וכי אנשים רבים, שלא כולם הם אידיו־טים, מוצאים בו מעין "תורה מסיני" ושואבים השראה ממנו. עם זאת, כאשר אני מעיין בו, אינני מבין, בשום אופן, מניין השפעה זו נובעת. הפולמוסנות האקדמית המייגעת והמיושנת שלו נראית כה בלתי־מתאימה מבחינה זו! ואולם, כפי שאמרתי, אני מתייחס בדיוק כך גם לקוראן. כיצד יכול היה כל אחד משני ספרים אלה לשטוף את מחצית העולם באש ובחרב? אינני מבין בכלל".

שבוע לאחר מכן הגיעה תשובתו של שאו (שם, 41–42):

"יעזור לך האלוהים, אינך יודע כלום... וקיימברידג' שכנעה אותך שאתה יודע הכל - תוצר אוניברסי־טאי אופייני... (אבל) אתה צודק בהחלט ביחס לקוראן ... מוחמד פתח עידן חדש; ויש הרבה דוקטרינות מצויינות בקוראן. מארכס, עם המניפסט שלו ו"הקפיטל", פתח גם הוא עידן חדש... ואתה, מיינארד, אינך רק ממשיכו של מארשל; אתה צעיר מבריק ומבטיח (קיינס היה ב־1934 בן 51), מוגבל נורא בגלל תהליך השחיקה של קיימברידג'; אתה משמר בתוכך כמה זיקי־תרבות שאין לכלותם, ובזכותם מוצאים בך ענין. ומשום כך אני כותב את כל אלה - כדי להצילך משגיאה גסה אחת או שתיים ביחס לאירועים שחלו טרם זמנך".

בינואר שלאחר מכן השיב קיינס לשאו. זו היתה שנת 1935, השנה שבה השלים את "התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף" - עבודתו שבוודאי פתחה עידן חדש, הביאה למהפך בחשיבה הכלכלית, ושימשה אבן־פינה לאשר מכונה כיום "מקרר כלכלה". קיינס כתב לשאו, כי הוא חזר ובחן את מארכס, אך לא הצליח "לגלות בו שום דבר". הוא הוסיף פיסקה שהיא כיום ידועה מאוד - אך למיטב ידיעתי, איש עוד לא הצביע על ההקשר שבו נכתבה. ואלה הדברים שכתב קיינס (שם, 42):

"כדי להבין את הלך רוחי עליך לדעת עם זאת, שאני מאמין, כי אני עוסק בכתיבת ספר על תיאוריה כלכלית, שיחולל מהפכה רבתי בדרך החשיבה על בעיות כלכליות - לא מיד, אני מניח, אך תוך עשר השנים הקרובות. איני יכול להתנבא מה תהיה, בסופו של דבר, לאחר שתעבור את תהליך ההטמעה ההכרחי ותתערבב בפוליטיקה, ברגשות ובדחפים, השפעתה של התיאוריה החדשה על הפעילות הכלכלית. ואולם תתחולל תמורה גדולה, וזו תקעקע במיוחד את יסודות המארכ־סיזם המעוגנים בתורת ריקארדו".

דברים אלה היו מעין הד לאשר קיינס כתב חודשיים קודם לכן ב־The Listener: "אם תורת הכלכלה של ריקארדו תתמוטט, תתמוטט איתה קורה חיונית בבסיס האינטלקטואלי של המארכסיזם".(1) [13:488 Collected Writings).

לאחר מותו של קיינס פירשה קבוצת כלכלנים מקיימברידג' את המע־רכת הכלכלית של ריקארדו מחדש - ובדרך זו הפכה חלקים ניכרים במחשבה

המארכסיסטית לרלוונטיים יותר משהיו בימיו של מארכס עצמו ובימיו של קיינס. יש בהתפתחות זו מידה גדושה של אירוניה, כי דווקא עם מנהיגיה של קבוצה זו קיים קיינס שיתוף פעולה הדוק בכתיבת "התיאוריה הכללית": פיארו סראפה, ג'ואן רובינסון, ומאוחר יותר החוג האיטלקי: מאריו נוטי, לואיגי פאזינטי ופיארו גרניאני. בחר קיינסיסטים אלה - או ניאו־ריקארדי־סטים, כפי שמכנים אותם עתה - "פנו לאחור", כדברי ג'ואן רובינסון, "כדי לאחוז בידיהם של ריקארדו ומארכס" (48, 1980), כדי להנחית את אשר הם רואים כהתקפה חזיתית מוחצת על הגרעין הקשה של הניתוח הכלכלי הניאו־קלאסי המודרני - הווה אומר, התקפה על הזרם המרכזי בכלכלה, שאנו מנחילים לסטודנטים שלנו, ומה שג'ואן רובינסון מכנה סכולאסטיות קלת־הדעת של חסידי תורת־הערכים־השוליים (1965,149).

מתברר, איפוא, שאנו יכולים אמנם לציין מאה שנה למותו הפיזי של מארכס, אך בעולם האידיאות "הקפיטל" חי וקיים - ועולם האידיאות הוא הקובע. כפי שאמר קיינס עצמו בפסקת הסיום של התיאוריה הכללית (7:383 Collected Writings):

"לרעיונותיהם של הכלכלנים והפילוסופים הפוליטיים, כאשר הם צודקים וגם כאשר הם טועים, נודעת עוצמה רבה מכפי שאנשים מבינים בדרך כלל. לאמיתו של דבר, אך מעט גורמים אחרים שולטים בעולם".

הערות:

(1) קורא של טיוטה מוקדמת יותר העלה את שאלת הזמן שהקדיש קיינס בפועל לקריאת מארכס; הוא העלה סברה שהכרותו עם היסודות הריקארדיאניים של המארכסיזם באה לו אולי משמיעת הרצאה של סראפה על המבוא שכתב לכרך הראשון של כתבי ריקארדו. זה סביר, אך לא נמצאה כל עדות כתובה שתומכת בהנחה זו. כן ידוע שקיינס, בסמוך לשובו מברה"מ ולפני שסראפה הגיע לקיימברגידג' ב־1927, התבטא בשתי הזדמנויות ביחס למארכס ולתורתו; הוא תיאר את "הקפיטל" כ"ספר־לימוד לכלכלה שאבד עליו הכלח, לא בלבד מוטעה מבחינה מדעית, אלא חסר ענין או אפשרות יישום בעולם המודרני" (Collected Writings 9:258). הוא גם השתומם כיצד "תורה כל־כך בלתי הגיונית וכה משעממת יכלה להניב השפעה כה עצומה ומתמשכת על בני אדם, ובאמצעותם על אירועים היסטוריים" (שם, 285). בחיבור על מאלתוס, ב־1933, אומר קיינס, שאף כי הוא "איננו מלומד מארכסיסטי טוב", הוא זוכר "שמארכס, בבקרו את מאלתוס, קבע שעודף האוכלוסיה אינו אלא תוצר החברה הקפיטליסטית, ואינו יכול להיווצר במשטר סוציאליסטי". וקיינס מוסיף: "נימוקיו של מארכס לביסוס השקפה זו בהחלט אינם חסרי ענין". (10:91 שם). עם זאת יתכן בהחלט שסראפה (שהחליף את ט.א. גרגורי בעריכת כתבי ריקארדו ב־1928) סייע לקיינס בכתיבת הערותיו על הכרך הראשון של "הקפיטל", בטיוטת 1933 של "התיאוריה הכללית". אילו נשארו הערות אלו בגוף הספר, הן היו מהוות את הדיון היחיד על מארכס ב"תיאוריה הכללית", פרט להערה בעמוד הפתיחה, לפיה אנו חייבים למארכס את הכינוי "כלכלנים קלאסיים".

ביבליוגרפיה:

R.F. Harrod 1952. *The life of John Maynard Keynes*. London.
John Maynard Keynes. *Collected writings*. New York and London, 1971-82.
The general theory of employment, interest, and money. In *Collected writings*, vol. VII.
Essays in persuasion. In Collected writings, vol. IX.
Essays in biography. In *Collected writings*, vol. X.
The general theory and after, part I: preparation. In *Collected writings*, vol. XIII.
Social, political, and literary writings. In *Collected writings*, vol. XXVIII.
The general theory and after: a supplement. In *Collected writings*, vol. XXIX.
Joan Robinson 1965. *Collected economic papers*, vol. III. Oxford.
1973. *After Keynes*. New York.
1980. 'History versus equilibrium.' *Thames Papers in Political Economy* (1973). Reprinted in *Collected economic papers*, vol. V. Cambridge, Mass.

VOICE of Solidarność

הצהרה:
היהודים והפולנים

לפני ארבעים שנה הופיעו שני דגלים - אחד כחול־לבן ואחד לבן־אדום - זה לצד זה על גגו של בית בגיטו וורשה. לוחמים יהודיים, שאך שעות ספורות נותרו להם לחיות, פנו אל העם הפולני במילים אלו: ״מתמרות העשן, האבק והדם של גיטו וורשה ההולך ונרצח, אנו שולחים לכם ברכת אחים... קרב מתנהל על חרותכם וחרותנו; על כבודנו האנושי, החברתי והלאומי... תחי אחוות הדם של פולין הלוחמת...״

היו אלו מילות פרידה טראגיות ונאצלות כאחד, אשר סיימו כמעט אלף שנים של דו־קיום פולני־יהודי על אדמת פולין. ארבעים שנה לאחר מרד הגיטו - שיאה של הטרגדיה האנושית הגדולה שבתולדות אנוש - אנו החתומים כאן, רואים את חובתנו המוסרית בהצלת אותה מצדה של המאה ה־20 משכחה. שלושה מאיתנו שימשו כשליחי מחתרת במלחמת העולם השניה. לפי הוראת המחתרת הפולנית וממשלת פולין הגולה בלונדון, חצינו גבולות וקווי חזית; העברנו דיווחים של עדי־ראייה ותיעוד על רצח עם, ואת זעקת הגוועים למות, על־מנת לעורר את מצפונו של עולם אדיש. האחרים שבינינו הם פעילים יהודיים בארצות המערב; מאחורינו עשרות שנים של מאבק ונאמנות פעילה למורשתה של יהדות פולין.

בפולין נשארו רק אלפים אחדים משלושת מיליוני האזרחים היהודיים שחיו בה לפני המלחמה. הגיטאות והחומות שהקיפו אותם נהרסו ויושרו על־ידי אויבנו המשותף.

מתוך Voice Of Solidarność, כתב־עת של ״סולידריות״ הפולנית, המוצא לאור בגולה, בלונדון, מס. 83, 29 בפברואר, 1984.

אנו מפרסמים את ההצהרה כאן בגלל הענין הציבורי שיש בה, כשלעצמה, ובפרסומה על־ידי ״סולידריות״ במיוחד, ואולם אין לראות בכך הזדהות עם כל תוכנה. יש להניח שחלקים ממנה - כגון הדברים על ״אלף שנות דו־קיום פולני־יהודי״, והנסיון לנקות את ההיסטוריה הפולנית מאשמת האנטישמיות - יעוררו בוודאי הסתייגויות אצלנו.

ההצהרה הופיעה במקור בפרסום־מחתרת בפולין עצמה, ״קוס״. עורכי ״קוס״ הוסיפו את ההערות הבאות:

״(...) את הפולנים החתומים על ההצהרה אין צורך להציג: דמויות הגבורה של שליחי המחתרת מוכרים היטב בפולין.(1) מטעם היהודים חתמו על ההצהרה מיכאל בורוביץ׳, מי שהיה לפני המלחמה ומיד אחריה סופר ופובליציסט בפולין, והוא עתה פעיל יהודי בצרפת; יוסף ליכטן, פעיל ב״ליגה נגד השמצה״ של הארגון היהודי הבינלאומי ״בני־ברית״, וחבר הוועדה הבינלאומית לשיתוף פעולה קאתולי־יהודי; שמעון ווינזנטל, ראש המרכז היהודי לתיעוד בווינה. כל החתומים באו מפולין וקשורים אליה כאל מולדת רוחנית, שתרבותה נוצרה בידי הפולנים, היהודים ובני אומות אחרות. הטוטליטריזם הנאצי וזה הסובייטי רצו להרוס פולין זאת, כשהם רוצחים את יוצרי תרבותה, מזייפים את עברה וזורעים שנאה. חובתנו להגן עליה: נוסח ההצהרה וכבודם והצטיינותם של החתומים עליה משמשים מקור עידוד ותקווה במאבק זה״.

אולם כיום עולה וקמה במקומם חומה אחרת המפרידה בין פולנים ליהודים. משני עבריה של חומה זו מצטברות שכבות־שכבות של דעות קדומות ורגשי עלבון, והן מניבות עוינות ושנאה.

השנאה שבה ומכה את מי שמפיצה – בין אם שייכים הם למיעוט או לרוב. פרי השנאה שנזרעה בנשמת הגרמני היה הנאציזם; והעריצות הסובייטית הבלתי־אנושית היא תולדה של שנאה. פולנים כיהודים היו קרבנות השנאה. השנאה צומחת כאשר כל האנשים בני לאום, אמונה או גזע אחד מוחזקים כאחראיים לעבירות או לתכונות השליליות של יחידים או של מיעוט. היא מוכת עיוורון לכל הטוב, האציל והיפה באדם אחר או בקהילה אחרת.

היהודים זוכרים את האנטישמיות הפולנית, שהתגברה בסוף המאה הקודמת; אך הם נוטים לשכוח, שחלק ניכר באינטליגנציה הליברלית והדמוקרטית בפולין, בתנועת הפועלים, ומקרב אנשי התרבות הפולניים הקולטים, לחמו באנטישמיות. בין התומכים ביהודים נמנו אדם מיצקביץ׳, יוסף איגנץ קראשבסקי, בולסלב פרוס, אליזה אורז׳סקובה, מריה קונופניצקה, סטפאן ז׳רומסקי ואנדז׳י סטרוג. האנטישמים הפולנים שכחו, שאף כי האלימות וההתנכלות הפיזית היו נדירים ברפובליקה הפולנית – היהודי, אף זה שחונך בשפה ובתרבות הפולנית, לא חש עצמו אזרח מלא; לא בלבד שחי ב״גיטו השולחנות״ באוניברסיטה, אלא נתקל בבוז ובאי־אמון שלא פעם הולידו חרם ואפליה. לכל אלה לא היתה כל אחיזה בחוק הפולני. הסיסמה הידועה ״יהודים-קומוניסטים״ הפכה כל יהודי לאויב המדינה בכוח ולסוכן של מעצמה זרה. נשכח חלקם של היהודים בהתקוממות קושצ׳יושקו (1794) ובהתקוממויות של 1831 ו־1863(2); נשכחו המתנדבים היהודיים שלחמו למען חרותה של פולין בלגיונות וביחידות מתנדבים אחרות (1818–21). נשכחה העובדה כי מתנדבים יהודיים, שרצו להשתתף במלחמה בבולשביקים, פוטרו מן הצבא והושמו במחנות הסגר. נורמן דייוויס, ההיסטוריון הבריטי, פרסם לא מכבר תזכורת לאירועים אלה.(3) מי זוכר היום שהפיסקה המפורסמת במנשר-פטרסבורג של מועצת נציגי הפועלים והחיילים (27.3.1917), הדורשת ״עצמאות מוחלטת״ לפולין, נערכה והוכנסה להצעת ההחלטה לא על־ידי רוסים, אלא על־ידי הנריק ארליך, יהודי פולני ומנהיג ה״בונד״, שנורה במרוצת המלחמה לפי פקודת סטאלין. (התעמולה הקומוניסטית עושה היום שימוש נרחב בפיסקה זו – בלי להזכיר את מחברה).

היהודים מצידם מטילים את האחריות למשתפי-פעולה – אותם פושעים שכמותם פעלו בכל ארצות הכיבוש ומסרו יהודים לידי הרוצחים הגרמניים – על האומה הפולנית כולה. השנאה משכיחה מליבם את העובדה שיהודים רבים, אשר שרדו מחוץ למחנות, ניצלו בזכות אומץ ליבם של אותם פולנים, שסיכנו את חייהם ואת חיי משפחותיהם כדי לעזור; שוכחים כי הרשימה הבלתי שלמה של פולנים שנרצחו משום שהסתירו יהודים כוללת 621 משפחות; כי שמות פולניים רבים ביותר מופיעים ברשימת הכבוד של יד־ושם; כי חיילים מה״ארמיה קראיובה״(4) נהרגו ונפצעו תוך כדי נסיונות לסייע למרד הגיטו. השנאה גורמת לסופרים יהודיים רבים לזלזל בפעילותה של מועצת הסיוע היהודי, שמונתה על־ידי מנהיגות המחתרת הפולנית. בשל השנאה הם מפחיתים מערכם של המאמצים שנעשו הן על־ידי השלטונות (במחתרת) של פולין הכבושה והן על־ידי הממשלה הפולנית הגולה בלונדון; אלה ואלה עשו כל שהיה ביכולתם להביא את זעקת הייאוש של היהודים לתשומת ליבם של ממשלות המערב ודעת הקהל העולמית. הפולנים חשים, כי נעשה להם אי־צדק כבד, כאשר מטילים עליהם את האחריות לרצח עם, שהם עצמם היו קורבנותיו אחרי היהודים. רגשות דומים מתעוררים בליבם של יהודים כאשר מטילים עליהם ככלל את האחריות בעבור פשעי משטרת הביטחון, משום שיהודים תפסו עמדות מפתח רבות במנגנוני הטרור והמפלגה

בתקופת סטאלין. עובדה היא, כי פולנים ממוצא יהודי המשיכו לפעול בחוד החנית של תנועת לוחמי החרות בפולין מאז 1956, כשהם מתגברים על חומות הפחד באומץ ותוך הקרבה עצמית.

הגיעה השעה לשים קץ לאנטגוניזם הדדי זה. הוא פוגע בשני הצדדים; והוא מעציב במיוחד עבור אותם יהודים שהם פטריוטים פולנים, אך לא שכחו את מוצאם היהודי, ורצונם לשמור אמונים לדתם ולמורשתם. לא האשמות הדדיות, ולא נסיונות להטיל את האשמה על הצד השני במאזן טראגי זה, משרתים את המטרה. בעלי רצון טוב משני הצדדים שואפים לדו־שיח ולהבנה הדדית. הבה, נחפש בדו־שיח זה את מה שקושר את הפולנים ואת היהודים.

מעל לכל, קיימת החלטה נחושה ומשותפת למנוע נסיון חוזר להרוס אומה שלמה, הרס פיזי, טוטאלי. לרוע המזל, הפולנים והן היהודים ממשיכים לחיות בצל האיום הזה: הפולנים בשל מיקומם הגיאוגרפי והאיום הסובייטי; ישראל, משום שהיא מוקפת עמים ערביים שרובם עוינים אותה ומצפים להזדמנות להרוס את המדינה הצעירה – זו שנולדה בדרך נס לאחר 2000 שנה. רק הפולנים, שהיו עדי־ראייה לשואה, ובעצמם קורבנות הטרור הנאצי מראשיתו עד ימיו האחרונים, מסוגלים להבין את תחושת האיום הרובצת על היהודים ששרדו וחזרו לארצם המובטחת. רבים מאזרחי ישראל נולדו בפולין. ״קולטורה״, יומון בשפה הפולנית, ופרסומים אחרים בפולנית, נקראים בחוגים רחבים. הופעותיהן של להקות פולניות מתקבלות בחמימות על־ידי הדור הוותיק, המתגעגע לנופי ילדותו – ה״שטעטעלע בעלז״ שהונצח בשיר היהודי.

כל ההתייחסות, כל הבעת סולדריות מצד פולנים בפולין ובעולם עם גורלה של ישראל תורמת יותר להפחתת העוינות בין פולנים ליהודים מכרכים עבי־כרס של ספרות אפולוגטית.

הפולנים והיהודים שותפים גם למצוקה בברה״מ, שבה אלה ואלה הם הנרדפים ביותר מכל המיעוטים הלאומיים. אלה ואלה נתונים לאפליה פרועה ולרדיפות. התפוצה היהודית, שהשפעתה במערב עצומה, מנהלת מאבק על זכות ההגירה ליהודי ברה״מ; אילו הרחיבה מאבק זה כדי להחילו על בני לאומים ודתות אחרים, הרוצים לשוב למולדתם – שהם בעיקר פולנים – הרי שיזמה מעין זו היתה מתקבלת בחום על־ידי הגולה הפולנית.

אנו מציגים כאן רעיונות ראשוניים לעידוד המגע בין פולנים ליהודים תוך ידיעה ברורה, שרעיונותינו יעוררו התקפות של קיצונים בשני הצדדים. אלו לא ירתיעו אותנו; נמשיך ביזמתנו, הנובעת מן הרצון לשרת את רעיון האחווה בין בני־אדם, ללא התחשבות במוצא, דת, צבע עור או גזע. אנו עושים זאת תוך נאמנות לעשרת הדברות, שהן מקור משותף לדתותינו וליסודותינו, שעליהם מושתתת הציביליזציה שלנו. אנו משוכנעים כי בדרך זו אנו משרתים כמיטב יכולתנו את ענינם של הפולנים והיהודים כאחד.

חתומים:
מיכאל בורוביץ, יוסף ליכטן, שמעון ווייזנטל, יאן קארסקי, ז׳רזי לרסקי, יאן נובאק.

הערות:

1. ספרו של יאן נובאק, **שליח מוורשה** (Kurierz Warszawy), מביא סיפור אישי חי מעבודתם של שליחים אלה.
2. התקוממויות נגד חלוקת פולין.
3. ראה נורמן דייויס: **ממגרש המשחקים של אלוהים: היסטוריה של פולין** (Norman Davies: *God's Playgrourd: A History of Poland*)
4. הצבא הפולני במחתרת במלחמת העולם השניה.

East European Quarterly

ארי צ׳אפלין

״המלחמה העממית״ בתורת הביטחון הרומנית

התפישה המונחת ביסוד מדיניות החוץ והביטחון הרומנית היא תורת ״המלחמה העממית״; היא קוראת להש־תתפותה הפעילה של האוכלוסיה כולה בהגנת המולדת, חותרת לחיזוק יכולתה של רומניה להגיע למדיניות עצמאית – ולכן לעמידה בפני לחצים מצד רוסיה. הרומנים מגדירים את מלחמת האוכלו־סיה כולה (״המלחמה העממית״) בתור תשובה צבאית, מדינית, אידיאולוגית, כלכלית ודיפלומטית לתוקפן רב־עוצמה. המטרה היא להגן על העצמאות, הריבונות, השלמות הטריטוריאלית והגשמת הסוציאליזם בטריטוריה הלאומית. המשאבים האנושיים והחומ־ריים כולם מגוייסים להדיפת אויב עדיף בכוחו.

המאורע העיקרי, שהאיץ את אימוץ תורת ״המלחמה העממית״ על־ידי רומניה, היתה פלישת ברית־ווארשה לצ׳כוסלובקיה. בוועידה העשירית של המפלגה הקומוניסטית הרומנית, ב־1969, הכריז נשיא רומניה:

> **בתנאים הנוכחיים הגנת המולדת היא חובתו של כל אזרח, במלחמה לא רק הצבא, אלא האזרחים כולם חייבים להיות מוכנים להילחם על החרות, הריבונות ושלמות המולדת.**

ואם אויב רב־עוצמה יכבוש את המדינה, הרי ההתנגדות בכל דרך אפשרית תהפוך לאמצעי המלחמה העיקרי; הרעיון המרכזי הוא להרתיע כל תוקפן־בכוח.

ההשקפה הרומנית על המדינה הריבונית

תפישתה של רומניה את תפקיד האומה בימינו שונה מההשקפה המארכ־סיסטית־לניניסטית הטוענת כי חשיבו־תה של האומה מצטמצם לאחר המהפכה הסוציאליסטית. רומניה טוענת, שחשי־בותה של האומה תגבר בסוציאליזם. הרומנים רואים ב״מלחמה העממית״ – רתימת כל העם להגנת הארץ – את הדרך להגנת האומה בפני אויבים הרוצים להרסה. הם עומדים על כך, כי שלום עולמי אפשר רק אם נורמות החוק הבינלאומי נשמרות בקפדנות. ״המלחמה העממית״ מבטיחה בעיני הרומנים, שהמדינות יפעלו בהתאם לאחריות המוטלת עליהן לפי החוק הבינלאומי.

יש להבין את החשיבות שהרומנים מייחסים למושג האומה בקשר ליחסי־הם עם ברה״מ. יש להבין את הדגש

הכותב הוא מרצה ב״בית־הספר החדש למחקר חברתי״, אוניברסיטה של קולורדו, ארה״ב.

מתוך East European Quarterly, רבעון לעניני מזרח־אירופה, שעורכיו באים מארה״ב ומאירופה. כרך 17, מס. 3, ספטמבר 1983.

המושם על האומה בתור ויכוח עקיף עם הרוסים; יש בו משום ביקורת עקיפה על הנסיונות הנשנים של הרוסים להכפיף את עניניהן של ארצות סוציאליסטיות אחרות לאינטר־סים שלהם. אפשר למצוא ביקורת עקיפה כזאת בנאומו של הנשיא צ'אושסקו מ־1974:

עם כינונו של הסוציאליזם בארצות נוספות חייבת להיווצר ביניהן מערכת יחסים חדשה, המתבססת על העקרונות של שוויון מלא של זכויות, יחס של כבוד לעצמאותן ולריבונות לאומית, אי־התערבות בעניניהן הפנימיים, והענקת יתרונות הדדיים. הגשמתם של עקרונות אלה היא תנאי מרכזי להתפתחות הסוצי־אליזם בכל אחת מן המדינות, וההכרה בעקרונות אלה בזירה הבינלאומית תבטיח סדר חדש בחיים הבינלאומיים.

הכללים הבסיסיים של החוק הבינ־לאומי – עצמאות וריבונות – לא יוכלו לשמש הצדקה לפלישה לארץ כלשהי, כפי שהכריז המלומד הרומני לעניני ביטחון, מארינסקו:

קורובנותיה של התוקפנות, תהיה צורתה כאשר תהיה, זכותם לאחוז בנשק ולנקוט בכל האמצעים העומדים לרשותם, על־מנת להכשיל את האויב ולהגן על קיום מדינתם.

המלומד הרומני גלאזר, מומחה לחוק בינלאומי, מנסח זאת ביתר פירוט, כשהוא טוען, כי אין מדינה היכולה להצדיק תוקפנות בנימוקים הבאים:

1. מצבה הפנימי של המדינה המות־קפת, כגון המבנה המדיני, הכלכלי או הסוציאלי שלה; חולשת ממשל־תה; מהומות הבאות כתוצאה משבי־תות, מהפכה, מהפכת־נגד או מלחמת־אזרחים.

2. התנהגות המדינה המותקפת בזירה הבינלאומית, כגון ניתוק יחסים דיפלומטיים, הפעלת חרם כלכלי וכו'.

לכל אורך ספרו, "לוחמים ללא מדים", משווה גלאזר את זכות ההגנה העצמאית של מדינות קטנות ובינוניות, כמו רומניה, לזכותן של מושבות להשיג את עצמאותן. זכות ההגנה העצמאית של מדינות מסוג זה מהווה לדעתו את הבסיס המשפטי למלחמה העממית הכוללת. בהקשר זה מענינת קביעתו של הסופר הרוסי, בורלאטסקי, המצוטט בספר רומני. המחבר הרוסי קובע, שהמאבק לעצמאות לאומית הפך לאחת התופעות הבולטות במחצית השניה של המאה ה־20. בשעה שהרומנים מזדהים הזדהות מלאה עם שאיפותיהן של המדינות החדשות, הרי הם רומזים לרוסים בעקיפין, כי נסיון לפלוש לארצם ייחשב כדומה להתקפה על אחת מארצות "העולם השלישי".

גלאזר טוען, שחוקים לאומיים, הצהרות או בריתות, המחלישים את יכולת ההגנה של מדינה כלשהי, צריכים להיחשב כבטלים. לשום מדינה אין זכות להיכנע לאחרת בכל נסיבות שהן, שכן וויתור על זכות ההגנה העצמאית בפני תוקפנות מזויינת, או וויתור על זכותה של מושבה לעצמאות, עומד בסתירה לאינטרסים של כל המדינות האחרות. חוק הביטחון הלאומי הרומני תואם דרישה זו.

על־פי ההשקפה הרומנית, המארכ־סיזם איננו דוגמה שנקבעה אחת לתמיד. הוא טעון פירוש מחדש מפעם לפעם, המתחשב במצב ההיסטורי ובהת־פתחות החברתית־כלכלית של הארץ הנידונה. השינויים של הרומנים ביחס למושג האומה הביאו פרשן מערבי אחד לטענה, שהקומוניזם הרומני "העמיד את לנין על הראש". יש אולי מידה של אמת בטענה זו; היא בוודאי מצביעה על החשיבות שהרומנים מייח־סים לאומה. חשיבותו של הנושא כרוכה לא בפירוש הנכון של המארכסי־זם בלבד, או במחלוקת אקדמית, אלא בהשפעתה על התנהגותה הבינלאומית של רומניה. מלומדיה טוענים, כי על המדינה הסוציאליסטית מוטל תפקיד היסטורי מובהק, והיא תמשיך להתקיים

עוד זמן רב. ההכרה בזכות קיומן החופשי של האומות כיחידות עצמאיות תובעות מכל המדינות להיאבק נגד האימפריאליזם, השיעבוד הקולוניאלי והניאו־קולוניאליזם, כדי לחסל את מערכת היחסים הישנה של אי־שוויון בין מדינות - ולעצב במקומה יחסים ההולמים את העקרונות החדשים של דמוקרטיה ושוויון בין מדינות.

תפקידה של האומה בימינו זכה ברומניה לבירור בכנסים רבים. לא מזמן תקף נואם בכינוס בזה את התיזה, כי למדינה הלאומית יש תוקף מוגבל ושיש להחליף את ריבונות המדינה ב״שיתוף פעולה על־לאומי״. אף שאין מזכירים את הרוסים במפורש, הרי ברור, שעיקר חודה של הביקורת מופנה אל ״הריבונות המוגבלת״, הידועה כ״דוקטרינת ברז׳נייב״. הנואם טען, שתפישת ״שיתוף הפעולה העל־לאומי״ נתמכת על-ידי כוחות המנוגדים לקידמה והמתכוונים לעכב את עיצובה של מערכת יחסים דמוקרטית בין המדינות. לביסוס טענתו הוא מסתמך על מלומדים מערביים.

נואם אחר באותו כינוס התייחס לבעיות הסולידריות הבינלאומית. לאחר שציטט את הצהרתו המפורסמת של מארכס משנת 1848 ״פועלי כל העולם התאחדו!״, הוא טען, כי פירושה משתנה בכל תקופה היסטורית. כך רומזים לרוסים, שאין הם יכולים להשתמש בנוסחה זאת לשם התערבות בעניניה הפנימיים של רומניה. המחבר הרומני סיכם באומרו, שיש לראות את הסולידריות הבינלאומית כ״אחדות־תוך־שוני״; שאם לא כן, לרעיון הסולידריות אובד משמעותו האמיתית. תנאי מוקדם, הכרחי, לסולידריות בין מדינות קומוניסטיות, הוא לדעת הרומנים, המשך התפתחותה של כל מדינה סוציאליסטית בפני עצמה.

מבנה כוח המגן

חוק ההגנה הרומני הוא הניסוח הרשמי של ״המלחמה העממית״. הוא מפרט את הארגון של כוחות הביטחון, בצבא הסדיר ובארגונים האזרחיים, ואת התאום ביניהם. הוא מתאר בפירוט את החובות ואת המטלות של הלוחמים האזרחיים. כדברי אחד המלומדים הרומנים: ״למערכת ההגנה שלנו יש מאפיינים מובהקים, הנובעים מן הרעיונות, החידושים והתפישה הפוליטית של המפלגה והמדינה שלנו״.

רומניה אימצה את תורת ״המלחמה העממית״ רשמית ב־1969, בעקבות הפלישה לצ׳כוסלובקיה, אך היא הפכה לחוק־המדינה רק כעבור שלוש שנים, בוועידה הארצית של המפלגה הקומוניסטית הרומנית, ביולי 1972. חוק ההגנה הלאומית קובע, שהגנת הארץ על־ידי הפעלת האוכלוסיה כולה מהווה חלק בלתי־נפרד מן המבנה הסוציאליסטי של רומניה; פירוש הדבר, שלא יסבלו כל התערבות חיצונית בעניניה הפנימיים של הארץ. החוק מדגיש הדגשה יתרה, כי מנוי וגמור עם העם הרומני להגן על מולדתו, והוא יקריב כל קורבן שיידרש לשם כך.

החוק מגדיר בבירור את התפישה הצבאית הבסיסית של המפלגה הקומוניסטית הרומנית, ביחס לחימושה של האוכלוסיה כולה בשעת מלחמת מגן. החוק קובע בפירוש:

> **אסור *להכיר* בכל פעולה של מדינה זרה, *או להסכים לה*, בכל מצב - בלי קשר לאופיו, כולל כניעה טוטלית או כיבוש של טריטוריה לאומית - אשר בימי שלום או מלחמה עלולה לפגוע בריבונות הלאומית, בעצמאות ובשלמות הטריטוריאלית של רומניה, או עלולים להמעיט את יכולת ההגנה שלה בכל דרך שהיא.**

לדעת הרומנים, חוק הגנה זה תואם את החוק הבינלאומי. קיימת רק דרך אחת לסיומה של מלחמה כזאת: שחרור כלל הטריטוריה והחזרת זכויותיו של העם להיות אדון לגורלו. במילים אחרות, כניעה לפולש זר

אסורה על־פי החוק ואין להכיר בשינוי כלשהו הנכפה על־ידי מעצמה זרה.

למעשה ארגון ההגנה הלאומית מתבסס על עקרונו של מאו: "המפלגה צריכה לשלוט על התותח". אותו רעיון מתבטא בבירור גם בדברי שר ההגנה הרומני, יון יוניטה:

הנהגת המפלגה ומדיניותה הן הבסיס למדיניות הצבאית של רומניה הסוציא־ליסטית, כולל פעולות הכוחות המזויי־נים ומרכיבים אחרים של מערכת ההגנה.

את האחריות הראשית לארגון ההגנה הלאומית מטיל החוק על "מועצת ההגנה", שהוקמו ב־1969; תפקידה "לבחון, לתאם ולפתור את הבעיות המרכזיות בשטח ההגנה, לשם הבטחת בטחון המדינה בימי שלום כמו במלחמה." מועצת ההגנה נושאת באחריות לכל מעשיה בפני הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ו"אסיפת העם הכללית" (הפרלמנט), שהיא להלכה הסמכות העליונה ברפובליקה הסוציאליסטית הרומנית.

מוסד אחר, שהוקם על־פי חוק ההגנה הלאומית, הוא "מועצת השרים", המורכבת מחברי ממשלה מסויימים. תפקידה העיקרי הוא לבצע את החלטות מועצת ההגנה. כל פעולות ההגנה חייבות להיות מתואמות בידי הרמטכ"ל.

ברמה המקומית קיימות מועצות הגנה מקומיות. אלה גופים מייעצים, שתפקידם לפתור את בעיות ההגנה של אזורם. בראש מועצת ההגנה המקומית עומד המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית באזור. מועצות ההגנה המקומיות מכשירות את האוכ־לוסיה, את המשמרות הפטריוטיים (הגנה אזרחית), יחידות מקומיות להגנה אנטי־אווירית, יחידות נוער וכו'. תפקיד חשוב אחר הוא הכנת היחידות הללו להתנגדות בשטח כבוש.

גורם חשוב מאד בכל מלחמה היא התמצאות טובה בשטח. ידיעה זאת נעשית מכרעת ב"מלחמה עממית", שבה על יחידות האזרחים לדעת כיצד לנצל את היתרונות שבשטח, כדי להימנע מעימות ישיר עם האויב. הלחימה בשטח המולדת עשויה, איפוא, להעניק יתרון חשוב. חוק ההגנה מגדיר את "הכנת־השטח" כאחד המרכי־בים העיקריים בארגון ההגנה של הארץ. החוק מדגיש, כי שטחי רומניה מעניקים יתרון למלחמת גרילה. רובה של הארץ (67%) מכוסה הרים וגבעות. יש להתחיל בהכנת השטח עוד בימי שלום. הסכנה של התקפת־פתע על־ידי צבא עדיף בכוחו מצריכה הכנות מוקדמות רבות. אלה כוללות בניית ביצורים ומקלטים, חיזוק מכשולי טבע בקווי ההתקדמות החזויים של האויב, הטמנת נשק וציוד, שיפור אמצעי הקשר וכו'.

חוק ההגנה עוסק גם בהכנת האוכ־לוסיה למלחמת מגן על־ידי יצירת הכלים ליישום זכויותיהם וחובותיהם של האזרחים, כדי שיוכלו ליטול חלק בהכשרה הצבאית באחת מצורותיה. החוק קובע:

ההגנה על המולדת, על עצמאותה, על הריבונות הלאומית ועל שלמותה הטרי־טוריאלית – במקרה של תוקפנות מזויינת או פעולות אחרות המכוונות נגד החוגים המהפכניים של הרפובליקה הסוציאליסטית של רומניה – היא חובה קדושה לכל אזרח רומני, גבר ואישה, ללא הבדל לאומיות.

חוק ההגנה מונה במפורש את מערכת ההגנה לענפיה. אלה כוללים את הכוחות המזויינים, המשמרות הפט־ריוטיים, יחידות ההגנה האנטי־אווירית ויחידות המגן של הנוער.

הגנה אזרחית – המשמרות הפטריוטיים

המשמרות הפטריוטיים מורכבים מאזרחים הממשיכים בביצוע עבודתם היום־יומית, ולצידה הם מתאמנים

בהגנת אזורם. הרעיון של שיתוף האזר־חים בהגנה מסתמך, על־פי ההשפקה הרומנית, על ההנחה שהגנת המולדת אינה רק תפקידה של המדינה, אלא חובתו של כל אזרח. הפעלתם של האזרחים בהגנה עוזרת גם כדי לצמצם את הנחיתות המספרית של הארץ המתגוננת.

רעיון המשמרות הפטריוטיים מושרש בנסיון ההיסטורי של העם הרומני, אשר בשנות קיומו הרבות נדחף לא אחת למלחמות מגן. הם הוקמו, זמן קצר אחרי הפלישה לצ׳כוסלובקיה, ב־5 בספטמבר 1968. המלומד הרומני, לוגין מגדיר את המשמרות הפטריוטיים כ״יחידות מתנדבים חמושות של העם העובד בעיר ובכפר, מורכבות מאזרחי רומניה הסוציאליסטית, פועלים, איכרים ומשכילים, גברים ונשים״. גילם נע בין 21 ל־60 שנה אצל הגברים, ובין 21 ל־55 שנה אצל הנשים; אם ירצו בכך, יוכלו להמשיך את שרותם בכוחות ההגנה גם מעבר לגיל זה. אזרחים צעירים, בני 16 עד 20, מאורגנים למטרות הגנה ביחידות הנוער. פירוש הדבר, שכל הגברים מבני 16 עד 60, וכל הנשים מבנות 16 עד 55, נכללים במערכת ההגנה הלאומית. על־פי אומדן יוכלו 40–50% מהאוכלוסיה בגילים אלה לקחת חלק פעיל במאמץ ההגנה בשעת משבר. אחוז זה מייצג כ־23–32% מכלל האוכלוסיה. לשם השוואה: על־פי תפישת המלחמה הקלאסית אפשר לגייס רק 6–12% מכלל האוכלוסיה.

המשמרות הפטריוטיים מאורגנים באזורים, לפי מקום המגורים או העבו־דה. האנשים ממשיכים בעבודתם הרגילה ומתפנים ללחימה בשעת הצורך. הם חייבים לדעת כיצד לשלב עבודת ייצור ולחימה. בכל שהם קרובים יותר לזירת המלחמה, הם יפעלו זמן רב יותר כלוחמים ופחות בייצור, ולהיפך.

בסוקרו את המדיניות הצבאית ביחס למשמרות הפטריוטיים מציג המומחה הצבאי הרומני מארינסקו את הרעיונות המקובלים על חלקם של האזרחים בלחימה. דעה אחת אומרת, שיש לראות את האזרחים כנספחים של כוחות הצבא הסדיר, ועל כן הם חייבים לזכות באותה ההכשרה. הדעה האחרת היא, כי לאזרחים הלוחמים למען הגנת המולדת יש אופי משלהם לכן צריכים להכשירם במיוחד. לדעת מארינסקו, בשתי הגישות גרעין של אמת: במצבים מסויימים המשמרות הפטריוטיים נחשבים לחלק בלתי־נפרד מההגנה הכללית, כפי שהיא מנוהלת על־ידי הכוחות הסדירים. בנסיבות אלו יש קווי דמיון רבים בין פעולותיהן לבין פעולות הצבא. אבל קיימים גם מצבים אחרים, שבהם נועדות למשמרות הפטריוטיים פעולות בעלות אופי ייחודי, כתוצאה ממעמדם כייצרנים. מעמד זה מבדיל אותם מהצבא הסדיר. לפיכך תלוי תפקידם של המשמרות הפטריו־טיים בנסיבות: בשעה שהם לוחמים בשטחים שגם הצבא הסדיר פועל בהם, פעולותיהם תעמודנה תחת פיקוחו של המפקד הצבאי; בשעה שהצבא הסדיר אינו נמצא בשטח, הם יפעלו באופן עצמאי. בכל מקרה הם חייבים להיות מוכנים לקרב על־פי התראה קצרה.

המשמרות הפטריוטיים עשויים למלא את התפקידים הבאים: הם יגנו על אתרים חשובים (שדות תעופה, מרכזי תקשורת וכו׳) בשיתוף עם הצבא הסדיר; כן הם עשויים להשתתף בהתק־פות־נגד מוגבלות של הצבא.

כשהם פועלים בנפרד, הם אחרא־יים לארגונו ולהכנתו של אזורם להתגו־ננות. אם אזורים אלה נופלים לידי האויב, הם יפעלו על־פי עקרונו של מאו: ״פגע וברח״, בשעה שהאויב אינו מצפה לך. אין להגביל את הכשרתם לאימון בנשק קל; הם חייבים להתמצא גם בכל סוגי הנשק הכבד, כגון ארטיל־ריה. הם חייבים לסייע גם בפינוי האוכלוסיה במקרה של התקפה, לשמור על הסדר הציבורי, ולשתף פעולה עם אנשי הביטחון בתפיסת מרגלי אויב. פעולותיהם טעונות תיאום כלל־ארצי.

לצורך זה מוקמות תחנות תיאום סודיות בכל חלקי הארץ עוד בימי שלום. מועצות ההגנה המקומיות מפקחות עליהם בכל אחד מאזורי פעולתם. גופים אלה מנתחים פעולות אפשריות של כוחות האויב, והם מספקים למשמרות הפטריוטיים את החימוש הדרוש. כן מוטל על מועצות ההגנה המקומיות לדאוג ל"חינוך הפוליטי" של המשמרות הפטריוטיים.

המלחמה של האוכלוסיה כולה מגבירה את הצורך בתיאום בין כל הגופים הלוחמים, אזרחים כסדירים. אבל גם תוך כדי ריכוז הפיקוד יש צורך במרחב מסויים ליזמה המקומית. פירוש הדבר שהאסטרטגיה צריכה להיות ריכוזית, ואילו הטקטיקה – מבוזרת. את הדגשת הריכוז בניהול המלחמה יש לראות גם מן ההיבט הפוליטי: ריכוז, משמעותו הבסיסית, שכל ההכרעות יתקבלו על־ידי המפלגה הקומוניסטית של רומניה. בשעה שיש למפלגה פיקוח מלא על מאמץ המלחמה, היא יכולה להבטיח, ששום "אלמנטים בלתי־רציים" לא יטלו לעצמם את השליטה.

גורמים פוליטיים ופסיכולוגיים

תורת המלחמה הרומנית – כמוה כתורת־מאו – סבורה, שבתנאים של "מלחמה עממית" ממלאים בני־האדם את התפקיד המכריע. לפי השקפה זאת בני־האדם חשובים מחימוש מתקדם. לבני־אדם יש תכונות מסויימות, שאין למצאן בשום סוג של נשק: אינט־ליגנציה, יצירתיות, כוח רצון ורוח הקרבה איתנה. כל המאמצים חייבים להתמקד בהגברת התודעה הפוליטית והמוסרית של העם. רעיון זה נוסח בבהירות על־ידי הנשיא צ'אושסקו:

> **נוכל להיות בטוחים שארצנו לא תובס, רק אם העם יהיה נכון להגן על המהפכה, על חרותו ועל עצמאותו.**

למען מטרה זאת מופעל מאמץ "חינוכי" עצום בכל הארץ. הרומנים סבורים, שעליהם להיות מוכנים בכל שעה למקרה של פלישה. זה דורש כוננות מתמדת והגברת המוטיווציה של העם להילחם בכל הנסיבות האפשריות. לפי דבריו של הגנרל הרומני, קומאן, הרי החלטתו הנחושה של העם להיאבק להגנת ארצו היא היתרון הגדול שיש למתגונן על התוקפן. במימוש הרצון להשמיד את התוקפן, יש למשמעת חשיבות עליונה. קומאן נשמע כמעט כמו גנראל גיאפ בטענתו, שהארץ כולה חייבת ליהפך למחנה צבאי, וכל משפחה בה ליחידה לוחמת.

האוכלוסיה תסבול מנקמת האויב, ממחסור במזון ומצרות רבות אחרות, כפי שהן מתלוות למלחמה של כלל האוכלוסיה. על האוכלוסיה להיות מוכנה להתמודד עם מצבים כאלה. לפי גנרל קומאן, תגיע המדינה לדרגת הכוננות המתאימה, אם היא תיצור "תודעה פטריוטית־סוציאליסטית אית־נה", שמשמעת חמורה בכל מגזרי החיים אופיינית לה. אין אוייב, אין נשק מכל סוג שהוא, אין דרכי שכנוע, שיצליחו לשבור את אחדותו של עם כזה.

ה"הכשרה הפוליטית" אינה מוגבלת לכוחות המזויינים, אלא ניתנת לכל האוכלוסיה. לעתים מזומנות מתקיימות אסיפות, העוסקות באופן בלעדי ב"הכשרה פוליטית". ה"הכשרה הפולי־טית" של הצבא נחשבת לחיונית ביותר. הלא הצבא הוא ארגון ההגנה החשוב ביותר, והוא צריך להכשיר גם את ארגוני האזרחים הלוחמים. בנושא זה ציין הנשיא צ'אושסקו:

> **הפעילות ההשכלתית והפוליטית של הצבא וגיבוש התודעה הסוציאליסטית בכל הכוחות המזויינים חשובים ביותר לעיצובו של דור צעיר, בעל תפישות מתקדמות על החיים, המוסר והצדק הסוציאליסטי.**

"המועצה הפוליטית העליונה" נושאת בתפקיד המרכזי של "חינוך" הצבא. חשיבותו של התפקיד הוסבר על־ידי שר ההגנה, יון יוניטה:

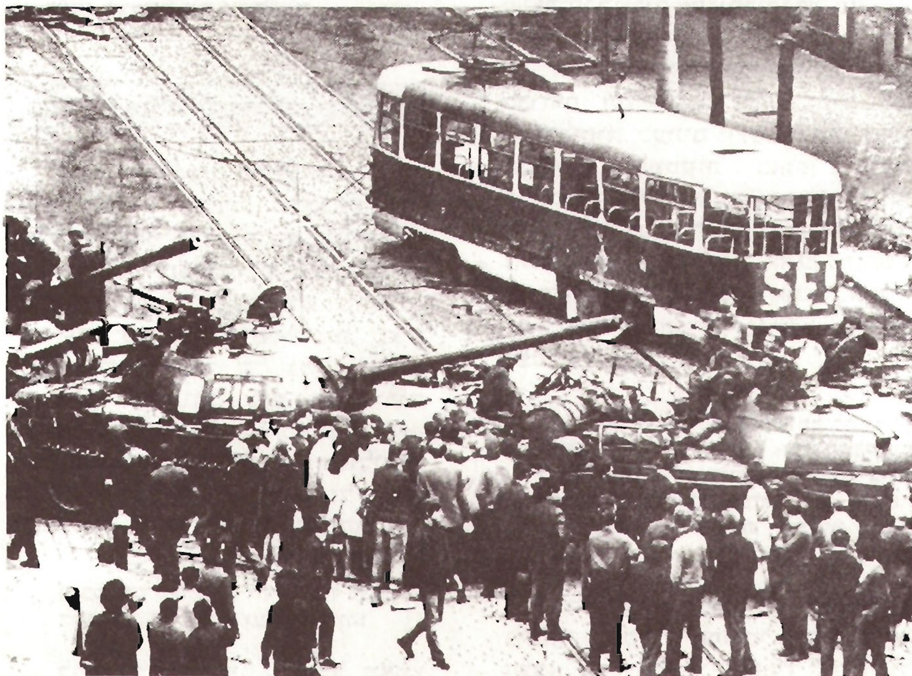
הפעולה האידיאולוגית משכללת את ביצוע המטלות של הצבא, ומשפרת את כושר הלחימה שלו. יעילותן של פעולותיו, כולל הצבאיות, קשורה להכנתו האידיאו־לוגית והפוליטית.

המאמץ האדיר ''לחנך'' את הצבא בא להבטיח, שיפעל על־פי הוראות המפלגה הקומוניסטית של רומניה בכל התנאים האפשריים.

בתנאים של ''מלחמה עממית'', חלק חשוב מן הסכסוך מתנהל במישור הרעיוני. הרומנים טוענים, כי הם מצפים שהאויב ישתמש בכל האמצעים האפשריים כדי לשקר לעם ולנסות להחליש את רוחו ואת יכולתו להגן על ארצו. על כן, חיוני להדביר את תעמולת האויב בכל האמצעים הקיימים ולחזק את הרגשות הפטריוטיים של העם.

המלומד הצבאי הרומני צ'יהוריאנו מעלה את הנושא הזה במאמרו ''הפעילות הפסיכולוגית ומקומה בדוקטרינות של מדינות קפיטליסטיות מסויימות''. צ'יהוריאנו מטעים, שבתנאים של ''מלחמה עממית'', התוקפן מסוגל להפעיל השפעה עצומה על שבויי מלחמה ועל אוכלוסיית השטחים הכבושים, כשהוא משתמש בדרכים של מלחמה פסיכולוגית כדי לזכות ברצונו הטוב של העם. המחבר ממשיך להגדיר את מושג ''המלחמה הפסיכולוגית'', תוך רמזים שאויביה של רומניה אינם מצויים במערב דווקא, אלא במזרח. צ'יהוריאנו טוען:

אנחנו סבורים, כי הגדרת המלחמה הפסיכולוגית כמאבק או כעימות אידיאו־לוגי בין קפיטליזם לסוציאליזם, או כצורה מיוחדת של מלחמת מעמדות, לא ממצה את המושג עד תומו. על־פי הנסיון ההיסטורי פיתחו המדינות הקפיטליסטיות את המלחמה הפסיכולוגית לא בלבד כאמצעי נגד המדינות הסוציאליסטיות, אלא גם לשם מאבק בינן לבין עצמן. יתר על כן, אף כי יש יסוד אידיאולוגי בכל הפעילויות, הרי תפקידו משתנה ממקרה למקרה.

טנקים סובייטיים בחוצות פראג 1968 – הלקח הרומני: התנגדות עממית

ההתנגדות העממית לכובש

הרומנים מייחסים חשיבות מיוחדת למושג ההתנגדות. הם מגדירים את ההתנגדות בתור מכלול השיטות, הצורות וקווי הפעולה, שבאמצעותם האוכלוסיה – הנמצאת זמנית תחת כיבוש זר – מתנגדת לכוחות הכיבוש ולמינהל שהוקם על־ידם, (בשעת מלחמה, כתוצאה ממנה, או בנסיבות אחרות). התנגדותם מתבססת על האמונה, כי מפלת צבאם הסדיר לא תקבע את תוצאתה הסופית של המלחמה.

ככל שהאויב כובש יותר שטחים, כן גדל עורפו וכן הוא זקוק לחיילים רבים יותר כדי לשמור על השטחים הנוספים. קיומם של המשמרות הפטריו־טיים בכל רחבי הארץ מרחיב את שטח המאבק הפעיל, ומבטיח כי ככל שהאויב מרבה להתפרש, כן יגדל קושיו להחזיק בשטחים הכבושים. הרעיון, כפי שהוא פותח על־ידי מארינסקו, זהה לדוקט־רינת מאו שטען, שכיבוש שטחים על־ידי האויב אינו מבטיח לו בהכרח את השליטה הגמורה בהם. וכך אומר מארינסקו:

> **כיבוש השטחים על־ידי האויב מכריחה אותו לפזר את חייליו בטרי־טוריות נרחבות בשטחים הכבושים. מופיעים שטחי הפקר.**

ההנחה היא, כי שום מעצמה לא תעמוד זמן ממושך במלחמה נגד עם שלם וחמוש. על־פי חוק ההגנה הרומני, התנגדות היא צורה חדשה של מאבק בתוקפן – ביטוי רצונם של בני־העם להגן על עצם קיום האומה. הם מבחינים בין התנגדות בנשק, לבין התנגדות בלתי־חמושה (פוליטית). ממה שנכתב ברומניה בנושא זה מתברר, כי הם רואים את ההתנגדות הבלתי־חמושה כיעילה פחות מההתנגדות האלימה. הם קובעים בפסקנות, כי לא ניתן לחזור ולהשתלט על שטחים שאבדו באמצעות התנגדות בלתי־אלימה בלבד.

ייתכן שהרומנים הגיעו להשקפה זאת אחרי הפלישה לצ'כוסלובקיה ב־1968, והיא חשובה בנושאים שנידונו בעיתונות התיאורטית. במערב יש מומחים אופטימיים מדי ביחס לאפשרו־יות ולסיכויים של ההתנגדות הבלתי־חמושה. אלה חושבים שבאמצעים כגון שביתות ואי־שיתוף פעולה אפשר לאלץ את האויב לוותר על מטרותיו. על־פי ההשקפה הרומנית, רק ההתנגדות המזויינת תוכל להשיב שטחים שאבדו:

> **אם חלק משטחינו יפלו בידי האויב, לא נוכל לשוב ולהשתלט עליהם ולהשיב לעצמנו את עצמאותנו ואת ריבונותנו הלאומית, אלא באמצעות צורות שונות של התנגדות פעילה מצד כלל האוכלוסיה.**

עם זאת, אין הם שוללים את התועלת שישנה גם בהתנגדות בלתי־מזויינת. לפי ההשקפה הרומנית, מטרתה העיקרית היא להגביר את נחישות המאבק של האוכלוסיה:

> **הגילוי הפוליטי של המאבק מפתח את תודעתו של העם, מרומם את הרג־שות הפטריוטיים של ההמונים, מחזק את נחישותם להיאבק למען השבת הטריטוריה הלאומית, העצמאות והרי־בונות, ויחד עם זאת פוגע במוראל של הצבא הכובש.**

ההתנגדות הבלתי־אלימה מתבטאת ביחס עוין של האוכלוסיה ובתנועת מחאה כללית בשעת מגעה עם כוחות הכיבוש. האנשים מסרבים לצאת לעבודה, עורכים הפגנות, שביתות וכו'. ההתנגדות הבלתי־אלימה משפיעה השפעה חיובית גם על הכוחות הצבאיים הפועלים בשטחים הבלתי־כבושים. הכרחי לשכנע את האויב, שהאוכלוסיה אינה נכנעת, אלא מנוי וגמור איתה להפעיל את כל האמצעים שברשותה למען שחרור ארצה. ההתנגדות הבלתי־חמושה עשויה למצוא את ביטויה בדרכים שונות: בפוליטיקה, בתרבות ובאמנות, בלשון ובמדע, תוך מאבק באידיאולוגיה של התוקפן. היא עשויה לכלול גם הגנה על המסורת והזהות

הלאומית, כפי שהן באות לביטוי בלשון, בתרבות ובאמנות. שמירת הזהות הלאומית הופכת לחובה הראשית של ההתנגדות הבלתי־אלימה.

רומניה מול ברית־המועצות

מבחינה תיאורטית העמידו הרומנים את מושג ״המלחמה העממית״ על ראשו, שכן הם שמים את הדגש על האומה במקום על האידיאולוגיה הקומוניסטית. בפועל הם השתמשו במושג זה בהגדרתו החדשה, הלאומית, על־מנת להדוף את הלחצים הסובייטיים ולשפר את סיכוייהם לניהול מדיניות חוץ עצמאית.

נוסחתו של קלאוזביץ כי ״המלחמה היא המשך המדיניות באמצעים אחרים״ יפה במיוחד למדיניות החוץ והבטחון של רומניה. כושרה לנהל מלחמה – בייחוד לשם הגנתה בפני פולש – מהווה יסוד חשוב במדיניות החוץ העצמאית שלה; יכולתה לעמוד בפני הלחצים הסובייטיים מתחזקת על־ידי דוקטרינת ״המלחמה העממית״.

הרומנים מודעים, כמובן, למיגבלות הנובעות מקרבתם הגיאוגרפית לברה״מ. הם משתדלים להימנע משגיאות, כמו אלו של הונגריה ב־1956 ושל צ׳כוסלובקיה ב־1968. המפלגה הקומוניסטית שומרת בקפדנות על שליטתה האיתנה בכל שטחי החיים, ובמיוחד בכל הקשור לעניני בטחון. המשך הפיקוח המפלגתי, לא רק שהוא משפר את סיכויי ההתנגדות, אלא אף נוטל מן הרוסים כל תואנה להתערבות.

רעיון המלחמה העממית מעביר מסר לרוסיה, שהפתרון הצ׳כי אינו יפה לשימוש חוזר ברומניה. לב הדוקטרינה מצוי בטענה, כי אוכלוסיית רומניה כולה תהפוך לעוצמה פעילה, ערבה לכך שכל פולש ייתקל בהתנגדות ממושכת ורבת־קורבנות. על־פי כל הסימנים, הרומנים מתכוונים בהחלט להפעיל את ההתנגדות העממית, אם הדבר יהיה הכרחי לשמירת עצמאותם הלאומית.

המטרה הראשית של אותה תורה צבאית היא הרתעה־מראש של פלישה אפשרית. אך אם תתרחש בכל־זאת (לפי ההסתברות הגבוהה ביותר, על־ידי ברה״מ ובעלי בריתה), הרי תוצאתה תיקבע על־ידי התפתחויות רבות ושונות: נחישותו של האויב, הנסיבות הבינלאומיות, כושרו של העם הרומני לשאת באבידות וכו׳.

קרבתה של רומניה לברה״מ היא גורם נוסף המגביל את אמינותו של רעיון המלחמה העממית. אולם עובדה זו אינה מבטלת לגמרי את כושרם של הרומנים להתכונן בימי־שלום ולהבטיח שפלישה לרומניה תהיה משימה מסוכנת. הרומנים מצפים, שאם אמנם יפלשו לארצם, תתקומם דעת־הקהל העולמית – המערבית במיוחד – ודבר זה יפעל לטובתם. עם זאת, כל הכנותיהם מכוונות להכשרת הארץ לקראת העול של תקופת כיבוש ממושכת.

הספרות המארכסיסטית הקלאסית על אודות המלחמה העממית שמה את הדגש באידיאולוגיה. בדרך־כלל מתארים את הקונפליקט כמתנהל בין אידיאולוגיות מנוגדות; אלא שכאן היה עלינו להתמקד באפשרות שמדינה קומוניסטית אחת, רומניה, תהיה נאלצת להשתמש בשיטת המלחמה העממית להתגוננות בפני מדינה קומוניסטית אחרת, ברה״מ.

תרומתה התיאורטית של רומניה לנושא זה היא בשילוב של מושגי הלאומיות, הקומוניזם והמלחמה העממית. הרומנים טוענים, תוך שינוי קיצוני של ההשקפה המארכסיסטית הקלאסית על הלאומיות, כי האומה תמשיך להתקיים בשלטון הקומוניזם, ומעמדה אפילו יתחזק. לדעתם, כל האמצעים כשרים לשמירת זהותה של האומה. אף

(המשך בעמ׳ 79)

איג פורטלי

Intervention

הדוקטרינה של המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית מאז 1945

על מנת להתחקות על הדוקטרינה – או הדוקטרינות – של ה־פ. אס (המפלגה הסוציאליסטית) מאז שחרורה של צרפת מהכיבוש הנאצי, הכרחי לעדכן תחילה את המינוח. כמו שאר מפלגות האינטרנציונאל השני, מעולם לא אימצה לעצמה ה־אס. אף. אי. או. (ששמה הוסב לאחר מכן ל־פ. אס.) את תפישתו של לנין בדבר דומיננטיות האידיאולוגיה. מאז 1971 קיימים אמנם זרמים המפיצים מינוח ותפישה מעין אלה. אף על פי כן, גם אם נושאי ההגמוניה ו"המלחמה האידיאולוגית" יכולים להתקבל בזרם מסויים, הם נשארו זרים למסורת הסוציאליזם הצרפתי

למסורת זו מתאים יותר מושג הדוקטרינה: זו בנויה על פישוט של תפישת ההיסטוריה, ובמיוחד על מכלול של עקרונות פוליטיים. ממנה, ומנסיבות הזמן, נובע קו פוליטי, המעצב את ה"טקטיקה" ואת המצע של המפלגה.

על־פי מסורת ה־אס. אף. אי. או. כוללת הדוקטרינה שורה של עקרונות המאפשרים את ניתוח ההווה (התיאוריה של מלחמת המעמדות), את קביעת היעדים (בניית הסוציאליזם כ"קולקטיביזציה" של הכלכלה והשלמת הדמוקרטיה), וכן את כללי המשחק הפנימיים (השקפה על המפלגה ואורח־חייה, והשקפה על הפעילות הפוליטית). מאז 1905 מורכבת הדוקטרינה של הסוציאליזם הצרפתי מתערובת של "גדיזם" ו"ז'וריסיזם"(1): מארכסיזם וולגארי, ששמר עם זאת על יחס עוין וקשוח לכל סוג של "רוויזיוניזם" מחד – ופרגמטיזם דוקטרינרי, והבנת הסוציאליזם כהרחבת ההישגים הדמוקרטיים של המהפכה הצרפתית, מאידך.

ליאון בלום קבע את כללי הקשר בין הדוקטרינה למצע ולפעולה הפוליטית, בוויכוח עם הניארסוציאליסטים" בשנות ה־30. קביעה זו הוטחה בפניו בשלב מאוחר יותר, ב־1946, כאשר

מתוך Intervention, כתב־עת צרפתי, שגליונו זה מוקדש במיוחד לעניני המפלגה הסוציאליסטית. פארים, מס. 6-5, אוקטובר 1983.

(המשך מעמ' 78)

שאמצעים כאלה הופעלו כבר על־ידי מדינות קומוניסטיות אחרות (יוגוסלויה, סין, וייטנאם), הרי כאן הועלתה לראשונה בכורתה של האומה במשטר הקומוניסטי לכלל דוקטרינה לאומית. האומה מתוארת כיחידה החשובה והקדושה ביותר בחיים הבינלאומיים; הכרחי להפעיל את כל האמצעים להגנה על המשך קיומה של האומה ועל חרותה.

ניסה להכניס שינויים בדוקטרינה המפלגתית. ליאון בלום הבחין בין שני מצבים משוערים: האחד, התואם את המערכת התיאורטית, הוא **כיבוש השלטון, ובעקבותיו בנין הסוציאליזם.** במקרה זה, **המצע המירבי** של המפלגה הופך להיות ישים. זוהי סיטואציה מהפכנית למופת (אף אם השלטון נכבש בדרכי שלום), שבה ניתן ליישם את העקרונות הסוציאליסטיים במובנם הרחב ביותר. המצב המשוער השני הוא, כאשר, כתוצאה מאירועי הפולי־טיקה הפרלמנטרית, המפלגה מוצאת את עצמה בממשלה, בלי שאפשר יהיה לדבר על "כיבוש השלטון" (כאשר המהפכה אינה על סדר היום מבחינת הלכי־הרוח, המפלגה והקוניינקטורה הפוליטית). במקרה זה, הדוקטרינה ומצעה הכולל של המפלגה שמורים לימים טובים יותר; המפלגה הסוציא־ליסטית מסתפקת (כמו ב־1936) **בניהול השלטון**, בקיום "ממשל נאמן" למערכת החברתית ולמוסדותיה; אך היא נוהגת כך בלי לעשות שקר בנפשה, ותוך נסיון להתקדם בכיוון הרצוי (יישום **מצב המינימום**). כך נשמרת שלמות הדוקטרינה (שמירתה חיונית ככל שגוברת ההתחרות הקומוניסטית), בלי לשחוק יותר מדי את חופש הפעולה השוטף של הסיעה הפרלמנטרית.

שמרנות דוקטרינרית

שאלת הדוקטרינה התעוררה מחדש, כאשר ה־אס. אף. אי. או. מצאה את עצמה, עם השחרור, בפעם השניה בפני הצורך להשתתף בממשלה. על יסוד הלקחים שלמד מנסיון החזית העממית, הציע ליאון בלום למעשה לנטוש את אבחנתו שלו בין ניהול השלטון לבין כיבושו, לטובת רוויזיה בתיאוריה המפלגתית. היה צורך לבטל או לשנות עקרונות מסויימים (כגון מלחמת המעמדות), על־מנת להגיע לתאום בין התיאוריה של ה־אס. אף. אי. או. לבין מצבה בממשלה. לרוע המזל עלה נסיון זה על שרטון, בעיקר משום שהמפלגה נחלה בן בזמן שורה של מפלות אלקטורליות. האופוזיציה הגדיסטית, בהנהגת גי מולה, יכלה לטעון, שכשלונות אלה נבעו מהקו "האופורטוניסטי" שפשה במפלגה, והוא שגרם אכזבה בציבור הבוחרים, ולהצלחת הקומוניסטים. אם כך, יש לאשר מחדש את תקפותה של הדוקטרי־נה, על עקרונותיה הפוליטיים, ולפעול בהתאם לכך.

נסיונו של ליאון בלום לחולל רוויזיה נדחה והבסיס הרעיוני הישן אושר וחוזק מחדש. אולם אותה הדוקט־רינה, שהגדיסטים דגלו בה ב־1946, היתה בעצמה מוסטת לכיוון "רפובלי־קני" -- כנגד נסיונותיו של ליאון בלום לפתוח את ה־אס. אף. אי. או. בפני אנשי ה"רזיסטאנס", במיוחד מהאגף הנוצרי שלה. חילוניותה של המפלגה אושרה מחדש. "הדוקטרינה האינטגר־לית" היתה תערובת של סוציאליזם גדיסטי, שתול במארכסיזם רדוד, שאסור היה לשנות בה דבר - ורפובלי־קניות רדיקאלית. בסיס אידיאולוגי זה לא השתנה עד 1969, שנת העלמותה הרשמית של ה־אס. אף. אי. או. (ויסודה של "המפלגה הסוציאליסטית החדשה").

הקרע ביחסים עם הקומוניסטים ב־1947, המלחמה הקרה וכינונו של "הכוח השלישי", הובילו למידה רבה של התקפלות בתחום הדוקטרינה. מתוך רצון "להגן על הרפובליקה", כנגד הקומוניסטים ומפלגתו של דה־גול (אר. פ. אף.), ביצרה המפלגה את השקפ־תה בדבר "ניהול השלטון". הדוקטרינה הושמה במגירה עד לימים טובים יותר, כאשר אפשר יהיה סוף־סוף **לכבוש** את השלטון. דיברו אודותיה רק בוועידות המפלגה, כאשר היה צורך לחזור ולהדגיש את זהותם הקולקטיבית של פעיליה. הטיעון היה, שהימים, אכן, קשים והסוציאליזם אינו עומד על סדר היום; למען הגנת הרפובליקה יש להצהיר על העקרונות אשר בשמם המפלגה **מנהלת** את השלטון: בראש הדוקטרינה, שהוצהר עליה ב־1946,

עומדת הרפובליקניות (מוסדות פרלמנ־טריים, פלוראליזם פוליטי) והחילוניות (בבתי־הספר), המוכיחות את שמאליותה של המפלגה. לכך מצטרפים שני מרכי־בים נוספים: שיתוף הפעולה המערבי והאטלנטי במאבק נגד הקומוניזם הטוטליטרי, שאושר על־ידי האינטרנ־ציונאל הסוציאליסטי; והצהרת העקרו־נות של האינטרנציונאל (ועידת פרנק־פורט, 1951), שהדגישה כי **הסוציאליזם הדמוקרטי** מהווה דרך שלישית, בין הקומוניזם לקפיטליזם הפראי - דרך של דמוקרטיה שלמה ושל חברה בעלת כלכלה מעורבת.

כך הצטרפו הרפובליקניות, החילו־ניות, האנטי־קומוניזם והאוריינטציה האטלנטית למכלול רעיונות, שסיפק את הרקע לפעילותה של ה־אס. אף. א. או. בממשלות ובפרלמנט מ־1947 - עד 1969.

ה־אס. אף. א. או. שילמה מחיר יקר מאד על שמרנותה האידיאולוגית מ־1946 - הן כאשר השתתפה בשלטון של אחרים והן בימיהן של ממשלות מנדס־פרנס וגי מולה: לא היה ביכולתה לכבוש את השלטון, אבל היא נקראה לנהל אותו -- והיא לא הצליחה להתגבר על הסתירה העמוקה שהיתה טמונה במצב זה.

הסירוב לנקוט כפל־לשון

לתפישה של ליאון בלום - ואחריו של גי מולה - על "ניהול השלטון" היה חסרון: מבחינה רעיונית ואסטר־טגית, הרי ניהול השלטון אינו אלא פסק־זמן שאין בו כל אפשרות של התייחסות מדוייקת; מדובר בהגנה על מינימום מוסדי ופוליטי, ב"ניהול נאמן" של "שיטה" קיימת. אותו פסק־זמן עשוי להימשך זמן ממושך, בלי שהמפלגה, המשתתפת בממשלה תפתח **תרבות** של מפלגת שלטון; כך במישור התנהגותם של פעיליה ומנהיגיה, הנדרשים להתייחס בחיוב לצורך בתיווך ובפשרה; כך גם במישור הרעיוני, בחשיבה אודות המדינה ומוסדותיה. התוצאה היא מעין "פיצול־אישיות" שהולך ומתמסד: הדוקטרינה הופכת למוקד התייחסות פנים־מפלגתי; בזכותה מאשרים מחדש את האוטופיה; היא מעניקה לגיטימציה - לפי צו האדיקות האידיאולוגית - ליחסי הכוחות בין הקבוצות. הפעילות השוטפת מודרכת על־ידי פרגמטיזם מובהק, שבמהרה הופך לאופורטוניזם; בתום לב גמור הכל מותר עתה: אין שום מוקד התייח־סות תרבותי־חיובי, שעל־פיו אפשר יהיה לקבוע כללים לפעולות הנבחרים והמושלים. אלה נכנעים לחלוטין להשפעות קוניונקטורליות, להלכי הרוח של הציבור ושל האליטה הפולי־טית: הם אינם פועלים, אלא מגיבים; הם אינם מושלים, אלא מנהלים את השלטון. מנקודת ראות זו, הרי מדיניו־תה של ממשלת מולה מאירה עיניים במיוחד. כמוה כמו ה־אס.אף.א.או. באותן השנים, היא מצטיינת במיסוד **כפל־הלשון**, אך גם כפל־ההתנהגות. מצד אחד ישנה המפלגה על פעיליה, הממ־שיכים להתנהג כאילו היו באופוזיציה; מצד שני, המנהיגים, התופסים את פסגות השלטון, ללא מצע רעיוני או תכנית מדינית הראויים לשם כזה.

הנסיון של מנדס־פרנס יכול היה לספק את האמצעים להתגבר על סתירה זו. אולם נסיון זה אומץ רק על־ידי מיעוט ב־אס.אף.א.או.; אף כי רשמית המפלגה תמכה בנאמנות בממשלתו של פייר מנדס־פרנס, לא היה בכך כדי לשנות את התנהגותה. למראית־עין, התנאים היו דווקא נוחים: ה"מנדסיזם" תאם את הדוקטרינה "דה־פאקטו" של ה־אס.אף.א.או. במס־גרת ניהול השלטון - רפובליקניות, חילוניות, מערביות. הוא סיפק להם את התוכן הפרוגרמטי לטווח קצר וביגוני ואת "תרבות הממשל" שהיו חסרים -- וכך הסיר את סיכוני האופורטוניזם שאיימו על המפלגה ב־1954. אולם המיזוג של ה־אס.אף.א.או. עם המנ־דסיזם נכשל, דווקא משום שהמנהיגות

״המוליסטית״ הבינה שהוא חושף את כל הסתירות, שעליהן התבסס נצחונם של ליאון בלום לאחר השחרור. שיטתו של מנדס־פרנס התבססה למעשה על העדר כל התייחסות לדוקטרינה אידיאולוגית ועל סירוב לנקוט בכפל־לשון: הוא רצה לקבוע סולם עדיפויות של יעדים, ולתכנן את פעולת הממשלה לטווח בינוני -- משמע, לנטוש את אחרית־הימים של הסוציאליזם. אולם אותו ״חילון״ של הפעילות הפוליטית לא עמד בניגוד לרצון לעגן אותה באתיקה של התנהגות פוליטית מסויימת: לשמור אמונים לדרשיח רצוף עם דעת הקהל, שיתנהל מחוץ לקודש־הקודשים המפלגתי. בעיני גדיסט מדגם 1946 היתה דרך זו בהכרח תוצאה הגיונית מהרוויזיוניזם של ליאון בלום. התביעה כי הסוציאליזם יוותר על הנוחיות ״התיאורטית״, ויעגן את העימות עם אילוצי הפוליטיקה ״הריאלית״ ביסודות חדשים לגמרי, הולידה את התגובות הידועות.

כאשר פרנסוא מיטראן נבחר למזכיר הראשון של ה־פ.אס. היה עליו לעקוף שני מכשולים. הוא היה חייב להתחשב בשוני שבתרבות הפוליטית של הזרמים והמפלגות שהתמזגו (בין 1969 ל־1974); ה״דוקטרינה״ של ה־פ.אס. היתה המכנה המשותף הנמוך ביותר של זרמים אלה, שכל אחד מהם שמר (עד 1981) על דוקטרינה מקורית משלו. הטרוגניות זו יצרה אילוצים חזקים. הואיל ומנהיגי ה־פ.אס. נבחרו על־פי עקרון הייצור היחסי, הם היו חייבים להבליט את ייחודם חדשים לבקרים. במילים אחרות: במפלגת אופוזיציה, כדוגמת ה־פ.אס. בשנים 81–1971, אפשר היה להפגין ייחוד של תרבות פוליטית רק במישור הרעיוני - בתרבות המארכסיסטית, החילונית והנוצרית, ובדוקטרינות של הלניניזם, הגדיזם, הסוציאליזם האנרכיסטי, הרפובליקניות.

הקושי השני נבע מן הצורך לרכוש מחדש את ציבור הבוחרים והפעילים שאבד למפלגה. כאן טיפח מיטראן מכלול מחשבתי רשמי, שנטל נוסחאות מסויימות מהמארכסיזם הקרוב לקומוניזם (ביחסים בינלאומיים מחוץ לאירופה, בכלכלה) והבטיח למפלגה את האגף השמאלי. תוך כדי ניווט בין אילוצים אלה, התגבשה ״הדוקטרינה״ של המפלגה הסוציאליסטית. זו מורכבת מסוגי נושאים קבועים: ראשית, הסוגיות הקובעות את האסטרטגיה של המפלגה -- הדיון בהקמת מערך של השמאל ושלילת כל סוג אחר של ברית. עמדה זו מציינת את הניתוק מתקופה ה־אס.אף.אי.או., ומשתלבת יפה בהיערכות הדרגושית של הרפובליקה החמישית. אסטרטגיה זו עשויה לפעול במספר רמות (ממצע משותף עד להתקשרות לצורך בחירות בלבד), אך היא מוציאה מכלל האפשרויות הפתוחות ״דו־שיח אידיאולוגי״ ודיון באיחוד מחודש. שנית, הנושאים המכוננים את הבסיס החברתי: נושא ״החזית המעמדית״, הכוללת את כלל ״המנוצלים״ הלוחמים בקפיטליזם - מעמד הפועלים ושכירים לסוגיהם. זהו מונח דו־משמעי המצדיק את מערך השמאל, אך בו־בזמן מעניק בסיס שוויוני לכל הקבוצות המרכיבות את ״החזית״.

ההגיון, שהדריך את עמדות ה־אס.אף.אי.או. לפני 1958, מסביר את יחסה לרפובליקה החמישית: תמיכה בגוליזם בשם ההגנה על הרפובליקה בפני סכנות הפאשיזם והקומוניזם ב־1958; ולאחר־מכן, התנגדות לגוליזם בשם עקרונות הרפובליקה הרביעית (פרלמנטריזם, אוריינטציה אטלנטית). עדיפותם של עקרונות אלה נשארה בתוקפה. הם בלטו לעין פעמים אחדות במישור הקשרים עם המפלגה הקומוניסטית. ההתקרבות לקומוניסטים היתה תחילה טקטית־אלקטורלית בלבד, אך מאוחר יותר קיבלה גוון אידיאולוגי. היא נכשלה בעקבות אירועי פראג וגם משום שהתרחשה לאחר השיבה לרפובליקניזם הפרלמנטרי. ההתנגדות למיטראן נובעת מאותו המקור: שלילת מגמה המתבססת על דוקטרינה סוציאליסטית מפוקפקת

(כדוגמת היחס למנדס־פרנס); שלילת ההשקפה הרפובליקנית של מיטראן, המקבלת את הרפובליקה החמישית, על מגבלותיה; במידה רבה עוד יותר, שלילת עצם הרעיון של שיתוף הקומוניסטים בממשלה – מאותן הסיבות שהולידו את ההתנגדות למנדסיזם.

האם יש להסיק מכאן, שיש ניתוק גמור בין הסוציאליזם של מיטראן לזה של ה־אס.אף.אי.או.? התשובה לכך איננה אחידה.

הסוציאליזם של מיטראן מגלה רגישות, בהתאם לנסיבות, לנטיות "פועליות" או, בכיוון הפוך, לנטיות של "שכבות הביניים". הוא רגיש לנושאים המשמשים בסיס לעצם תפישתו הסוציאליסטית. גם כאן הדיון יכול להתנהל במישורים שונים: קיימת תכנית לטווח בינוני, המתבטאת במצע; היא כוללת מימד כלכלי (הלאמות), ומימד פוליטי (דמוקרטיה). כן קיימת תכנית לטווח ארוך, שגובשה בעיקר כדי להיבדל מהאידיאולוגיה המארכסיסטית־לניניסטית (קרי, קומוניסטית): השאיפה לניהול עצמי.

אנו רואים כי דוקטרינה ה־פ.אס. (שנוסחה ונקבעה בשורה של ועידות, מצעים ותכניות) מבטאה את מיזוג התרבויות הפוליטיות והאידיאולוגיות, שליווה את מיזוג חברי הזרמים השונים בין 1974–1971. בכך היא מאמצת את הרוויזיה הראשונה ביחס לבסיס הרעיוני הישן של ה־אס.אף.אי.או.

הרוויזיה המהותית השניה היא בנטישת אבחנתו של ליאון בלום בין **כיבוש השלטון לניהולו**. למרות הדיבורים על "מעבר" לסוציאליזם והינתקות מהקפיטליזם, המתנהל במגזרים מסויימים, העובדות המכריעות הן שהמפלגה הסוציאליסטית מקבלת את אופיה המהותי של הדמוקרטיה הייצוגית, את עיקרון חילופי השלטון ואת מערכת המוסדות של הרפובליקה החמישית. המימד המקסימליסטי של הדוקטרינה היה ממילא נדון להיעלמות לאחר הניצחון בבחירות: קבלת הרפובליקה החמישית, פירושה קבלת העקרונות הרעיוניים שהיא מבוססת עליהם – העקרונות ששמירתם נתונה בידי המועצה החוקתית(2).

עם הנצחון בבחירות לנשיאות ולאספה הלאומית ב־1981, הופיעו מאליהן התאמות שונות במישור הדוקטרינה. אפשר לאתר כמה סוגי השפעות: ראשית, כמו ביחס ל־אס.אף.אי.או. ברפובליקה הרביעית, השפעת המוסדות. התרבות הפוליטית של הרפובליקה החמישית מעוגנת באבחנה בין **סמכות השלטון** (ממשלתית־מינהלית), המופקדת על "האינטרס הכללי", לבין **הסמכות הפוליטית,** (פרלמנטרית מפלגתית), שעניינה בהגנה על אינטרסים מקצועיים, מגזריים או אידיאולוגיים. השתתפותה המאסיבית של הפקידות הבכירה (יוצאי המכללה הלאומית למינהל) בכנסי פסגה של המפלגה הסוציאליסטית הקלה על ההסתגלות למסורת הגוליסטית, ועל זרימת השפעות־הגומלין בין התרבות הטכנוקרטית וסגנונה לבין מכלול החשיבה הסוציאליסטי. ראינו למשל את שרי המדינה בממשלת מורוא הראשונה, שהגיעו למעמד זה בזכות היותם מנהיגיו של אחד הזרמים ב־פ.אס.: הם דאגי יותר לתדמיתם כנציגי המדינה מאשר למחוייבותם הייחודית -- עד כי היו מוכנים להסתכן באבדן התמיכה של הבסיס המפלגתי.

מפלגת שלטון – עוצמה שלטונית

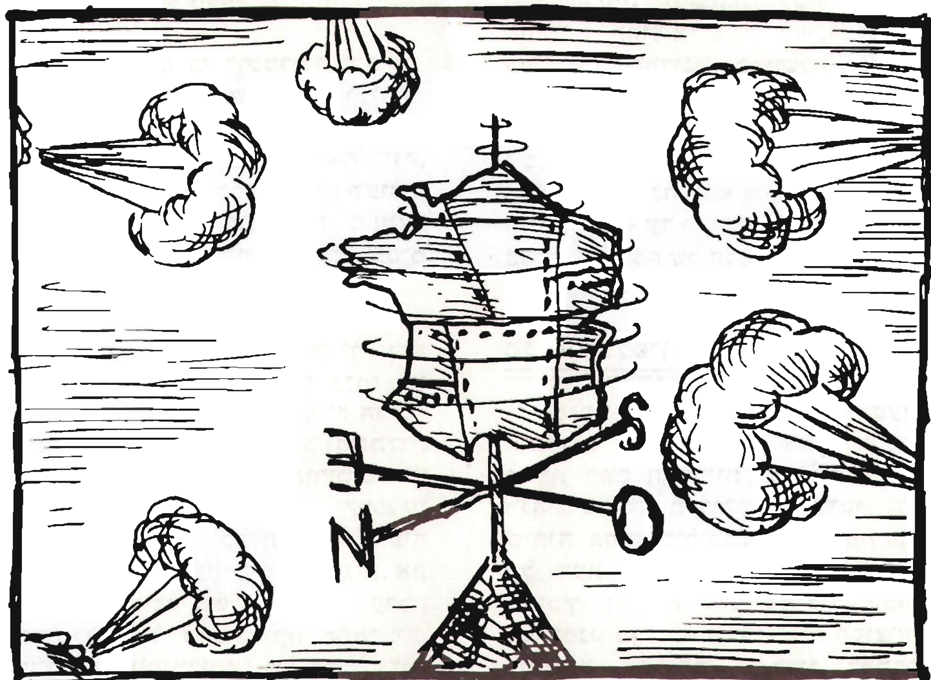
מגמה זו חוזקה על־ידי תופעה אופיינית למי שמקבל את השלטון לידיו: בשם האחריות הממלכתית, כל מנהיג מרדד את דיבורו הפוליטי, כדי שיהיה פחות מיליטנטי ויותר מתקבל על דעת הקהל. יש משמעות לכך שריכוך זה לא פגע במרבית חברי הפרלמנט מן השורה: הנציגים הסוציאליסטיים החדשים – רבים במספר

וחסרי תרבות פרלמנטרית - הניצבים מול הרוב הקודם, המאובן, יכולים להמשיך בדיבור מיליטנטי ולא־ריאלי במיוחד; הואיל ואין בידם כל עוצמה פרלמנטרית, אין הם גורמים נזק כלשהו. כנציגי הקאדרים המקומיים של המפלגה, הם תורמים לשימור כלשהו של הרוח ששרתה ב־פ.אס. לפני 1981.

תהליך התאמתה של הדוקטרינה הושלם עם אימוצה של מדיניות ״ריאליסטית״ המתחשבת באילוצים שונים. התהליך עצמו, והמדיניות הנובעת ממנו, הם תולדה של המודעות למשך הקדנציה הסוציאליסטית, ואי־הרצון לגמד אותה לכדי ״התנסות״ בלבד (שמהיותה כזאת, גם נדונה מראש לכשלון). סגנון הדיבור הגזור על־פי הדוקטרינה הישנה עדיין משרת את העימות עם האופוזיציה הימנית; אולם, כדי להפגין בפני הציבור את אופיה האחראי והמאוחד של המפלגה בשלטון, מקומו שוב לא יכירנו בצמרת המפלג־תית. העימותים מתמקדים תמיד במדי־ניות שיש לנקוט בה, ועל־כן הם פחות תוקפניים. רק הפעילים הזוטרים עדיין נזקקים לנשק המירשן של עלבונות אידיאולוגיים, כאשר היריבות היא אישית יותר מפוליטית. (- - -)

מקריאת המסמכים שחוברו בור עידה האחרונה של המפלגה הסוציא־ליסטית עולה תמונה כזאת: מרבית מנהיגי ה־פ.אס. שרויים במעין ״ערפל״ המטשטש את הסתירות שביניהם ומקל על תמיכתם בפעולות הנשיא והממשלה. הצעותיהם העיקריות של השאר הן: ״מדיניות אחרת״ של הממשלה, דומה לזו של השמאל במפלגת הלייבור הבריטית, תוך הדגשת הנושאים האקטואליים - למשל, הניהול העצמי. ובאשר למפלגה, הם דורשים דיון על מערכת היחסים שבין מפלגת השלטון לניהול השלטון. (- - -)

הצירוף של בעיות מעשיות, תחושת האחריות ו״דחיית היהירות האינטלק־טואלית״ (ל. ג׳וספין), ממתן את מעמדה של הדוקטרינה ואת השימוש שעושים

בה במפלגה הסוציאליסטית. עם זאת, לא נוצר לפי שעה כל תהליך לדוקטרינה כמוקד התייחסות, כפי שהיתה טרם העליה לשלטון. כן לא נוצרה - מעבר לחוגי הנשיאות והממשלה - כל "תרבות של ממשל". העובדה שה־פ.אס. נוהגת בדרך כלל בפאסיביות (כמקובל לפי מסורת הרפובליקה החמישית), וכי שוחריה וחלק ניכר מהקאדרים והנבחרים שלה, ממשיכים להגיב כמו פעיליה של מפלגת אופוזיציה, בולמת התפתחות כזאת. אשר להקפאתה של הדוקטרינה הישנה וא־"החלפתה - את ההסבר לכך אפשר למצוא הן בדלות במישור התיאורטי־פוליטי והן ברצונם של חלק מהמנהיגים לשמר את "מחסן־הנשק" שבדוקטרינה הישנה: הוא עוד עשוי לשמש להרחקת יריבים־בכוח, בשם "האדיקות הרעיונית" המפורסמת.

הערות

(1) ג'ול גד (Jules Guesde), מארכסיסט, נציג סוציאליסטי בפרלמנט מ־1893, שר בממשלת צרפת 1914–1916. התנגד לשיתוף פעולה עם מפלגות בורגניות, בעוד שז'אן ז'ורי (Jean Jaurés) תמך בכך.

(2) המועצה החוקתית הוקמה ב־1958. היא מופקדת על חוקיות הבחירות ומישאלי־העם ועל שמירת המסגרת החוקתית בחיים הפרלמנטריים והפוליטיים בכלל. היא מורכבת מ־9 חברים, המתמנים ל־9 שנים, ומנשיאיה הקודמים של צרפת.

פטר גלוץ

Die Neue Gesellschaft

אמצעי התקשורת בשנות התשעים

הכרזת מאבק על חלוקת הזכויות בתחום המידע והמדיה עשויה אולי לעורר תמיהה; אך בטוחני, כי הוא עוד צפוי לנו. זאת תהיה מלחמת חלוקה בין רשויות השידור הקיימות, שמעמדן הוא מעמד של חברה ציבורית, לבין התאגדויות ושותפויות חדשות. מאבק זה עלול לגרום הרס ב"אמצעי התקשורת הישנים" ובעתונים האזוריים.; יהיה זה מאבק על השפעה פוליטית בין ימין לשמאל, בין הון לעבודה, בין כוח העבודה השולי לעובדים הקבועים, בין קבוצות ותיקות ומבוססות לבין חדשות ההולכות ומתבססות; בסופו־של־דבר, המאבק יהיה על כספם ועל שעות הפנאי של בני־אדם, ואני חוזה: לא תהיה זאת אידיליה אף לאחד מאיתנו.

על כן אקדים הערה נוסטאלגית קמעה: אילו אנחנו, הסוציאל־דמוקרטים, היינו יכולים לקבוע את מדיניות הארץ הזאת כרצוננו, היינו בוחרים במדיניות פיתוח של אמצעי התקשורת והטכנולוגיה, המתנהלת בדרכים זהי־

מתוך Die Neue Gesellschaft, ירחון המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בגרמניה המערבית, כרך 31, מס' 5, מאי 1984.
הכותב הוא מהתיאורטיקנים המרכזיים של המפלגה, ומשתתף קבוע בירחון.

רות, באיטיות ועל־פי שיקולים חברתיים. לא היינו מעבירים את אמצעי התקשורת האלקטרוניים לידיים פרטיות; היינו עורכים נסיונות אמיתיים במודלים שונים, שאפשר גם לחזור מהם; היינו מעריכים הצעות לתכניות חדשות על־פי תועלתם החברתית, ולא על־פי רווחיותן. כמובן, היינו מתווכחים על קני־המידה לאותה תועלת; אבל כמו בעבר, כן עתה, דעתי היא, שמחלוקת זאת היתה בריאה יותר בשביל משפחותינו, ילדינו והחברה שלנו, מאשר "תקופת המייסדים החדשים" במדיניות התקשורת, שהשמרנים דוחפים אותנו אליה, תוך הצלפה בשוט הקידמה הטכנולוגית.

אך אל נא יחשוב איש, שהסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית תיבהל ותיכנע להתפתחות זאת. הפיכת תודעתו של האדם לשטח כיבוש תעשייתי, הרס התודעה הציבורית המקובלת, ופגיעה נוספת בשוויון ההזדמנויות בתחום התקשורת -- כל אלה יביאו לתוצאות הרות אסון לחברתנו. לכן אעמוד על כך, שה־ס.פ.ד. תנקוט בכל האמצעים האפשריים כדי להשפיע על יחסי החלוקה העתידים של דעת הקהל. אולי הדברים יישמעו מנופחים, אבל אני משוכנע, שהארגונים היורשים של תנועת הפועלים המסורתית חייבים להתגבר על שיתוק היוזמות, על הזלזול המתנשא בתרבות ההמונים, ועל מושג המציאות שלהם, הפשטני לעיתים. על כל פנים, מוכרחים להביא בחשבון את עמדת המפלגה הסוציאל־דמוקרטית: אם מדובר ביצירת דעת קהל נגדית באמצעות מקומונים קטנים, או על־ידי שבועון בעל משקל; ואם מדובר במאבק בהתפוררותה של "דעת הקהל האחת" על־ידי תחיקה. המפלגה לא תסתפק בריטון נרגז, ואף לא בקינות על התעצמותם של תאגידי־מדיה פרטיים. דווקא בגללם אנחנו חייבים להשיג חופש תמרון להתקפות־נגד מצידנו.

"פלורליזם פנימי"

ב־1984 הציגה הס.פ.ד. "תכנית פעולה למדיניות תקשורת"; האם היא הפקירה בכך את רשות השידור הציבורית? פרשנים מסויימים הציגו כך את עמדתנו - אבל אין כל אמת בכך.

גם בעתיד נעמוד על עקרונותינו: אנו מקבלים שמסיבות טכניות וכספיות לא ניתן להגיע לפלורליזם בתחום אמצעי התקשורת האלקטרוניים; דווקא משום כך אין, לדעתנו, לסגת מעקרון **הארגון והפיקוח הציבוריים ביחס לאמצעי התקשורת האלקטרוניים.** במקום שהפלורליזם אינו צומח מאליו באמצעות מנגנון השוק, יש להנהיג אותו; עיקרון זה נשאר תקף. אנחנו מחזיקים בו, ובכך מתייצבים על הקרקע המוצקה של פסיקת בית־הדין החוקתי הפדראלי.

עד כה התממש ארגון זה בצורתו החוקית של רשות ציבורית. יתכן שצורה זו אינה הכרחית; גם לא התאהבנו בה; מחוייבותנו היא לעקרון הטמון ביסודה. כדי לומר דברים ברורים: למעט שידורי הרדיו האזוריים (שיגיעו אולי למידת הוזלה כזאת, שבאזורים מסויימים יימצאו להם חסידים די הצורך) ה"פלורליזם החיצוני" המפורסם לא יתקיים בעתיד; לא תתקיים תחרות בין מספר גדול של מציעי תכניות, שווים בכוחם ובזכויותיהם פחות או יותר. ברשתות הטלוויזיה הממלכתיות לא יתקיימו התנאים האלה בשום אופן. לכן, רשתות השידור חייבות לנהוג על־פי "פלורליזם פנימי". רק במיגבלה זאת הסכמנו להכללתם של בעלי תכניות פרטיים במערכת השידור.

אני פונה בבקשה אל כל המבקרים את עמדתנו, שלא יקבלו דרישה זאת כמעין חיפוי על נסיגה. נתגונן בפני מי ששואפים להבטיח את ה"פלורליזם הפנימי" על־ידי מינוי של "ועדה מייעצת" -- שהיא כביכול "מעל" לאינטרסים של ההון המעורב, אבל שלא יהיו לה שיניים בכלל, והיא תהפוך לוועדה של ארוחה חגיגית חצי־שנתית. זאת

ועוד: הסוציאל־דמוקרטים יבדקו יפה־יפה, אם להגיש קובלנות משפטיות לשם הבטחת הפיקוח על חוקי השידור, במקרה שאלה אינם כוללים תקנות פיקוח מספיקות.

אם אפילו קונצרן עיתונות גדול דוחה עתה את צורת היוזמות הזאת בנימוק, כי "בהכנת התכניות, כמו גם במבנה הצפוי של הפיקוח על המידע, שולטות התאגדויות מעטות במידה כזאת, שהפלורליזם והאיזון הרצויים נראים כנתונים בסכנה" – אם כך, יש מקום לחשד חמור, אם לא למעלה מזה.

באמצעות מצע הפעולה שלה פינתה הס.פ.ד. את הדרך להסכמים בין מדינות הברית הגרמנית. אני מצדד בהסכמים כאלה, בייחוד אם הם יבטיחו את התכנון אצל רשויות השידור הציבוריות הקיימות, וגם אצל רשתות שידור פרטיות חדשות. אבל אל ישלה את עצמו איש, שהסוציאל־דמוקרטים יסתלקו מעקרון "הפלורליזם הפנימי" בהפקת תוכניות שידור. (---)

רב־שיח במקום תחרות

נשאלת, איפוא, השאלה, איך להתייחס להתפתחות הצפויה בשלוש־ארבע השנים הקרובות. מצד אחד אנו רושמים לפנינו תהליך התאגדות מזורז, כמעט היסטורי, של קבוצות אינטרסנטים – ומהצד השני, הפוליטי, מירוץ להטלת חוקי תקשורת חדשים. את הגישה השלטת עתה אפשר לתמצת במשפט: מי שבא ראשון לטחנת הקמח, טוחן ראשון. לדעתי, אפילו בתקופה של "מייסדים חדשים", זו תפיסה פשטנית מדי.

בוודאי, בחודשים הקרובים ובשנים הקרובות נזכה לראות מלחמת תחרות נוקשה בין קבוצות אינטרסנטים שונות. ביחס למאבק על המוני הצופים – שהיקפם בשנים אלו מצטמצם לגודל של מהדורות של ספרי שירה – אני מברך אותם בברכה לבבית, ההולמת מאד את כלכלת השוק: "בהצלחה"!

עם זאת, אין אני מזלזל כלל בשני התהליכים המתנהלים במקביל: ההתאגדויות פרטיות והחקיקה בנושא התקשורת. ואין אני מאמין, שדווקא הקבוצה הקופצת בראש תהיה בהכרח המצליחה ביותר; כן לא נראה לי, כי חוק התקשורת הראשון שיתקבל בפרלמנט של אחת ממדינות הברית, יהיה גם העמיד ביותר. אני טוען, שגם ב"תקופת מייסדים" דרוש מינימום של אמינות, שעה שמתמקחים על הסכמים ומנסחים חוקים. אבל אנחנו חברה פתוחה, וכל אחד אחראי בעצמו למעשי האיוולת שלו לגבי חקיקת תקשורת (כולל החידושים ההכרחיים), כשם שהוא אחראי לפשיטות הרגל שלו.

כאן אני מוותר על האירוניה המכאיבה לגבי תהליך התחרות הקפיטליסטית מורטת־העצבים, ובמקום זאת הנני מציע בכל הרצינות, שכל הכוחות המעורבים יפתחו במהרה ברב־שיח מקיף על המבנה העתידי של רשות השידור ברפובליקה הפדראלית. יתכן שרב־שיח כזה יסתכם אי־פעם בכעין "הצעת חוק לדוגמה" עבור התקשורת של מדינות הברית. הוא ישמש בתור מחצבה, שהפרלמנטים של המדינות יוכלו ליטול ממנה את חומרי הבנין הדרושים להם. זאת הדרך שהלכנו בה עוד לפני שנים בענין חוק העיתונות. רב־שיח כזה עשוי להשפיע גם על תהליך ההתאגדות, ובמקרה הטוב הוא יוליך כעבור מספר שנים ל"פתרון אנגלי". על־פי חישובים פשוטים הגעתי למסקנה, שבעשור הקרוב לא צפויה לנו יותר מרשת טלוויזיה ממלכתית נוספת אחת, שיהיה בכוחה לעמוד בתחרות הקשה הצפויה מהרשתות הקיימות. לכן, המשימה היא לנסח את תנאי המסגרת לאותה רשת נוספת.

מצע סוציאל־דמוקרטי לתקשורת

לפיכך אעלה שיקולים אחדים, שהסוציאל־דמוקרטים צריכים, לדעתי, לתרום לאותו רב־שיח מקיף:

1. יש להבטיח את קיומן ופיתוחן של רשויות השידור הציבוריות הקיי־מות. בענין זה לא נוכל להסתפק בהבטחה החסודה, שבשעת הצורך יוסכם על הסדר סביר לאגרה ולתשלו־מים; אדרבה, יש להתוות בהקדם האפשרי את מסגרות המימון העתידות, הן לגבי הרשויות הציבוריות והן לגבי מפיקי התכניות החדשים. גם כאן ניתן לנקוט בשיטות שונות: התמודדות במדינות השונות, שבסופה תבואנה העלאות חד־צדדיות של התשלומים עבור פרסומת, הן ברדיו והן ברשתות הטלוויזיה הנוספות; או, לעומת זאת, הסכמי חבילה לגבי החומש הבא: למי מותר לפרסם, מתי וכמה, ואיך ייקבעו התשלומים. אנחנו, הסוציאל־דמוקרטים, מעדיפים הסכמים על־פני התמודדות, אבל כל אחת מן השיטות תמצא אותנו מוכנים.

2. לא נתקשה במיוחד לנסח בקווים כלליים עקרונות מספר, שיוכלו להת־קבל על דעת הכל. הדברים אמורים הן לגבי הדיווח הפוליטי ופרשנותו, שצרי־כים להתאפיין על־ידי הגינות עיתונאית, והן לגבי ההגנה על הנוער, ההתחשבות בגישות דתיות שונות וכו׳. המטלה המסובכת איננה ניסוח העקרונות, אלא איך להבטיח את שמירתם, הלכה למעשה. למרות הקיטוב הפוליטי בשנים האחרונות, נראה לי, שאפשר להגיע לקונסנסוס בסיסי בכל הרפוב־ליקה.

3. חייבים לעמוד בכל התוקף על כך, שבכל התכניות יוקצה אחוז מסויים להפקות מקוריות. לידיעתכם: בצרפת הוא מגיע ל־84%! וכדי למנוע טעויות הנני מבהיר: הסוציאל־דמוקרטים אינם מתכוונים להיכנס להיסטוריה בתור ניארלאומנים, ולהרחיק אמנות זרה מן הצופה הגרמני, כדי למנוע, כביכול, ״השתלטות של תרבות זרה״. אולם ברצוננו לדאוג, ראשית כל, שתובטח תעסוקתם של עיתונאים ואמנים גרמ־ניים, ושנית, כי בתכניות המשודרות אצלנו יתנהל דיון ציבורי על בעיות התרבות שלנו. הנדנוד של סרטים אמריקניים מיושנים, שמזמן שילמו את הוצאות ההפחתה, אסור שיהפוך למגמה היסודית בתכניות חדשות.

4. באותו הקשר יש להזכיר גם את תמיכתנו ב״אחדות הציבור״. אנחנו מתנגדים לפירוק הציבור: לא נסכים להגבלתה של התרבות לערוץ משלה, או להפרדת הספורט בערוץ ספורט מיוחד. אני אומר שוב: לא יקומו רשתות טלוויזיה רבות נוספות ברחבי הרפובלי־קה. רשת אחת או שתיים, שהקמתן צפויה בעשורים הקרובים, צריכות להישאר ״מעורבות״, כמו שתי הרשתות הקיימות; גישה זו אינה מונעת אפשרות של ערוצים מיוחדים לענינים ספציפיים (שנצטרך להסכים עליהם); אך לא נוותר על עקרון ״אחדות הציבור״; לכל כוחות היצירה שלנו צריכה להינתן ההזדמנות להגיע לביטוי בכל אחת מן הרשתות, ועל כל הבמות הציבוריות הקיימות בפועל.

5. כן אנו צריכים להגיע להסכמה על אמות־המידה, שעל־פיהן יועברו תכניות מן המדינות השונות אל רשתות הכבלים. זה יהיה בסך־הכל רק הצד השני של ״מטבע״ ההסכמה על מסגרת ההסדר לגבי המפיקים החדשים. אם נוכל להסכים פחות או יותר איך יאוגדו המפיקים של שידורי הטלוויזיה, ועל־פי אילו עקרונות תופעלנה התכניות באופן כללי, לא יהיה עוד צורך בהתדיינות ממושכת על העברת התכניות השונות. אבל עד שנשיג הסכמה כזאת, הנרשא נשאר טעון חומר נפץ.

6. רק למען השלמות ראוי להעיר: עולם התקשורת שלנו ממילא כבר מונופוליסטי יתר על המידה; מונופול כפול בתחום המידע אינו מקובל עלינו

כלל. אין זו דעה של ה־ס.פ.ד. בלבד, אלא זו עמדה מקיפה בנושא החוקה וחוקי התחרות. פסקי הדין בענין הטלוויזיה, וכן התייחסותה והכרעותיה המשפטיות של ועדת המונופולים ידועים לכל. עתה חשוב, שבמיוחד בשעת התארגנות שידורי הרדיו האזו־ריים והמקומיים, לא ישתלט בעל מונופול העיתונות המקומי גם על שידורי הרדיו המקומיים ו/או האזוריים.

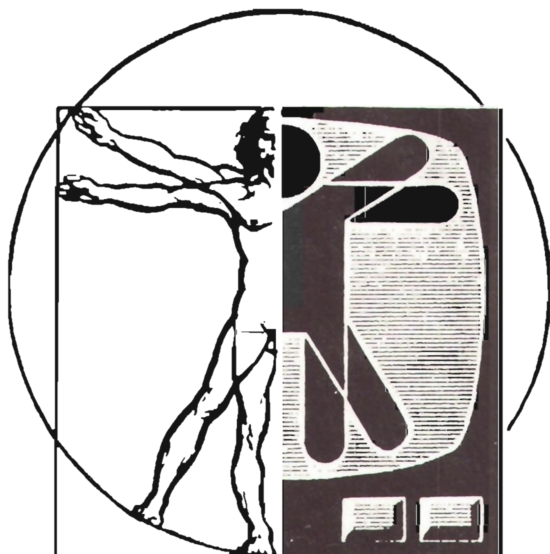
כאן אני חוזר ושואל את המו״לים של העיתונות: מדוע, בעצם, הם מעוני־נים בטיפוח מגמה שתוביל בהכרח לחיסולם של רבים מן המו״לים הקטנים? לאורך ימים תוכשל, ללא ספק, המונו־פוליזציה הכפולה, אם בדרך פוליטית, ואם על־ידי בתי המשפט. אם זה המצב, הרי שהקמתן של רשתות רדיו פרטיות, מקומיות ואזוריות, תסכן את קיומם של עיתונים קטנים רבים. אני רוצה להמליץ שברדיו הציבורי המקומי או האזורי הקיים, ובזה העתיד לקום (ברשויות ציבוריות), יתירו פרסומת רק על־פי הוראות מפורשות. לאזהרה זאת אוסיף עוד שאלה אל המו״לים של העיתונות: כלום אינם מודעים עדיין לכך, שהאינטרס שלכם דורש שתסכימו מהר ככל־האפשר להסדר מעין זה? ברור לי כי המועד האחרון להסדרים כאלה כמעט חלף; אף על פי כן, אני מעלה מחדש את נכונותה של ה־ס.פ.ד. לפתוח בבירור בנושא, ללא תנאים מוקדמים.

הגנה בפני השפעת ההון

לסיכום: ה־ס.פ.ד. תראה את עצמה כפרקליטם של אלה, שאינם יכולים להטיל את משקלם על־ידי השקעת הון במיגזרים השונים. כן נהיה הדוברים של מפיקים עצמאיים, בני המעמד הבינוני; רובד זה מהווה מרכז של יצירתיות בכל התעשיות, ובמיוחד בכל המפעלים המציעים מוצרי דמיון ומידע. חברות סרטים, תיאטרונים ציבוריים ופרטיים, סוכנויות קונצרטים וכו׳ - כל אלה צריכים לזכות בנתח הוגן של שעות השידור בתכניות החדשות. לא פעם ביקרנו את התכניות של הרשויות הציבוריות, אך אין גם להכחיש את השיגיהן במשך שלושים השנים האחרו־נות; לא ניתן לכפות רדידות על תכני־תיהן או לדחוף אותן למלחמה על עצם קיומן.

המסקנה היא, כי מדיניות התקשו־רת צריכה לחתור לפיתוח יצירתיות חדשה באמצעות הטכניקות החדשות, במרחב תרבותנו ובמגעים בינה לבין מרחבי תרבות אחרים. פירושו־של־דבר שאנו חייבים לשאול את עצמנו תמיד את השאלה שניסח אלכסנדר קלוגה: ״בני־אדם ניזונים מסדרות סמלים כשם שהם ניזונים ממזון; אם נתערב בהן ביד גסה, אם נתעש אותן או נפקירן בידי מפיקים פרטיים כשפני־נסיון - היכן מתחילה כאן האלימות?״

ה־ס.פ.ד. לא תחסום את ההתפתחות החדשה, אבל היא רוצה להשתתף בעיצובה. עלינו לנסות לדאוג לסדרי שידור גם לשנות התשעים - סדרים שלא יחסלו את שארית הקונסנסוס, אלא ישתדלו לשמור עליו, ויבטיחו תכניות שלא ניאלץ להתבייש בהן.

בגליון זה:

- מול משברי הקפיטליזם
- על חופש אקדמי
- איך לעבור לניהול דמוקרטי
- אמצעי תקשורת בשנות ה־90
- קיינס על מארכס
- "המלחמה העממית" בתורת הבטחון הרומנית
- תעודה: הצהרת "סולידריות" הפולנית על יחס ליהודים ולישראל

יד טבנקין
מס. 3, ספטמבר 1984, אלול תשמ"ד

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך